

E-cultuur; een empirische verkenning

E-cultuur; een empirische verkenning

Jos de Haan en Frank Huysmans

m.m.v. Jos Becker, Koen Breedveld, Joep de Hart
en Margreet van Rooijen

Sociaal en Cultureel Planbureau
Den Haag, juni 2002

Het Sociaal en Cultureel Planbureau is ingesteld bij Koninklijk Besluit van 30 maart 1973.

Het Bureau heeft tot taak:

- a wetenschappelijke verkenningen te verrichten met het doel te komen tot een samenhangende beschrijving van de situatie van het sociaal en cultureel welzijn hier te lande en van de op dit gebied te verwachten ontwikkelingen;
- b bij te dragen tot een verantwoorde keuze van beleidsdoelen, benevens het aangeven van voor- en nadelen van de verschillende wegen om deze doeleinden te bereiken;
- c informatie te verwerven met betrekking tot de uitvoering van interdepartementaal beleid op het gebied van sociaal en cultureel welzijn, teneinde de evaluatie van deze uitvoering mogelijk te maken.

Het Bureau verricht zijn taak in het bijzonder waar problemen in het geding zijn, die het beleid van meer dan één departement raken.

De minister van Volksgezondheid, Welzijn en Sport is als coördinerend minister voor het sociaal en cultureel welzijn verantwoordelijk voor het door het Bureau te voeren beleid. Omtrent de hoofdzaken van dit beleid treedt de minister in overleg met de minister van Algemene Zaken, van Justitie, van Binnenlandse Zaken en Koninkrijkrelaties, van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen, van Financiën, van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer, van Economische Zaken, van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij, van Sociale Zaken en Werkgelegenheid.

© Sociaal en Cultureel Planbureau, Den Haag 2002

SCP-publicatie 2002/8

ISBN 90-377-0092-6

NUR 740

Omslagontwerp: Bureau Stijlzug, Utrecht

Zet- en binnenwerk: Mantext, Moerkapelle

Verspreiding in België: Maklu-Distributie
Somersstraat 13-15, B-2018 Antwerpen

Dit rapport is gedrukt op chloorvrij papier.

Sociaal en Cultureel Planbureau

Parnassusplein 5

2511 VX Den Haag

Telefoon (070) 340 70 00

Fax (070) 340 70 44

Website: <http://www.scp.nl>

E-mail: info@scp.nl

Inhoud

Voorwoord	1	
1	<i>Inleiding en probleemstelling: een empirische verkenning van e-cultuur</i>	3
1.1.	Inleiding: e-cultuur van de informatiesamenleving	3
1.2	Probleemstelling: voorwaarden en gevolgen van ICT-gebruik	6
1.3	E-cultuur: een begripsbepaling	8
1.4	Voorwaarden: motivatie, bezit, gebruik en vaardigheden	16
1.5	Gevolgen: sociale interactie, dagindeling en mediagebruik	19
1.6	Indeling van het rapport	21
2	<i>Opvattingen over technologie</i> <i>coauteurs: Jos Becker en Margreet van Rooijen</i>	25
2.1	Inleiding: waardering van technologie	25
2.2	Een gunstige opvatting over ICT	26
2.3	Een technocratische visie	28
2.4	Opvattingen in hun onderlinge samenhang	31
2.5	Houdingen en technocratische visie nader onderzocht	33
2.6	Conclusie: positiever over digitale technologie	36
3	<i>Bezit en gebruik van ICT</i>	41
3.1	Inleiding: infrastructuur als cultuurkenmerk	41
3.2	Diffusie van elektronische apparatuur	42
3.3	De opmars van het pc-gebruik	46
3.4	Smalband- en breedbandgebruik	51
3.5	Conclusie: groei, afnames en constanten	57
4	<i>Digitale vaardigheden in de informatiesamenleving</i>	61
4.1	Inleiding: socialisatie in de e-cultuur	61
4.2	Verschillen in digitale vaardigheden	62
4.3	Digitale vaardigheden van jongeren	62
4.4	Digitale vaardigheden van middelbare en oudere leeftijdsgroepen	67
4.5	Conclusie: toenemende vaardigheden langs verschillende wegen	71
5	<i>ICT en sociale contacten</i> <i>coauteur: Joep de Hart</i>	75
5.1	Inleiding: tegenstrijdige verwachtingen	75
5.2	Tijd voor sociale contacten	76
5.3	Internetgebruik en sociale contacten in een nieuwbouwwijk	80

5.4	Internetgebruik en maatschappelijke participatie	88
5.5	Conclusie: naar een nieuw evenwicht tussen directe en gemedieerde interactie	92
6	Digitalisering en dagindeling <i>coauteur: Koen Breedveld</i>	95
6.1	Inleiding: ICT en collectieve ritmes	95
6.2	Tegenstrijdige verwachtingen rond ICT	96
6.3	ICT en de besteding en indeling van tijd	99
6.4	Conclusies: de macht der gewoonte	106
7	<i>Het gebruik van media en ICT als informatiebronnen</i>	109
7.1	Inleiding: cultuur, informatie en ICT	109
7.2	Media- en ICT-gebruik in Nederland 1975-2000	111
7.3	Media en ICT als informatiebronnen	114
7.4	Gebruik van informatiebronnen sinds de opkomst van internet	119
7.5	Cultuurdeelname en informatie over kunst en cultuur	124
7.6	Conclusie: een culturele e-volutie	128
8	<i>Verkenning van de e-cultuur, een samenvatting en slotbeschouwing</i>	133
	<i>An exploration of the e-culture: summary</i>	145
	<i>Bijlage Gebruikte databestanden</i>	157
	<i>Literatuur</i>	163
	<i>Publicatielijst SCP</i>	173

Voorwoord

In de twintigste eeuw heeft vrijwel elke grote technologische innovatie aangezet tot reflectie op de bijkomende gevolgen voor de wijze waarop mensen denken en handelen, individueel en in groepsverband. Vaak bleek dat hoop en vrees over al te snelle culturele verandering niet werden bewaarheid. Onze cultuur veranderde wel ingrijpend door auto, vliegtuig, radio, fotografie, film en televisie, maar nooit zo snel en vrijwel nooit op de wijze als vlak na de introductie werd gedacht.

Het denken over cultuur en technologie heeft op de drempel van de eenentwintigste eeuw een nieuwe impuls gekregen door de snelle opkomst van digitale technologie voor de opslag en verspreiding van informatie. De multimedia-pc met cd-brander, dvd-speler en breedband-internettoegang maken het mogelijk dat we binnen de eigen vier muren gemakkelijk en tegen relatief lage kosten kunnen corresponderen en converseren met vrienden van dichtbij en ver weg, foto's kunnen uitwisselen, films en muziek kunnen downloaden en al deze informatie op cd-schijfjes kunnen opslaan. Aangezien cultuur in de brede betekenis te maken heeft met de overdracht van kennis van generatie op generatie, en de wijze waarop die overdracht plaatsvindt deels zal gaan verlopen via informatie- en communicatietechnologie, wordt wel gesproken over de opkomst van een e-cultuur. Maar we staan nog maar aan het begin – zij het een stormachtig begin – van een mogelijk ingrijpende culturele verandering. Daarom is het zaak voorspellingen over de cultuur van morgen met de nodige scepsis te benaderen. De ervaringen in het verleden nopen tot bescheidenheid in het besef dat we pas over enkele decennia zullen weten hoe die e-cultuur daadwerkelijk vorm heeft gekregen.

Op verzoek van het ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen is in deze studie in kaart gebracht wat er op basis van in de laatste vijf jaar verzameld empirisch materiaal kan worden gezegd over de opkomst van e-cultuur. Het rapport belicht zowel de toegang die Nederlanders tot ICT hebben als enkele belangrijke gevolgen die het omgaan met ICT heeft voor hun dagelijks leven. Daarmee worden de contouren van culturele verandering geschetst. Na de studies *Geleidelijk digitaal* en *Van huis uit digitaal* is dit de derde publicatie in wat inmiddels de ICT-reeks van het Sociaal en Cultureel Planbureau mag heten.

Net als alle andere SCP-studies is dit document beschikbaar via <http://www.scp.nl>.

Prof. dr. Paul Schnabel
Directeur Sociaal en Cultureel Planbureau

1 Inleiding en probleemstelling: een empirische verkenning van e-cultuur

1.1 Inleiding: e-cultuur van de informatiesamenleving

De nieuwe wereld van vandaag heet *cyberspace*. Anders dan de overzeese werelddelen moest deze ruimte eerst door mensen worden gemaakt voor ze kon worden ontdekt. Het ontstaan van *cyberspace* mag het resultaat van de intellectuele inspanning van enkelen zijn geweest, aan de uitbouw en vormgeving hebben velen bijgedragen. Deze groei is niet geregisseerd door de oorspronkelijke ontwerpers. De virtuele wereld is gemaakt door mensen, maar niet het gevolg van een menselijk plan. *Cyberspace* is een ruimte zonder centrum, een anarchistisch universum. Volgens De Kerckhove (2000) is *cyberspace* fundamenteel anders dan de ruimte zoals we die kennen. Zij heeft onder meer haar eigen talen en eigen architectuur. Zij heeft zelfs haar eigen *big bang* gehad en is sindsdien exponentieel gegroeid.

Cyberspace is geen wereld om naar te migreren zonder eruit terug te keren. Zij is eerder een aanvulling op de bestaande werkelijkheid dan een vervanging. Deze nieuwe wereld kent vele mogelijkheden, voor velen aantrekkelijke mogelijkheden, maar nooit aantrekkelijk genoeg voor permanent verblijf. Er wordt steeds meer heen en weer gependeld tussen de virtuele en de fysieke wereld. Bezoekers van de virtuele wereld zijn nu eens hier, dan weer daar op zoek naar het beste van beide werelden. Dit pendelen draagt bij aan de verandering van het moderne leven. Door de grote hoeveelheden digitale informatie kunnen internetgebruikers zich anders informeren. Via nieuwe elektronische wegen kan er anders gecommuniceerd worden. *Cyberspace* biedt echter meer dan de mogelijkheden om via een nieuw medium te communiceren en naar informatie te zoeken. Naast lezen en spreken op het world wide web kunnen mensen ook websites maken en communities opbouwen. Waarden als originaliteit en authenticiteit krijgen in *cyberspace* een andere betekenis. Creativiteit, expressiviteit en sociabiliteit kunnen er nieuwe vormen vinden. Door frequente digitale contacten kunnen virtuele gemeenschappen ontstaan waar men zich met een andere identiteit kan presenteren. Virtuele gemeenschappen en virtuele identiteiten hoeven niet per se overeen te komen met die in de niet-virtuele wereld.

Cyberspace vergroot niet alleen de leefruimte van individuen, zij beïnvloedt ook de samenleving als geheel. De maatschappelijke veranderingen die mogelijk gemaakt zijn door nieuwe informatie- en communicatietechnologie (ICT) worden vaak besproken in het licht van de overgang van een industriële samenleving naar een *informatie-samenleving*. Deze terminologische verandering wordt gedragen door de fundamentele veranderingen in de wijze van produceren, consumeren en communiceren (Steyaert

en De Haan 2001). Vooral de veranderingen in het productieproces worden vaak benadrukt. In de economie draait het immers steeds minder om de verwerking van natuurlijke hulpbronnen tot gebruiksklare producten in grote fabrieken en steeds meer om het verhandelen van ontastbare diensten. De digitale technologie draagt bij tot deze ontwikkeling. Er vindt een verschuiving plaats van gemechaniseerde productie van goederen naar digitale productie van diensten. Een groeiend deel van het bruto nationaal product wordt verdiend door mensen die zich met de productie en verspreiding van informatie bezighouden. De rokende schoorsteen als icoon van economische vooruitgang heeft plaatsgemaakt voor het kantoor met spiegelglas langs een drukke verkeersader.

De technologische ontwikkeling en de diffusie van nieuwe technologie zijn snel gegaan. Het type terminal dat in de eerste James Bondfilms technologische vooruitgang verbeeldde is inmiddels bijgezet in technologiemusea. Volgens de wet van Moore verdubbelt de verwerkingscapaciteit van computerchips elke achttien maanden (Rifkin 2000). In de loop van de tijd werden computers niet alleen krachtiger, maar tegelijkertijd ook kleiner. In de jaren vijftig werd nog gedacht dat enkele computers in de wereld zouden volstaan en dat deze hooguit steeds groter zouden worden. Destijds werd dus ook niet voorzien dat de computers in toenemende mate individueel bezit zouden worden (De Wilde 2000). Eind jaren zestig van de vorige eeuw werden in een militaire omgeving in de Verenigde Staten computers voor het eerst aan elkaar gekoppeld tot het zogenoemde Arpanet (Rifkin 2000: 17). De hierdoor ontstane mogelijkheden voor communicatie en datatransport werden al in de jaren zeventig ook door wetenschappers onderkend en gebruikt (zie voor een geschiedenis van het internet Balle 2001: 229-236). Voor een breder publiek werd het internet pas interessant door de hypertext markup language (html), die het netwerk een grafische gedaante gaf waardoor het world wide web (www) ontstond (Berners-Lee 2000). Door de snelle verspreiding van de internettoegang op pc's sinds medio jaren negentig van de vorige eeuw is er in korte tijd een wereldomspannende informatie-uitwisseling op gang gekomen. De explosieve groei van het aantal thuis- en werk-pc's dat via het internet met andere pc's in verbinding staat, heeft vermoedelijk bij velen bijgedragen aan het idee in een informatiesamenleving te leven.

Alle maatschappelijke domeinen, zoals economie, politiek, recht, educatie, zijn in meerdere of mindere mate door nieuwe ICT van gedaante veranderd. Termen als e-commerce en e-government hebben ingang gevonden in het spraakgebruik, maar nog tot weinig gedragsverandering geleid. De verwachtingen bleken vooral in de e-commerce sector te hoog gespannen. Na een aanvankelijke hype stortte de markt van aandelen van jonge internetbedrijven snel in, met een regen van faillissementen als gevolg. Hoewel consumenten zich al regelmatig oriënteren op het web, zijn er nog steeds maar weinigen die daadwerkelijk kopen. Burgers kunnen gaandeweg meer informatie van de overheid op het web raadplegen, maar gaan (nog) niet in groten

getale met de overheid in digitaal debat. Digitaal stemmen is nog steeds toekomstmuziek. Toch groeit de vooralsnog kleine groep consumenten en burgers die digitaal contact onderhoudt met producenten en overheid. Die ontwikkeling verloopt eerder geleidelijk dan dat er van een radicale maatschappelijke verandering gesproken kan worden. Ook op andere maatschappelijke terreinen dringt de invloed van nieuwe technologie slechts geleidelijk door. Op scholen zijn steeds meer pc's met internet voor onderwijsdoeleinden beschikbaar, maar deze worden in de lessen nog relatief weinig gebruikt (De Haan en Huysmans 2002). Inmiddels is een periode van kritische reflectie op de zegeningen van de nieuwe technologie aangebroken. Wat is het nut en de noodzaak van de digitalisering? En wat zijn de gevolgen van deze ontwikkeling?

De opmars van ICT verschaft ons nieuwe middelen voor expressie en reflectie en daarmee nieuwe wegen om, al dan niet in digitale samenspraak met anderen, te 'definiëren' wie we zijn en hoe we de wereld zien. Deze sociale constructie van identiteit en werkelijkheid behoort tot de kern van het culturele leven. Een reflectie op de invloed van nieuwe technologie kan niet voorbijgaan aan de manier waarop deze de cultuur verandert. Naar analogie van e-commerce en e-government wordt al gesproken van een e-cultuur. Aannemelijk is dat ook culturele veranderingen geleidelijk zullen plaatsvinden, maar dat niettemin de contouren van die veranderingen nu al zichtbaar zijn. Op lange termijn lijkt een ingrijpende verandering van de cultuur onvermijdelijk, omdat cultuur gevormd en veranderd wordt in communicatie. De communicatie tussen personen en via massamedia verandert van gedaante door technologische innovaties. De socioloog Manuel Castells verwoordde deze verandering als volgt: 'The emergence of a new electronic communication system characterized by its global reach, its integration of all communication media, and its potential interactivity is changing and will change forever our culture. However, the issue arises of the actual conditions, characteristics, and effects of such change' (Castells 2000: 357). De vraag naar de manier waarop technologie de cultuur verandert, wordt hierdoor gespecificeerd tot de vraag naar de voorwaarden, kenmerken en gevolgen van die verandering.

De vraag naar de verandering van de cultuur is niet alleen van intellectueel belang, maar heeft ook een beleidsmatige relevantie. Vragen over intellectueel eigendom hebben zich al opgedrongen. Politici en beleidsmakers doen er echter goed aan om niet te wachten tot zij met problemen geconfronteerd worden. Nu de dotcom-hype voorbij is en het inzicht van geleidelijke verspreiding van technologie en van de invloed van die technologie terrein wint, is er ruimte ontstaan voor weloverwogen beslissingen. De overheid kan geduldig zoeken naar gefundeerde antwoorden op vragen naar wat zij moet en kan doen. In het kader van de verkenning van de e-cultuur heeft het ministerie van OCenW de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR) gevraagd in kaart te brengen wat haar taken zijn en welke mogelijkheden deze hiervoor heeft. Verder heeft het ministerie het SCP gevraagd de e-cultuur op empirische wijze te verkennen. Dit boek is het resultaat van die verkenning.

In deze studie wordt een eerste antwoord gegeven op vragen naar de voorwaarden en gevolgen van de manier waarop technologische ontwikkeling de cultuur beïnvloedt. Dit gebeurt op basis van empirisch onderzoek in Nederland. Daarbij wordt grotendeels voortgebouwd op eerder gepubliceerd SCP-onderzoek, dat hier in samenhang wordt besproken.¹ Vooraf moet echter duidelijk zijn dat de reikwijdte van het antwoord beperkt moet blijven, en wel om twee redenen. Ten eerste is de opmars van informatie- en communicatietechnologie (ICT) van tamelijk recente datum en ligt het niet voor de hand dat culturele verworvenheden die zich in een proces van eeuwen hebben gevormd, op stel en sprong zullen zijn veranderd. Het is misschien nog te vroeg voor een meting van een door ICT veroorzaakt cultureel veranderingsproces (Castells 2000: 385-386). Ten tweede heeft de snelle verspreiding van ICT een globaal karakter (ook al worden bestaande regionale ongelijkheden in het bezit van communicatietechnologie gereproduceerd; zie Balle 2001: 225-226; Castells 2000: 377 e.v.). Ook over de cultuur die aan het ontstaan is, wordt beweerd dat het een globale cultuur is, of dat ze in ieder geval de westerse postindustriële wereld omvat. Mocht deze diagnose kloppen, dan is onderzoek in de Nederlandse situatie hooguit als een ‘case study’ te beschouwen en blijft het globale karakter van de e-cultuur buiten beeld. Met deze beperkingen in het achterhoofd worden allereerst de doel- en vraagstellingen van het onderzoek geformuleerd (§ 1.2). Vervolgens wordt een theoretisch kader geschetst voor het beantwoorden van de vraag wat onder e-cultuur kan worden verstaan (§ 1.3). De voorwaarden waaraan voldaan moet zijn om van een e-cultuur te kunnen spreken, worden beschreven in paragraaf 1.4 en de gevolgen van het omgaan met ICT-technologie in paragraaf 1.5. Ter afsluiting van dit hoofdstuk wordt de indeling van het rapport toegelicht (§ 1.6).

1.2 Probleemstelling: voorwaarden en gevolgen van ICT-gebruik

Dat onze cultuur zal veranderen door de komst van ICT lijkt aannemelijk. Internet en multimedia hebben nieuwe manieren van sociale interactie mogelijk gemaakt. Sociale contacten kunnen digitaal worden onderhouden en informatie kan op elk gewenst moment en op vele plaatsen worden opgevraagd. Zowel sociale interactie als informatie-overdracht is van groot belang voor de cultuur van een samenleving. Geen wonder dat men verwacht dat de recente technologische innovaties tot culturele verandering zullen leiden. In dit rapport wordt de opkomst van een e-cultuur verkend. Die verkenning betreft niet uitsluitend het in kaart brengen van het culturele leven in een fundamenteel andere ruimte, zoals cyberspace wel wordt aangeduid. Het gaat eerder om een inspectie van het verkeer tussen de virtuele en niet-virtuele wereld. Daarmee richt de aandacht zich op gebruikers van technologie en niet op het aanbod van internet-informatie. Het is niet de bedoeling symbolen in cyberspace te duiden, maar wel om voorwaarden en gevolgen voor individuen te beschrijven.²

De belangrijkste voorwaarde voor culturele verandering als gevolg van het omgaan met ICT is de toegang die mensen in hun dagelijks leven tot technologie hebben. Daarbij gaat het om meer dan het bezit van technologische apparatuur. Hier sluiten we aan bij de vier aspecten van toegang tot ICT die Van Dijk (2001a) onderscheidt: motivatie,

bezit, vaardigheden en gebruiksmogelijkheden. Bij motivatie gaat het om de psychische toegang tot ICT: de wil om er gebruik van te maken en de afwezigheid van angst voor nieuwe technologie. Psychologische barrières vormen een eerste drempel die het gebruik van moderne ICT in de weg staat. Bezit is een tweede voorwaarde voor toegang. Bezit betekent in dit verband de beschikbaarheid van een pc met internetaansluiting thuis of op een andere plaats waar men vaak komt, bijvoorbeeld op het werk of op school. Als men de beschikking heeft over een internettoegang bestaat de derde toegangscomponent uit de vaardigheden om op succesvolle wijze met de technologie om te gaan. Het spreekt immers niet vanzelf dat elke gebruiker zonder problemen met elke toepassing overweg kan. Tot slot vormen de gebruiksmogelijkheden waarover men daadwerkelijk beschikt, een laatste toegangsvoorwaarde. Dit rapport beschrijft in hoeverre Nederlanders in deze vier opzichten toegang tot ICT hebben.

De *gevolgen* van ICT-gebruik voor de cultuur hebben betrekking op veel verschillende sociale terreinen en laten zich niet eenvoudig in kaart brengen. Voorzover het omgaan met ICT gevolgen heeft voor het dagelijks handelen en interacteren van mensen, is het inmiddels wel mogelijk hier empirische uitspraken over te doen. In dit rapport wordt ingegaan op de wijze waarop het onderhouden van sociale contacten aan het verschuiven is, op verschuivingen in de dagindeling en in hoeverre het mediagebruik verandert.

Op basis van de indeling in voorwaarden en gevolgen kan de doelstelling van deze studie nader gespecificeerd worden en kunnen twee vraagstellingen geformuleerd worden. De doelstelling van deze studie is uitspraken te doen in hoeverre de Nederlandse cultuur zich in de richting van een e-cultuur ontwikkelt op basis van empirisch onderzoek naar de voorwaarden voor en de gevolgen van het gebruikmaken van ICT door Nederlanders in hun dagelijks leven.

Centraal staan daarbij de volgende vragen naar de voorwaarden en de gevolgen van het alledaagse gebruik van ICT.

1. *Voorwaarden* voor ICT-gebruik: in welke mate hebben Nederlanders toegang tot ICT-toepassingen?
 - motivatie (hoofdstuk 2)
 - bezit en gebruik (hoofdstuk 3)
 - vaardigheden (hoofdstuk 4).

2. *Gevolgen* van ICT-gebruik: in hoeverre verandert het alledaagse handelen van Nederlanders door hun omgang met ICT?
 - sociale interactie (hoofdstuk 5)
 - dagindeling (hoofdstuk 6)
 - gebruikmaken van informatiebronnen (hoofdstuk 7).

1.3 E-cultuur: een begripsbepaling

Een beschrijving van wat onder 'e-cultuur' kan worden verstaan, kan op twee manieren beginnen. Er kan aansluiting gezocht worden bij de 'e' van elektronisch of bij de 'c' van cultuur. Op het snijvlak van beide begrippen bevindt zich wat met de samenstelling 'e-cultuur' wordt aangeduid. E-cultuur lijkt te verwijzen naar iets wat al langer bestaat ('cultuur') en bezig is te veranderen ('e'). Cultuur is een term die sinds het eind van de achttiende eeuw in gebruik is geraakt bij de reflectie over verschillen in gewoonten, opvattingen en waarden tussen groepen mensen (vgl. Luhmann 1995; 1996: 154; 1997: 151). Met terugwerkende kracht werden ook beschavingen uit het verleden met een cultuur uitgerust. De cultuur van samenlevingen is vastgelegd in tradities die van generatie op generatie worden overgedragen en die dus een duurzaam karakter hebben. Vergeleken met deze stabiliteit mag de opkomst van ICT met recht nieuw genoemd worden. Hier wordt begonnen bij het oude om vervolgens naar zijn mogelijke transformatie onder invloed van elektronische technologie te kijken. De term e-cultuur lijkt namelijk in het spraakgebruik te zijn ingevoerd om een transformatie van de cultuur onder invloed van opkomst van ICT en in het bijzonder internet aan te duiden. Kennelijk wordt in brede kring vermoed dat internet een fundamentele en duurzame transformatie van de cultuur tot gevolg zal hebben. Zien we daar de contouren al van en wat moet dan onder die 'cultuur' worden verstaan?

Cultuur

Het definiëren van zoiets abstracts als cultuur is geen eenvoudige zaak. Dat wil niet zeggen dat het niet is geprobeerd: er zijn in de wetenschappelijke literatuur honderden definities te vinden (zie Schmidt 1994a: 203 e.v.). Het is geen zinvolle vraag of de 'enige juiste' erbij zit. Naar gelang het referentiekader van de onderzoeker (met een antropologische, sociologische, communicatiewetenschappelijke of andere onderzoeksvraag) zijn immers andere aspecten belangrijk. Daarom wordt hier ook niet gestreefd naar een essentialistische, ontologische ('wezens')definitie. Het gaat er wel om de elementen te benoemen die voor een begrip van (e-)cultuur van belang zijn, om uiteindelijk uitspraken te kunnen doen over culturele veranderingen die op empirische wijze onderbouwd kunnen worden (vgl. Popper 1978: 28-30).

Gezien de zeer uiteenlopende betekenissen die aan het begrip cultuur worden toegekend, is het wel verstandig om bij een empirisch onderzoek op voorhand een aantal afbakeningen aan te brengen. Hier gaan we uit van een brede cultuurdefinitie. Volgens De Swaan (1996: 87) verwijst het begrip cultuur in de breedst mogelijke zin 'naar alles wat mensen aan hun natuurlijke omgeving hebben toegevoegd en aan volgende generaties hebben overgedragen, zowel materiële voorwerpen als sociale gebruiken en ideeën'. In een minder ruime betekenis 'omvat het begrip vooral de gebruiken en ideeën van een bepaald volk of een specifieke groep, zoals bijvoorbeeld de 'Franse hofcultuur' of de 'subcultuur van de rappers'. In het spraakgebruik heeft het vaak een

nog beperktere betekenis. Dan slaat het op kunsten, letteren en wetenschap, op de “hoge” cultuur, de Cultuur met een hoofdletter “C” (1996: 87-88). Een snelle tocht met een zoekmachine op het internet leert dat e-cultuur in dezelfde baaiert van betekenissen wordt gebruikt. Zo komt het woord voor in een verwijzing naar de rol van internet in de kunsten, subculturen (‘African-American e-culture’), bedrijfsculturen, computergrafische toepassingen (‘e-culture video’) en populaire cultuur (‘dance e-culture’). In lijn met de keuze voor een breed cultuurbegrip, ‘de cultuur van een samenleving’, krijgt ook ‘e-cultuur’ deze brede invulling.

Aan cultuur zit zowel een *ideële* als een *materiële* kant.³ De ideële kant heeft betrekking op waarden, normen, opvattingen, codes, symbolen, informatie. De materiële kant betreft cultuurproducten (Lenski en Lenski 1987: 31). Cultuur kan zich verder ontwikkelen door het bestaan van zogenoemde *symbolsystemen*. Hiertoe behoren de gesproken taal, de lichaamstaal, de geschreven taal en een reeks meer specialistische systemen zoals muzieknotatie en computertalen (Lenski en Lenski 1987: 34-38). Via zulke symbolsystemen wordt uit ervaring verkregen belangrijke informatie vastgehouden en doorgegeven.⁴ De mogelijke gevolgen van ICT voor de cultuur schuilen hierin: door internet is de opslag, verwerking en ontsluiting van informatie immers enorm te genomen.

Het brede informatiebegrip kan nader worden onderscheiden. Lenski en Lenski (1987: 39-40) benoemen soorten culturele informatie die in vrijwel elke cultuur voorkomen. Het betreft met name informatie over de biofysische en sociale omgeving, over de samenleving zelf en haar ontstaansgeschiedenis, over de wijze van omgaan met terugkerende problemen en informatie over rituele en artistieke behoeften die binnen de cultuur leven. Ook *technologie* behoort tot de informatie die in een cultuur wordt doorgegeven. Het is een cruciale informatievoorraad op welke wijze de materiële hulpbronnen uit de omgeving zijn te gebruiken om menselijke behoeften te bevredigen. Dit heeft bijvoorbeeld betrekking op waar voedsel is te verkrijgen, waar het kan worden opgeslagen en hoe het bewerkt kan worden voor consumptie. Hetzelfde geldt voor zaken als brandstof, kleding, wapentuig en versieringen (Lenski en Lenski 1987: 64, 70-71). Voor de moderne samenleving kan informatie- en communicatietechnologie zeker aan dit rijtje worden toegevoegd. Technologische innovatie op al deze terreinen is, zo betogen de auteurs, een belangrijke kracht bij maatschappelijke verandering.

Veel van de genoemde informatie is niet neutraal van aard maar *ideologisch* van karakter. Ideologisch niet in de betekenis van de grote 19e-eeuwse ideologieën, maar meer neutraal als informatie die wordt gebruikt om ervaring te interpreteren, het maatschappelijke leven te ordenen en zo richting te geven aan het menselijk doen en laten. Ideologie heeft drie basiskennmerken: een systeem van *opvattingen* in wat voor soort wereld we leven, een systeem van *algemene morele waarden* die voortkomen uit of gerechtvaardigd worden door die opvattingen, en een systeem van normen dat de

algemene waarden toepast op concrete situaties en voorschrijft hoe de leden van een groep dienen te handelen in verschillende omstandigheden, wat zij moeten doen en laten (Lenski en Lenski 1987: 40).

Behalve een ideële component omvat cultuur ook een materiële component. Er worden in samenlevingen ook tastbare zaken overgedragen. Een centrale rol bij de totstandkoming van deze materiële cultuurproducten speelt de laatstgenoemde soort van informatie: de technologie. Met behulp van technologische kennis worden natuurlijke hulpbronnen omgezet in gebruiksvoorwerpen en goederen (van bijlen en speren tot cd-walkmans en pc's) en wordt tegenwoordig ook het gebruik van deze gebruiksvoorwerpen gereguleerd (besturings- en toepassingssoftware). Gebouwen, machines, fabrieken, transportmiddelen, kabels en transmissieapparatuur laten zien over welke technologische kennis een cultuur beschikt. Sommige van deze materiële cultuurproducten (hijskranen, cd-persen) hebben als functie op hun beurt weer andere (flatgebouwen, cd-roms) te produceren. Andere zijn in de loop van de socioculturele evolutie ontstaan om communicatie tijd en plaats te laten overbruggen: drukpers, telegraaf, telefoon, radio, televisie en als voorlopig eindpunt het internet. Met de term *informatie- en communicatietechnologie* (ICT) wordt naar deze laatste technologieën verwezen.

De voortgaande technologische ontwikkeling, de 'e' uit e-cultuur, biedt steeds weer nieuwe mogelijkheden. Bestaande mediatechnologieën convergeren in één systeem. Onder de vlag 'multimedia' vindt een toenadering plaats tussen de informatica, de telecommunicatie en de audiovisuele media, drie technologische domeinen die zich onafhankelijk van elkaar hebben ontwikkeld (Balle 2001: 217 e.v.). Breedbandtechnologie zal in de nabije toekomst de bestaande media-infrastructuur (telefoon- en coaxkabel) gaan vervangen. Daarmee zullen grenzen tussen eerder gescheiden vormen van communicatie gaan vervagen. Nu al is het mogelijk films en muziek in gecompriëerde vorm van het internet te halen en op een cd-rom te branden, waarmee de grens tussen audio/video en internet iets kunstmatig is geworden. Een soortgelijke ontwikkeling valt te verwachten voor gemedieerde interactie met anderen. Telefonie en e-mailen/chatten lopen al steeds meer in elkaar over (via de telefoon ingesproken voicemail-berichten worden doorgestuurd naar de e-mail-inbox en beantwoord met een mailtje). Ook op het gebied van computersoftware schrijdt de integratie van mediatechnologieën voort. Castells (2000: 356) stelt daarom: 'The potential integration of text, images, and sounds in the same system, interacting from multiple points, in chosen time (real or delayed) along a global network, in conditions of open and affordable access, does fundamentally change the character of communication. And communication decisively shapes culture (...) Because culture is mediated and enacted through communication, cultures themselves (...) become fundamentally transformed, and will be more so over time, by the new technological system.' Via de nieuwe vormen van communicatie die de technologie mogelijk maakt, verandert zij de cultuur, zo luidt dus zijn these. Hoe dat proces van transformatie zal

verlopen is uiteindelijk een empirische vraag. Het geven van een antwoord begint met de observatie van communicatiepatronen: in welke mate maken mensen ook gebruik van de beschreven mogelijkheden? In dit rapport komt slechts een beperkt deel van de technologische apparatuur aan bod. Hier gaat het vooral om de verspreiding van computers, internettoegang en breedbandaansluitingen in huishoudens.

Technologieën zijn altijd van invloed geweest – en zijn het nog steeds – op de wederzijdse beïnvloeding van de ideële en de materiële component van de cultuur. Technologische informatie heeft geleid tot het produceren van apparaten waarmee informatie-uitwisseling steeds meer kon worden losgemaakt van tijd en plaats. Deze informatie heeft tevens de ‘bestaansvoorwaarden’ voor deze informatie-uitwisseling veranderd (Castells 2000: 356, 403). Nieuwe ICT is een katalysator in het proces van wederzijdse beïnvloeding van de ideële en de materiële kant van de cultuur. De opkomst van *e-cultuur* verwijst naar de verspreiding van nieuwe technologie, naar de toepassing ervan voor verschillende doeleinden, met name informatie en communicatie, en naar verschuivingen in opvattingen, waarden en normen die hiermee samenhangen.

Naar een e-cultuur?

Sinds de opkomst van de moderne massamedia – met name van de kranten in de negentiende en van radio, film en televisie in de twintigste eeuw – staat de verhouding tussen communicatietechnologie en de ideële cultuurcomponent ter discussie, niet alleen in het maatschappelijke debat (de publieke opinie) maar ook in het wetenschappelijke.⁵ Ondanks het mislukken van de dotcom-revolutie lijkt het vertrouwen in de mogelijkheden van nieuwe technologie groot te zijn. We leven in een tijdperk van techno-optimisme waarin nieuwe ICT met grote verwachtingen is omgeven. In het verleden waren de verwachtingen rond andere technologieën eveneens hooggespannen. Lang niet alle technologieën slaagden er echter in grote invloed te verwerven en als zij dit wel deden, leidde dit nooit tot de utopische (of dystopische) samenleving die aanvankelijk werd voorzien (De Wilde 2000). In het verleden zijn bijvoorbeeld de trein, telefoon, fiets en auto aanleiding geweest voor hoop en bezorgdheid. De telegraaf en de radio werden kort na hun introductie geprezen als versterkers van de gemeenschapszin. Een vergrote actieradius door fiets en auto werd dan weer gezien als een ondermijning van familiebanden en een aanslag op de samenhang van buurtgemeenschappen. De grammofoon werd beklagd als bedreiger van collectieve ritmes zoals het samen naar de radio luisteren. Bij de opkomst van de televisie werd geklaagd over de teloorgang van de sociale betrokkenheid en participatie in maatschappelijke organisaties (Steyaert en De Haan 2001). De genoemde technologieën zijn niet zonder invloed gebleven, maar leidden ook niet tot de verwachte, grote veranderingen. De wijze lessen uit het verleden manen de huidige cybergoeroes en profeten van de digitale wereld echter niet tot bescheidenheid. De zegeningen van het internet worden vaak breed uitgemeten. Internet krijgt dan bijvoorbeeld de belofte toegeschreven dat de vrijheid van de mens uiteindelijk groter zal zijn dan nu. Alleen al gezien de historische analogieën lijkt het verstandig om kritisch te staan tegenover hoge verwachtingen.

In wetenschappelijke kring is op andere gronden bezwaar gemaakt tegen hoge verwachtingen van de invloed van technologie op de cultuur. Vooral de eenzijdigheid van die veronderstelde beïnvloeding is bekritiseerd. Een positie van eenzijdige beïnvloeding staat in de communicatiewetenschappelijke literatuur bekend als het technologisch determinisme. In deze traditie legde bijvoorbeeld de Canadese theoreticus Harold A. Innis een verband tussen de verdeling van macht binnen achtereenvolgende antieke beschavingen en de toen dominante communicatievormen. De overgang van het schrijven op steen naar het schrijven op papyrus had volgens hem de overgang van de macht van koningen op priesters tot gevolg (McQuail 2000: 85; Thompson 1995: 7-8). Innis' landgenoot Marshall McLuhan hield er eveneens een radicaal perspectief op de functie van de media op na. Volgens hem zijn media, samen met andere zaken (het wiel, wapens, de schrijfmachine), te beschouwen als verwijding van de menselijke vermogens en zintuigen. Door de introductie van een nieuw medium gaat de waarneming anders functioneren. Er ontstaat een nieuwe sense-ratio, een nieuw evenwicht tussen de zintuigen. Mensen gaan als gevolg van de introductie van nieuwe mediatechnologie anders waarnemen, en dat heeft volgens McLuhan uiteindelijk een verandering van de samenleving als geheel tot gevolg (Stappers et al. 1990: 121).

De technologisch-deterministische posities zijn in de loop der jaren sterk bekritiseerd (McQuail 2000: 107; vgl. Thompson 1995: 8). Hoewel niet te ontkennen valt dat communicatietechnologische innovaties – men denke vooral aan de invoering van het schrift en de boekdrukkunst – vaak ingrijpende veranderingen hebben teweeggebracht, kunnen ze niet als de oorzaak van specifieke veranderingen in de inrichting van de samenleving worden aangemerkt. Het spreken over de transformatie van een 'orale cultuur' naar een 'schriftcultuur' (hiëroglyfen, alfabet), vervolgens naar een 'woordcultuur' (boekdrukkunst) en een 'beeldcultuur' (film en televisie) moet dan ook als een vereenvoudiging worden aangemerkt (vgl. Schmidt 1998: 93-114). Weliswaar wordt in elk van deze termen terecht naar de telkens dominante vorm van communicatie verwezen (al valt in de 'beeldcultuur' wel wat op de centrale positie van het beeld af te dingen). De implicatie dat deze dominante vorm doorslaggevend is voor de cultuur als geheel, zoals dit ook voor de laatste eeuw wordt beweerd, lijkt echter niet terecht. Daarvoor spelen er te veel andere factoren mee. McQuail (2000: 107) verwoordt het aldus: 'There are too many other powerful forces involved in social change. It is not easy to find a relation between the successes and failures of 'modernization' during the last fifty years and features of the relevant media system. It is, however, plausible to suppose that communication technology will have an effect on the process of communication itself and that culture and communication are intertwined. If our experience of the world is technologically mediated, then technology itself should have some relevance.' Op basis van deze redenering kan communicatietechnologie op zichzelf dus niet verantwoordelijk worden gesteld voor culturele verandering, al was het maar omdat technologie zelf een product is van de culturele evolutie. Hoe er wordt gecommuniceerd binnen een samenleving hangt echter wel met de gebruikte technologie samen – en dat heeft gevolgen voor de cultuur. In deze zin kan men spreken van een overgang van de huidige cultuur richting een e-cultuur.

Doorkruisende factoren

Nog een moeilijkheid bij het leggen van causale relaties tussen technologische en culturele ontwikkelingen is de aanwezigheid van andere factoren die culturele ontwikkelingen beïnvloeden. Doorgaans komt culturele verandering voort uit een samenspel van deze factoren en technologische mogelijkheden. Een van de ontwikkelingen die parallel loopt met de informatisering van de samenleving, is de individualisering (zie Schnabel 2000). Deze trend kan versterken dat er meer gebruik wordt gemaakt van individuele informatievergaring via internet dan van collectieve informatievoorziening via de massamedia. Door de opkomst van ICT, meer specifiek het internet, kan de centrale plaats van de massamedia onder druk komen te staan. Van internet ging aanvankelijk een radicaal-democratiserende gedachte uit. Wie namelijk toegang tot het net heeft, beschikt over een enorme hoeveelheid door andere gebruikers aangeboden informatie. Eindelijk zou iedereen die informatie kunnen verspreiden en ontvangen waaraan hij behoefte had en niet langer afhankelijk zijn van het voorgeselecteerde aanbod van de massamedia. Diverse communicatiewetenschappelijke beschouwingen over de rol van massamedia bij culturele verandering wijzen er namelijk op dat deze media de werkelijkheid in belangrijke mate 'definiëren'. Volgens deze gedachtegang is het denken over bepaalde zaken in een samenleving sterk afhankelijk van de wijze waarop de media erover berichten (vgl. McQuail 2000: 94). Tussen de 'objectieve werkelijkheid' van wat er in de wereld gebeurt en de 'subjectieve werkelijkheid' van het individu creëren de media een 'symbolische werkelijkheid' (zie Adoni en Mane 1984).

De massamedia zijn echter niet van het toneel verdwenen. Het televisie- en radioaanbod blijft groeien, en voor marketingdoeleinden en politieke debatten is televisie nog altijd het medium par excellence. Net zoals bij de opkomst van de radio de kranten niet zijn verdwenen maar wel van karakter zijn veranderd, wat ook bij de radio gebeurde toen de televisie haar intrede deed (Schmidt 1994a: 261-262), zal ook de expansie van het internet gevolgen hebben voor de massamedia. Deze zullen van inhoud en functie gaan veranderen maar waarschijnlijk niet gemarginaliseerd raken. De gevolgen hiervan voor de cultuur laten zich vooralsnog raden, maar waarschijnlijk zal de culturele verandering ook nu een graduele zijn.

Een tweede doorkruisende ontwikkeling is de internationalisering of globalisering. Internet maakt het mogelijk of versterkt het gegeven dat steeds meer verkeer van informatie, goederen en mensen de landsgrenzen overschrijdt. Internet is meer nog dan film, radio en televisie een globaal medium. De snelle uitbreiding van het net door de toename van het aantal aansluitingen onttrok zich grotendeels aan de invloedssfeer van nationale staten. Dit riep gedurende enige tijd urgente juridische vragen op in verband met de staatsveiligheid en criminaliteitsbestrijding. Maar de kracht van het netwerk schuilt juist in zijn ongereguleerde karakter. Langs welke weg, via welke servers een e-mail zijn bestemming bereikt, ligt bij het verzenden ervan niet vast – dat wordt onderweg door routers bepaald die rekening houden met de tijdelijke belasting van

verbindingen. Waar een server staat, doet er voor de gebruiker niet toe – als het intoetsen van het www-adres maar tot toegang tot de gewenste informatie leidt. Maar niet alleen de techniek werkt globaal, ook de gebruiker doet dat. Het net maakt het mogelijk dat mensen uit verschillende landen interacteren op discussielijsten en chatboxen, hetgeen soms tot langdurige en niet slechts ‘virtuele’ vriendschappen tot over de grenzen leidt. Samenwerking tussen programmeurs uit diverse landen via internet leidt tot goedkope alternatieven voor commerciële software of besturings-systemen, zoals bij Linux. Uitwisselingsprogramma’s voor audio en video hebben een wereldwijde distributie van audiovisueel amusement op gang gebracht. Kortom: de technologie maakt het mogelijk razendsnel voor meestal weinig of geen geld informatie van de andere kant van de wereld binnen de eigen vier muren te halen.

Maar het is geen uitgemaakte zaak dat ICT tot het ontstaan van een werkelijk ‘globale’ cultuur leidt. Er valt veel te zeggen voor de diagnose dat een technologie pas wordt geproduceerd en in gebruik genomen op het moment dat de cultuur er behoefte aan heeft. Misschien was de globalisering van de cultuur al aan de gang en was er daarom een goede voedingsbodem voor een flexibel, wereldomspannend informatienetwerk. Een ‘wereldmaatschappij’ met globale netwerken bestaat al langer op het gebied van religie, politiek, recht, economie en ook populaire cultuur (zie bijvoorbeeld Luhmann 1997).⁶ Op het gebied van de media delen vele wereldburgers dankzij de massamedia dezelfde ervaringen op het gebied van nieuws, films, televisieseries en muziek.⁷ In het verleden hadden vooral personen uit de maatschappelijke elites deel aan de globale netwerken. Die netwerkcontacten staan steeds meer open voor steeds meer mensen. Dat dit in de toekomst door internet en multimedia nog sterker het geval zal zijn, lijkt geen vreemde gedachte. Daarentegen biedt internet ook mogelijkheden om ‘lokale’ cultuur in stand te houden of te versterken onder verspreid wonende personen. Denk daarbij aan de migranten in Nederland die door satelliettelevisie binding houden met de cultuur in de herkomstlanden. In hoeverre nieuwe technologie een globale en lokale cultuur ondersteunt, zal in de eerste plaats afhangen van de empirische vraag in hoeverre mensen gebruikmaken van de mogelijkheden die hen ter beschikking staan. Het label ‘e-cultuur’ is alleen gerechtvaardigd wanneer kan worden aangetoond dat mensen in hun dagelijks handelen daadwerkelijk gebruikmaken van de digitale mogelijkheden.

Ten derde kan ook nog de trend van informalisering genoemd worden. Dit proces wijst op een afbrokkeling van bestaande hiërarchieën en meer gelijkheid in menselijke verhoudingen (Schnabel 2000). Dit leidt tot een meer informele omgang tussen mensen, zelfs als zij ongelijke statusposities bekleden. Bij de correspondentie kan dit er bijvoorbeeld aan bijdragen dat de voorkeur voor een meer informeel medium als e-mail groeit en dat de meer formele contacten in briefvorm aan populariteit verliezen.

Elk van deze drie trends geeft al aan dat er niet van een monocausaal verband tussen technologische ontwikkeling en culturele verandering gesproken kan worden. Er is eerder sprake van een samenspel van factoren dan van een eenduidige transformatie. Desondanks wordt in dit rapport over gevolgen van ICT gesproken. Hierbij dient de lezer in het achterhoofd te houden dat beschreven ontwikkelingen verschillende oorzaken kunnen hebben en dat ICT hooguit een van de beïnvloedende factoren is.

Indicatoren voor de transformatie naar een e-cultuur

Cultuur is een te breed en abstract begrip om direct te kunnen meten. Men is aangewezen op indicatoren die aspecten van cultuur weergeven: *culturele indicatoren*, zoals er ook economische en sociale indicatoren worden gehanteerd (Rosengren 1984). Het is wenselijk daarbij een overgang te maken van het tot dusverre gehanteerde macro-perspectief naar een microperspectief van individuen. Cultuur wordt op het niveau van groepen mensen ('samenlevingen') gelokaliseerd, maar wordt dagelijks in handelingen van en interacties tussen individuen gereproduceerd en aangepast (vgl. Berger en Luckmann 1966; Schütz en Luckmann 1979, 1984).⁸ Op het niveau van die dagelijkse handelingen en interacties kan (e-)cultuur indirect meetbaar worden gemaakt.⁹

Gevolgen van nieuwe technologie voor de cultuur zijn op uiteenlopende terreinen te verwachten. Internet kan evenzogoed de manier veranderen waarop werkenden met elkaar en met hun werk omgaan, als de manier waarop de zorg voor zieken en ouderen wordt georganiseerd, de manier waarop besluitvormingsprocessen zijn ingericht, de manier waarop we leren en mogelijk een leven lang leren en de manier waarop minderheden integreren in de Nederlandse samenleving. Dat zijn maar enkele voorbeelden van ontwikkelingen waaraan moderne ict kan bijdragen. In deze studie is een keuze gemaakt voor een drietal culturele indicatoren, te weten sociale interactie, dagindeling en het gebruik van informatiebronnen. Deze keuze is in eerste instantie ingegeven door het feit dat zowel communicatie als informatiegebruik centrale aspecten zijn van het leven in een informatiesamenleving. De tweede reden is pragmatisch van aard: er moest gebruik worden gemaakt van beschikbaar empirisch materiaal.

Met bestaande gegevens is het mogelijk om aan de hand van de genoemde indicatoren op een rij te zetten in welke mate, in welk tempo en op welke wijze het dagelijks leven van Nederlanders mede onder invloed van ICT verandert. Daarbij gaat het om het omgaan van brede lagen van de bevolking met informatie- en communicatietechnologie, in het bijzonder het internet. Mocht er geen enkele verandering waarneembaar zijn in het alledaagse handelen, dan valt een opkomst van een e-cultuur moeilijk te verdedigen. Treden er wel veranderingen op, dan laten deze speculaties toe over culturele verschuivingen die hiermee samengaan.

1.4 Voorwaarden: motivatie, bezit, gebruik en vaardigheden

Diffusie van ICT

Succesvolle technologische producten doorlopen een proces van ontwikkeling en vervolgens verspreiding onder de bevolking. Zulke diffusieprocessen volgen veelal een S-vormig patroon waarbinnen steeds grotere groepen van de bevolking een bepaalde innovatie opnemen. Daarbij wijst de S-vorm op een relatief langzaam begin van de verspreiding, een middenfase met een versnelling en een vertraging als verzadiging van de markt zich aandient (Rogers 1996). Overigens zijn lang niet alle producten succesvol genoeg om die versnelling mee te maken (denk aan de wap-telefonie). Bij succesvolle producten komt tijdens de versnelling de meerderheid van de bevolking in het bezit van het betreffende product. De pc en internettoegang drongen aanvankelijk maar langzaam in de Nederlandse huishoudens door en maakten vanaf 1985 (pc) respectievelijk 1995 (internet) een versnelling in de diffusie mee. Verwacht wordt dat naarmate verzadiging van de markt meer in zicht komt, de verspreidings-snelheid zal afnemen. Zodoende volgt ook het verspreidingspatroon van de pc en het internet de S-vorm.

De aanschaf van apparatuur wordt mede beïnvloed door de informatie en belangstelling die men ervoor heeft. Tevens spelen de verwachte gebruiksmogelijkheden een rol bij de aanschaf. Het daadwerkelijke gebruik is afhankelijk van de interesses die bezitters hebben en de vaardigheden om met de apparatuur om te gaan. Belangstelling gaat aan de aanschaf vooraf: zonder motivatie geen aankoop. Als nieuwe technologie op de markt verschijnt, zal eerst een kleine groep hiervan op de hoogte zijn. Langzaam dringt de informatie ook door tot bredere lagen van de bevolking. De gebruikservaringen van de voorlopers beïnvloeden mede of en op welke manier de volgers op de hoogte geraken. Bij succesvolle innovaties zullen dit overwegend positieve verhalen zijn die volgers in het verspreidingsproces aanzetten tot belangstelling en verkenning van technologische mogelijkheden. Het resultaat van dit verspreidingsproces is dan dat steeds meer personen op de hoogte zijn van innovaties, er ervaring mee hebben opgedaan en er positief over oordelen.

Het bezit van apparatuur is een noodzakelijke voorwaarde voor het gebruik ervan. Maar het gebruik van pc en internet is mede afhankelijk van de vermogens om met deze apparatuur om te gaan. Het uittesten van de gebruiksmogelijkheden leidt er echter toe dat de digitale vaardigheden toenemen en toenemende vaardigheden kunnen op hun beurt weer leiden tot meer en diverser gebruik. Het ligt voor de hand dat toenemend bezit gevolgd wordt door ICT-gebruik door grotere delen van de bevolking en door het digitaal vaardiger worden van de bevolking.

Om zicht te krijgen op de culturele consequenties van technologische innovaties kunnen twee wegen worden bewandeld. In de eerste plaats kan nagegaan worden in hoeverre nieuwe technologie ingang heeft gevonden onder de gehele bevolking en welke gevolgen dit heeft. In de tweede plaats kan ingezoomd worden op de koplopers in het diffusieproces. De eerste benadering heeft als voordeel dat vastgesteld kan

worden of en in hoeverre culturele verandering al optreedt. Nadeel is dat de focus op het gemiddelde over de gehele bevolking niet bijzonder gevoelig is voor het waarnemen van het begin van maatschappelijke transformatie. De tweede benadering heeft als voordeel dat zij sensitiever is voor het waarnemen van veranderingen. Koplopers in het diffusieproces zijn waarschijnlijk ook de voorlopers van de culturele verandering. Door in te zoomen op de kopgroep is het dus mogelijk culturele verandering eerder zichtbaar te maken. Nadeel van deze benadering is dat in de loop van de tijd nog duidelijk moet worden in hoeverre het peloton de kopgroep zal volgen. De kenmerken van de voorlopers zouden wel eens belangrijker kunnen zijn voor de verklaring van de ontwikkelingen dan hun beschikking over technologie.

Hier is ervoor gekozen ontwikkelingen onder de gehele Nederlandse bevolking in beeld te brengen. De verspreiding van computerbezit en internettoegang is inmiddels ver genoeg voortgeschreden om culturele verandering zichtbaar te laten worden. Bij de aanwezigheid van breedbandaansluitingen wordt overigens wel ingezoomd op de relatief kleine groep gebruikers. In de hoofdstukken over gevolgen van technologische innovatie is steeds onderscheid gemaakt naar achtergrondkenmerken zodat nagegaan kan worden in hoeverre typische 'early adopters' als mannen, hoger opgeleiden en werkenden ook hier voortrekkers zijn.

Motivatie, bezit, gebruik en vaardigheden zijn omschreven als vier vormen van toegang tot ICT. Tezamen vormen de aan elkaar gekoppelde vormen van toegang de voorwaarden voor het ontstaan van een e-cultuur. Hier wordt nader op elk van de vier vormen van toegang ingegaan.

Motivatie

Personen die niet in het bezit zijn van ICT hebben hiervoor uiteenlopende redenen. Vaak gaat het echter om gebrek aan interesse, vaardigheden of aan financiële middelen. Ook angst voor technologische apparaten kan hierbij een rol spelen. De set van mentale barrières om tot aanschaf over te gaan wordt door Van Dijk (2001) aangeduid met het begrip 'psychische toegankelijkheid'. Vooral voor ouderen is dit (knoppenangst) een sterke belemmering om toegang te zoeken tot de digitale snelweg (De Haan 2001a). Bijna de helft van de ouderen ervaart problemen bij het gebruik van apparaten of machines. De computer wordt gezien als het meest problematische apparaat, vervolgens de videorecorder en dan de mobiele telefoon. Ouderen noemen hiervoor twee redenen veel vaker dan jongeren: zij kunnen codes of handelingen niet onthouden en het is te moeilijk om zaken te herstellen als er iets is fout gegaan (Lammerts van Bueren 2000). Maar een en ander geldt niet uitsluitend voor ouderen. Ook andere groepen die niet via werk of studie met computers in aanraking zijn gekomen, zoals (langdurig) werklazen en huisvrouwen, kampen mogelijk met dezelfde barrières.

In deze studie wordt in het tweede hoofdstuk in kaart gebracht in hoeverre de opvattingen en waardeoordelen over technologie in Nederland zijn veranderd in de periode 1985-2000. Hier komt de eerdergenoemde ideologische dimensie in de cultuur

aan bod. De waardering van ICT wordt ter vergelijking afgezet tegen die van andere technologieën, te weten biotechnologie en militaire/industriële technologie. Wanneer het oordeel van de Nederlanders over ICT in positieve zin is veranderd, kan dat als een afname van computerangst worden geïnterpreteerd, waarmee de eerste toegangs-drempel is verlaagd. Wordt er echter geen ontwikkeling in positieve zin vastgesteld, dan is daarmee aan een eerste voorwaarde voor de ontwikkeling richting een e-cultuur niet voldaan.

Bezit en gebruik

Cultuur raakt alle terreinen van het maatschappelijk leven. Levend in een bepaalde samenleving op een zeker moment kan een individu niet 'uitgesloten' zijn van de cultuur. Wel kan gebeuren dat het individu uitgesloten is van deelname aan het mede vormgeven van de cultuur doordat het niet de mogelijkheden bezit via ICT te communiceren. Als graadmeter van de toegang tot de e-cultuur fungeert de beschikking over elektronische apparatuur. In steeds meer Nederlandse huishoudens, werkplaatsen en scholen doen steeds meer verschillende ICT-producten hun intrede. Er is sprake van een voortgaande 'digitalisering van de leefwereld' (Van Dijk et al. 2000).

Mochten de pc, internet en aanverwante zaken er inderdaad in slagen in vrijwel alle huishoudens door te dringen, dan nog zullen er verschillen blijven bestaan tussen bevolkingsgroepen. Dit betreft verschillen in soorten gebruik en ook in gebruiksfrequentie. Deze verschillen hebben een relatief duurzaam karakter en zijn bepalend voor de mate waarin deze bevolkingsgroepen mede vormgeven aan een e-cultuur.

In het derde hoofdstuk wordt ingegaan op ontwikkelingen in het ICT-bezit en -gebruik van en door Nederlanders in de periode 1985-2000. Indien er door de toenemende verspreiding afnemende verschillen tussen bevolkingsgroepen in bezit en gebruik van ICT worden vastgesteld, dan is daarmee aan een volgende voorwaarde voldaan voor een ontwikkeling richting een e-cultuur.

Vaardigheden

Om deel uit te maken van een cultuur, is een proces van vorming ('enculturatie') onontbeerlijk. Dit proces gaat verder dan het aanleren van een aantal relatief eenvoudige vaardigheden. Het heeft betrekking op een levensoriëntatie waarmee ervaringen zinvol geïnterpreteerd kunnen worden. Zoals gezegd hebben alle samenlevingen hiervoor een systeem van overtuigingen ontwikkeld, waar normen en waarden onderdeel van zijn. Als e-cultuur werkelijk een transformatie betekent van de bestaande cultuur, dan veranderen mogelijk ook deze normen en waarden.

Van oudsher is het de taak van ouderen om jongeren in te voeren in de culturele verworvenheden van een samenleving. Jongeren zorgen op hun beurt met de gebruikelijke vernieuwingsdrang voor culturele verandering. In tenminste één opzicht verschilt de huidige generatie jongeren van de voorgaande: het is de eerste generatie die omringd door digitale media opgroeit. Vaak hebben jongeren thuis of op school al de beschikking over een computer en digitale technologieën zoals videospelletjes en zijn cd-roms

gemeengoed. Volgens Tapscott (1998) is het voor het eerst in de geschiedenis dat kinderen meer op hun gemak zijn met en meer kennis hebben van nieuwe technologie dan hun ouders. Niet voor niets wordt er over de internetgeneratie gesproken: jongeren die na 1980 zijn geboren, wier formatieve jaren in het informatietijdperk liggen (Van Steensel 2000). Een mogelijke transformatie in de richting van een e-cultuur dient vooral onder de jongeren gezocht te worden. Voor de ouderen is er eerder de zorg om het ‘achterblijven’ in de moderne cultuur.

Maar ook voor jongeren geldt dat beheersing van digitale vaardigheden cruciaal is voor deelname aan de cultuur. Een deel van de jongeren beschikt over zoveel vaardigheden dat zij als de voorlopers van de e-cultuur beschouwd kunnen worden. Zij bouwen aan apparatuur, software, websites en bepalen daarmee in meer dan evenredige mate de conventies die rond digitale informatieoverdracht en communicatie ontstaan. Te denken valt aan de jonge ondernemers die hun aanvankelijke hobby-onderneming voor veel geld verkochten aan mediabedrijven en aan jonge multimedia-kunstenaars. Ook leren jongeren zich bewegen in virtuele omgevingen waarin zij gebruikmaken van verschillende identiteiten en gezamenlijk met anderen nieuwe werkelijkheden genereren. Het zich heen en weer kunnen bewegen tussen ‘werkelijke’ en ‘virtuele’ werkelijkheid wordt zo een continu aanwezig onderdeel van de werkelijkheidservaring, dat we eveneens onder de ‘digitale vaardigheden’ kunnen rangschikken (Marotzki 1997).

Een toename in pc-vaardigheden is een laatste voorwaarde voor een transformatie van de cultuur tot een e-cultuur. In het vierde hoofdstuk wordt op een rij gezet hoe het is gesteld met de digitale vaardigheden van jongeren respectievelijk ouderen. Hierbij staan verschillen tussen sociale milieus centraal. Naarmate grotere groepen Nederlanders digitaal vaardig blijken en de toegang in deze zin toeneemt, is aan een laatste voorwaarde voor een ontwikkeling richting een e-cultuur voldaan.

1.5 *Gevolgen: sociale interactie, dagindeling en mediagebruik*

Als aan de toegangsvoorwaarden is voldaan, is het waarschijnlijk, maar niet zeker dat daarmee ook de cultuur verandert. Het gebruik van ICT moet een onderdeel worden van het alledaagse denken, handelen en interacteren – van cognitie en communicatie (Schmidt 1994a) – om op termijn tot culturele verandering te kunnen leiden. Gezien de recente opkomst van ICT in termen van toegang is het niet waarschijnlijk dat nu al grote veranderingen in het dagelijks leven van de Nederlanders vastgesteld kunnen worden. Dat dagelijks leven bestaat bovendien uit vele facetten, die niet allemaal behandeld kunnen worden. In deze studie blijft het in kaart brengen van de gevolgen van de opkomst van ICT beperkt tot drie van deze facetten, die evenwel als centrale indicatoren voor culturele verandering kunnen gelden. Het betreft de contacten die mensen met elkaar onderhouden, de tijdstippen waarop zij hun dagelijkse bezigheden verrichten en het gebruik dat zij maken van informatiebronnen. Verschuivingen, hoe klein ook, kunnen als voorboden van komende ontwikkelingen worden geïnterpreteerd.

Sociale interactie in een digitaal tijdperk

Nieuwe technologie heeft nieuwe vormen van communicatie mogelijk gemaakt. We kunnen gebruikmaken van mobiele telefonie, sms, e-mail, www, chatboxen, mailing lists en discussiegroepen. Door nieuwe communicatietechnologie veranderen ook communicatiepatronen, zowel in de arbeidsomgeving als in de privé-sfeer. Contacten met vrienden, kennissen en collega's worden steeds vaker via mobiele telefoon, fax en e-mail onderhouden. De bezitters van deze apparatuur profiteren van de toegenomen bereikbaarheid en snelheid van communicatie. De vraag is in hoeverre nieuwe communicatiemiddelen veranderingen hebben gebracht in de traditionele vormen van communicatie en in hoeverre de niet-bezitters hierdoor belemmerd of gestimuleerd worden in het onderhouden van sociale contacten.

In het vijfde hoofdstuk wordt enig licht geworpen op de mate waarin sociale contacten veranderen onder invloed van ICT. Verlopen meer sociale contacten via ICT? Doet men via het internet nieuwe kennissen op, komt men gemakkelijker met gelijkgestemden in aanraking? Of wordt het bestaande sociale netwerk simpelweg in een digitaal jasje gestoken? Wordt maatschappelijke participatie gestimuleerd door het internet, of houdt het internetgebruik mensen juist af van het actief worden in sociale verbanden? Hoewel de gepresenteerde studie een proeftuin- en case-studie-achtig karakter heeft, kunnen de uitkomsten met de nodige slagen om de arm worden beschouwd als indicatief voor te verwachten toekomstige ontwikkelingen.

ICT en dagindeling

Een centrale eigenschap van moderne technologie is de 24-uurs-beschikbaarheid die zij de gebruiker biedt. Voor informatiewerkers betekent het hebben van een thuis-pc dat men 's avonds na werktijd nog even iets kan afmaken voor de volgende dag. Voor degenen die een of meer dagen thuiswerken, komt daar soms de mogelijkheid tot flexibilisering van werktijden bij. Innovaties als de magnetron verkorten de tijd om een maaltijd te bereiden, zeker als supermarkten kant-en-klare magnetronmenu's aanbieden die alleen maar een paar minuten hoeven te worden opgewarmd. De video-recorder maakt het tijdstip van bekijken van een programma los van het tijdstip van uitzending, zodat de gebruiker het programma kan bekijken op een moment dat hem schikt. Het internet biedt 24 uur per dag informatie en de mogelijkheid om te interacteren met anderen over de gehele aardbol. Ook kan men op het net elektronisch winkelen op tijden dat de niet-virtuele winkels allang gesloten zijn.

ICT maakt het met andere woorden mogelijk zich tot op zekere hoogte los te maken van collectieve ritmes in de samenleving. De vraag is of dit ook daadwerkelijk gebeurt, of dat ICT-gebruik juist wordt ingepast in de bestaande collectieve ritmes. In het zesde hoofdstuk wordt aan de hand van tijdsbestedingsgegevens voor de periode 1980-2000 beschreven in welke mate de magnetron en de thuis-pc hebben geleid tot veranderende eet-, werk- en vrijetijdspatronen.

Verschuiving in het gebruik van informatiebronnen

‘Enculturatie’, het leren hoe de samenleving in elkaar zit, is een proces dat weliswaar in de eerste jaren van het leven zijn hoogste intensiteit bereikt, maar in de rest van het leven nooit echt ophoudt. Voortdurend blijft men in aanraking komen met informatie van neutrale en normatieve aard die de bestaande kijk op de wereld kan wijzigen. Informatie over hoe de werkelijkheid in elkaar steekt, komt uit vele bronnen. In de moderne samenleving hebben de massamedia, zoals al eerder beschreven, een centrale plaats in de informatievoorziening over tal van onderwerpen ingenomen. Een opmars van een e-cultuur zou dan ook zichtbaar moeten zijn in veranderingen in het media-gebruik. Informeren mensen zich in toenemende mate via bronnen op het internet? Gaat dit ten koste van het gebruik van gedrukte en audiovisuele media, of is het internet een aanvullende bron? Voor welke onderwerpen gebruiken Nederlanders welke informatiebronnen? Bij welke thema’s wordt het internet relatief vaak aangesproken? Is internetgebruik voor het thema ‘kunst en cultuur’ (cultuur in enge zin, een van de beleidsterreinen van het ministerie van OCenW) in opkomst? Deze vragen komen in het zevende hoofdstuk aan de orde.

1.6 Indeling van het rapport

In de voorgaande paragrafen is de indeling van de rapportage al de revue gepasseerd. Omwille van de overzichtelijkheid en ter completering wordt deze nog eens op een rij gezet.

De hoofdstukken 2, 3 en 4 behandelen de voorwaarden waaraan voldaan moet zijn, wil de cultuur als gevolg van de opkomst van ICT gaan veranderen. In hoofdstuk 2 worden opvattingen over technologie in Nederland behandeld. Via deze opvattingen wordt duidelijk of de psychische toegang tot ICT in de afgelopen vijftien jaar is verbeterd. Hoofdstuk 3 gaat in op het bezit en gebruik van ICT onder Nederlanders en schetst opnieuw trends in deze aspecten van toegang. In hoofdstuk 4 komen vaardigheden in het omgaan met ICT onder jongeren en ouderen als laatste aspect van toegang aan de orde.

De hoofdstukken 5, 6 en 7 behandelen achtereenvolgens de gevolgen van de integratie van ICT in het alledaagse handelen. Hoofdstuk 5 werpt licht op de mate waarin sociale contacten en maatschappelijke participatie veranderen door het gebruiken van ICT. In hoofdstuk 6 wordt getoond in hoeverre met het bezit van ICT de verdeling van dagelijkse activiteiten over de 24 uur die een etmaal telt, verandert. In hoofdstuk 7 komen ten slotte veranderingen in het gebruik van gedrukte en audiovisuele media als bronnen van informatie aan de orde.

In het afsluitende achtste hoofdstuk worden de bevindingen samengevat en in samenhang geïnterpreteerd. Op basis daarvan wordt een voorlopige conclusie getrokken over de wijze waarop en de mate waarin de Nederlandse cultuur zich in de richting van een e-cultuur ontwikkelt.

Noten

- 1 Het gaat om de studies van Van Dijk, De Haan en Rijken (2000), Becker en Van Rooijen (2001), De Haan, Breedveld en Huysmans (2001), De Haan (2001a), Huysmans en De Haan (2001), Steyaert en De Haan (2001), De Haan en Huysmans (2002) en De Hart (2002).
- 2 Castells (1998) onderscheidt naast voorwaarden en gevolgen ook kenmerken van de culturele transformatie onder invloed van ICT. Hierop wordt in dit rapport niet ingegaan. Wat erover gezegd kan worden, is zeker interessant, maar in hoge mate speculatief. Zo wordt wel gewezen op de mogelijkheid van fragmentatie en versnelling van de culturele productie (zie Castells 2000: 355 e.v.; Van Dijk 2001b: 199 e.v.; Hogenhuis et al. 2001). Aangezien er nog weinig of geen empirische uitspraken over te doen zijn, blijft deze invalshoek in deze studie achterwege.
- 3 De Amerikaanse macrosociologen Lenski en Lenski (1987) omschrijven menselijke samenlevingen als biosocioculturele systemen, bestaande uit 1) een bevolking, 2) een cultuur, 3) materiële cultuurproducten, 4) een sociale organisatie en 5) sociale instituties (Lenski en Lenski, 1987: 31). 'Cultuur' wordt gedefinieerd als 'a society's symbol systems and the information they convey' (p. 16, p. 34; cursivering toegevoegd).
- 4 Lenski en Lenski (1987: 38) omschrijven informatie als een product van ervaring: 'A society's information, is, in effect, a product of its experience: its experiences in the remote past and in the recent past; its experiences with its environment and with itself. Needless to say, no society's culture preserves every experience of every member throughout its entire history. Rather, a society gleans what it considers valuable and attempts to preserve it.' Ook de diagnose van de socioloog Luhmann luidt dat met het woord cultuur sinds de opkomst van de term (ter onderscheid van 'natuur') in de tweede helft van de achttiende eeuw kennelijk het 'sociale geheugen' wordt bedoeld: 'also der Filter von Vergessen/Erinnern und die Inanspruchnahme von Vergangenheit zur Bestimmung des Variationsrahmens der Zukunft' (Luhmann 1997: 588).
- 5 De vraag naar de gevolgen van het functioneren van massamedia binnen de samenleving voor de cultuur van een samenleving is zelfs een van de hoofdvragen van de communicatiewetenschap (zie McQuail 2000: 60-90; Renckstorf 1995: 30-35; Schmidt en Zurstiege 2000: 106-115).
- 6 Castells (2000: 101-102) maakt bij de economie een onderscheid tussen wereld-economie (die al langer bestaat) en een globale economie, die pas door ict-netwerken is mogelijk gemaakt. Het onderscheidende kenmerk is dat de globale economie de eigenschap bezit als een eenheid in 'real time' (of een gekozen tijd) te opereren op een planetaire schaal. Het is volgens ons niet evident dat het maken van een dergelijk onderscheid in wereldcultuur en globale cultuur ook voor cultuur zinvol is, gezien het nog altijd pluriforme karakter van cultuur (vgl. Ang 1996: 150-161).
- 7 Waarmee niet gezegd wil zijn dat er geen culturele verschillen meer zouden bestaan. De uitspraak heeft betrekking op dat deel van de mediaproductie dat een internationale verspreiding kent, hetgeen maar een gering deel is van de totale productie.

- 8 Hetgeen niet wegneemt dat er zoals eerder gesteld materiële cultuurproducten – teksten, films maar ook huizen, apparaten – zijn die concrete interacties overstijgen.
- 9 In tegenstelling tot het culturele-indicatorenonderzoek in de communicatiewetenschap (zie Gerbner 1979; Rosengren 1984) worden deze indicatoren dus niet in mediaboodschappen en boodschapsystemen gezocht maar bij de ‘ontvangers’ in het massacommunicatieproces.

2 Opvattingen over technologie

coauteurs: Jos Becker en Margreet van Rooijen¹

2.1 Inleiding: waardering van technologie

Opvattingen geven richting aan het denken over hoe de wereld waarin wij leven in elkaar zit. Veranderende opvattingen kunnen dan ook worden gezien als uitdrukking van verschuivingen in de cultuur. Hierover kunnen bij de opkomst van een nieuwe technologie ten minste twee vragen gesteld worden. In de eerste plaats kan men zich afvragen in hoeverre nieuwe technologie opvattingen op tal van terreinen beïnvloedt. Zo hoort men vaak de stelling dat de dominante positie van de televisie in het publieke debat ertoe heeft geleid dat mensen politiek als een vorm van amusement zijn gaan beschouwen, terwijl het eerder over inhoudelijke zaken ging (Postman 1986). Ook over internet doet dit soort stellingen de ronde. Ten tweede kan de vraag worden gesteld hoe tegen de nieuwe technologie wordt aangekeken. In dit hoofdstuk wordt op deze laatste vraag ingegaan. Onderzocht zal worden in hoeverre opvattingen van Nederlanders over technologie veranderd zijn in de periode waarin informatie- en communicatietechnologie (ICT) een brede verspreiding onder de bevolking kreeg. Opvattingen over technologie kunnen in twee richtingen veranderen: er kan positiever en negatiever over technologie gedacht worden. In het eerste geval is er sprake van een acceptatie van de technologie en in het tweede geval van een afwijzing. Hier gaan we ervan uit dat de ontwikkeling naar een e-cultuur is af te lezen aan een gunstig(er) oordeel over ICT.

Opvattingen over technologie zijn niet vrijblijvend. Ze bepalen mede of bepaalde apparatuur aangeschaft en gebruikt zal worden. Affiniteit met technologie geldt als de meest elementaire drempel voor participatie aan de informatiesamenleving. Personen die geen belangstelling hebben voor ICT en die geen ervaring opbouwen met ICT staan buiten spel. Bij sommigen is zelfs sprake van angst voor technologische apparaten. Knoppenangst kan de toegang tot de digitale snelweg belemmeren. De set van mentale barrières om ICT-apparatuur aan te schaffen of ermee om te gaan wordt door Van Dijk (2001) aangeduid met het begrip 'psychische toegankelijkheid'. Acceptatie van innovaties vraagt om een positieve motivatie ten aanzien van die technologie. Nu is het erop na houden van een opvatting iets anders dan het hebben van een motivatie. Met een opvatting etaleert men zijn visie op een bepaalde kwestie, terwijl een motivatie een dergelijke visie met het eigen handelen verbindt. Men kan de opvatting koesteren dat internet tot een verschraling van het sociale leven zal leiden. Dat wil niet zeggen dat men daarmee ook de motivatie heeft hieraan iets te veranderen, bijvoorbeeld door ter compensatie voor het eigen internetgebruik veel bij anderen op visite te gaan. Opvattingen zijn in die zin algemener en vrijblijvender. Wel ligt de veronderstelling voor de hand dat negatief gekleurde opvattingen over ICT niet snel gepaard zullen gaan met een positieve motivatie voor deze technologie. Zulks is niet onmogelijk,

maar dan dienen er bijkomende opvattingen in het spel te zijn (bijvoorbeeld ‘het is een onvermijdelijke ontwikkeling, dus iedereen zal erin mee moeten gaan’). Grosso modo zouden positieve opvattingen over en positieve motivatie ten aanzien van ICT echter hand in hand moeten gaan. Men zou daarom aan trends in opvattingen kunnen aflezen hoe het met de psychische toegankelijkheid is gesteld.

Over motivaties ten aanzien van ICT zijn geen gegevens beschikbaar en over opvattingen over technologie wel. Daarom gaat het in dit hoofdstuk over veranderingen in de opvattingen van Nederlanders over technologische innovaties. In paragraaf 2.2 worden opvattingen over ICT vergeleken met opvattingen over andere technologie. Vervolgens wordt nagegaan of deze veranderingen samengaan met een ‘technocratische’ visie op de samenleving: het hebben van een groot vertrouwen in technologie en het voorrang geven aan technologische waarden boven andere (§ 2.3). Paragraaf 2.4 behandelt de onderlinge samenhang tussen opvattingen over innovaties en een technocratische visie. De opvattingen over technologie verschillen mogelijk niet alleen in de tijd, maar ook tussen bevolkingsgroepen. Knoppenangst komt vooral onder ouderen voor (De Haan 2001). Maar ook onder andere bevolkingsgroepen, zoals huisvrouwen, lager opgeleiden en werklozen kunnen psychische drempels vermoed worden. In paragraaf 2.5 wordt nagegaan in hoeverre bevolkingsgroepen verschillen in hun opvattingen over technologie.

2.2 Een gunstige opvatting over ICT

In 1985 heeft het SCP onderzoek gedaan onder de Nederlandse bevolking naar beeldvorming over en aanvaarding van technologische innovaties (Knulst en Van Beek 1988). Vragen over opvattingen met betrekking tot technologie uit dit onderzoek vonden hun weg in het project *Culturele Veranderingen in Nederland*. Zij werden in 1989 en 1993 herhaald. In 2000 werden de vragen opnieuw voorgelegd aan het publiek in het kader van het onderzoek *Het beeld van de wetenschap in Nederland* (Becker en Van Rooijen 2001). Er is dus nu een overzicht van de ontwikkeling van de opvattingen over technologie onder de bevolking van 1985 tot 2000. Opvattingen over digitale technologie worden daarbij afgezet tegen die over andere technologieën: biotechnologie en militair-industriële technologie. Zo kan worden nagegaan of veranderingen in opvattingen specifiek zijn voor ICT of op technologie in het algemeen betrekking hebben.

In de jaren tachtig van de vorige eeuw vormden de opvattingen van de bevolking over verschillende gebieden van toepassing van technologie een belangrijke factor in de maatschappelijke en politieke discussie. Vooral de bouw van kerncentrales en de plaatsing van kruisraketten brachten toen veel beroering teweeg. In de enquêtes zijn dan ook vragen opgenomen over militaire technologie en kernenergie. De meeste ICT-apparatuur die tegenwoordig onder brede lagen van de bevolking is ingeburgerd, stond in 1985 aan het begin van een verspreidingsproces. De diffusie van personal computers (pc's) was net op gang gekomen en ook de fax was destijds een noviteit.

Doordat de in 1985 gestelde vragen over ICT zijn herhaald in later onderzoek is het nu mogelijk om veranderingen in de opvattingen over ICT te onderzoeken. Tevens kunnen deze veranderingen vergeleken worden met verschuivingen in de opvattingen over andere technologie. Naast technologie voor militaire toepassingen, kernenergie, communicatie en computers is gevraagd naar technologie voor robots, erfelijke eigenschappen (DNA) en reageerbuisbaby's. In 2000 zijn twee vragen over genetische modificatie toegevoegd, één over de modificatie van gewassen en één over de verandering van de erfelijke eigenschappen van dieren om zo organen te verkrijgen die geschikt zijn voor transplantatie op mensen. Iedere innovatie is met een algemene aanduiding en concrete voorbeelden in de vragenlijst opgenomen. De aanduiding 'DNA-technologie' bijvoorbeeld ging onder meer vergezeld van de verduidelijking 'de verandering van de erfelijke aanleg bij mensen om bijvoorbeeld de oorzaken voor familiekwalen weg te nemen'. Verder zijn vragen over een technologische visie herhaald. 'Moeten mensen zich altijd aanpassen aan de stand van de techniek?' en dergelijke formuleringen. Ten slotte werd de respondenten gevraagd een algemeen oordeel over de techniek uit te spreken.

Enkele opmerkingen over de vergelijkbaarheid van de vraagstellingen van de diverse meetmomenten zijn op hun plaats. In de loop van de tijd is de oorspronkelijke tekst van de vragenlijst zoveel mogelijk ongemoeid gelaten. Een aantal voorbeelden moest echter geactualiseerd worden, omdat het onderwerp 'technische innovaties' uiteraard aan veroudering onderhevig is. Tot de enquête uit 1993 was bijvoorbeeld de huiscomputer een van de genoemde voorbeelden. In de vragenlijst van het onderzoek uit 2000 is dit apparaat vervangen door de multimediacomputer. Naast veranderingen bij de computertechnologie zijn wijzigingen doorgevoerd bij de communicatietechnologie, het geautomatiseerd betalen en de militaire technologie. Naar nog zal blijken is er in ten minste één geval – de toevoeging van de voorbeelden 'e-mail' en 'internet' bij de communicatietechnologie – invloed op de beantwoording geweest.

Tabel 2.1 vermeldt de opvattingen over technologie, zoals die tussen 1985 en 2000 werden vastgesteld.² Ondanks de moeilijkheden met commerciële providers van internet en het gestegen aantal klachten over *repetitive strain injury* (rsi) is de Nederlandse bevolking gunstiger gaan denken over ICT. Vooral de opvattingen over communicatietechnologie zijn positiever geworden. Het bevolkingsaandeel met een gunstig oordeel steeg van 38% in 1993 naar 78% in 2000. Dit komt enerzijds door verandering van de voorbeelden en anderzijds door de ervaringen die mensen met deze technologie hebben opgedaan. Tot en met 1993 werden de beeldtelefoon, de betaal-tv en het winkelen per kabel of teleshopping als voorbeeld genoemd. Het niet op grote schaal doorbreken van deze technologieën heeft vermoedelijk tot de daling in appreciatie tussen 1985 en 1993 geleid. In 2000 werden deze voorbeelden veranderd in beeldtelefoon, betaal-tv, fax, e-mail en internet. Zeker de toevoeging van de laatste twee voorbeelden heeft een aanzienlijke toename in adhesie veroorzaakt. Het positieve

oordeel over communicatietechnologie wordt dus gedragen door de nieuwe media. Ook over de computer in huis is de Nederlander geleidelijk positiever gaan denken. Voor een deel hangt dit samen met de toegenomen gebruiksmogelijkheden van de pc. In 1985 was het nog een veredelde typemachine, terwijl het in 2000 een multimedia-computer met vele applicatiemogelijkheden was.

Tabel 2.1 Gunstig oordeel over technologie, 1985-2000 (in procenten)

		1985	1989	1993	2000
<i>technologie voor:</i>	<i>toepassing:</i>				
milieu	schone motor	85	89	90	96
communicatie	fax, e-mail, internet	56	47	38	78
computer	huis-/multimediacomputer	56	63	63	69
automatisering	robots, elektronisch betalen	53	45	41	55
erfelijke eigenschap, DNA	erfelijke kwalen	38	43	42	51
reageerbuisbaby		34	39	41	33
kernenergie	stroom opwekken	33	24	30	24
militair	spionage satelliet, laserwapen	20	9	9	10
genetische modificatie	betere en sterkere gewassen				42
genetische modificatie	dierlijk orgaan voor transplantatie				33

Bron: SCP (PTV '85, CV'89-'93); SCP/NWO (BVW2000)

In 2000, toen de internet- en mobieltjeshype zijn hoogtepunt bereikte, dacht 78% van de bevolking positief over communicatietechnologie en had 69% een positief oordeel over computers. Het is mogelijk dat deze opvattingen door het instorten van de dotcom-aandelenkoersen en een inmiddels meer nuchtere kijk op de ICT-revolutie weer in negatieve zin zijn bijgesteld. Meer recente gegevens zijn evenwel niet voorhanden. De appreciatie van vooral internet en e-mail krijgt extra reliëf als men deze met andere technologieën vergelijkt. In 2000 behoort ICT, samen met de milieutechnologie, tot de hoogst gewaarde technologische innovaties. Hoewel ook milieu- en medische technologie (DNA en reageerbuisbaby's) in 2000 op een gunstiger oordeel van de bevolking kon rekenen dan in 1993, was die verandering lang niet zo groot. Uitzonderingen op de stijgende waardering voor technologie tussen 1993 en 2000 vormen de kernenergie en de militaire techniek. De aversie tegen deze technologie is groter dan in de eerste helft van de jaren tachtig, de hoogtijdagen van het maatschappelijk verzet tegen kruisraketten en kerncentrales.

2.3 Een technocratische visie

Moderne ICT is omgeven met hoge verwachtingen. Burgers zouden zich door middel van internet beter kunnen informeren en vervolgens mondiger worden. Zij zouden hierdoor ook politiek actiever worden in een meer democratische samenleving, waarin vervelend routinewerk vervangen is door creatieve arbeid. Uiteindelijk zou een vreedzame

en welvarende gemeenschap van wereldburgers ontstaan. Een technologisch Utopia is verleidelijk. Maar het vertrouwen in technologie kan ook te groot worden. Het grote vertrouwen van sommigen wordt door anderen met argusogen bekeken. Naast de hoop op een betere samenleving boezemt technologische ontwikkeling ook de angst in dat de samenleving er slechter van wordt. Volgens deze verwachtingen worden burgers geconfronteerd met *information overload*, raken zij door de vele controle-mogelijkheden hun (gevoel van) *privacy* kwijt en worden zij slaven van de machines in een Brave New World-achtige samenleving (Steyaert en De Haan 2001). Aldous Huxley (*Brave New World*) en George Orwell (1984) schetsen een technocratische nachtmerrie, een angstbeeld van een samenleving waarin wetenschap en technologie de kans krijgen maatschappelijke controle-instrumenten te worden (Dickson 1990: 14). Een vergelijkbaar angstbeeld schetst Neil Postman (1992) in *Technopoly*: een samenleving die gedomineerd wordt door de technologie, in het bijzonder computertechnologie.

In het onderzoek *Publiek en Techniek* uit 1985 is een aantal houdingsvragen gesteld die tezamen een ‘technocratische’ visie op de samenleving operationaliseren. Volgens Knulst en Van Beek (1988: 36) impliceert deze visie een groot vertrouwen in de techniek en de neiging om de met techniek verbonden waarden voorrang boven andere te verlenen. Knulst en Van Beek ontleenden een groep houdingsvragen aan Stallen en Meertens (1979). Drie van de vijf items werden opgenomen in *Culturele Veranderingen in Nederland* en in het onderzoek *Het beeld van de wetenschap* (Becker en Van Rooijen 2001):

- Mensen moeten zich aanpassen aan de stand van de techniek.
- De vooruitgang wordt het best gediend als wetenschappers en technici volledig vrij worden gelaten.
- De techniek zal veel hedendaagse problemen oplossen.

Tabel 2.2 geeft de verschuivingen in de instemming met deze opvattingen weer.

Tabel 2.2 Technocratische opvattingen, 1985-2000 (in procenten)

		1985	1989	1993	2000
mensen moeten zich aanpassen	(zeer) eens	34	37	32	30
	neutraal	16	31	33	40
	(zeer) oneens	50	32	36	30
wetenschappers moet men vrijlaten voor vooruitgang	(zeer) eens	26	28	24	19
	neutraal	13	27	29	32
	(zeer) oneens	62	45	47	49
techniek zal oplossingen brengen	(zeer) eens	58	49	45	55
	neutraal	15	26	29	28
	(zeer) oneens	28	25	26	17

Bron: SCP (PTV '85, CV'89-'93); SCP/NWO(BVW2000)

Nederlanders zijn gemiddeld wat positiever over innovaties gaan denken. Hun opvattingen bewogen zich tussen 1985 en 2000 per saldo in een technocratische richting (tabel 2.2).³ Dat kwam vooral doordat hun aversie tegenover technologie verminderde. Anderzijds lieten zij zich ook minder vaak positief uit. Bij elk van de drie stellingen kreeg het neutrale oordeel meer aanhang. De convergentie van de positieve en de negatieve meningen in de richting van een neutraal standpunt wijst op minder strijd over de rol van technologie in de samenleving. De neutraliteit en verminderde strijd kunnen op twee manieren uitgelegd worden. In de eerste plaats kunnen ze wijzen op een toenemende onverschilligheid over de bijdrage van de technologie aan het maatschappelijk functioneren. Ten tweede is het mogelijk dat Nederlanders juist genuanceerder over de techniek zijn gaan denken en meer oog kregen voor zowel voor- als nadelen. Het onderzoek geeft geen uitsluitsel over de meest plausibele interpretatie. Ander onderzoek, een enquête onder bijna 400 werkenden in Rotterdam, uitgevoerd in 1995, toont aan dat Rotterdammers techniek niet klakkeloos accepteren. De ondervraagden onderschreven het nut van de techniek voor het dagelijks leven in vrij hoge mate en zij waren niet bijzonder bevreesd voor de risico's die gebruik van technologie meebrengt. Ook gaven zij er blijk van te hechten aan inspraak bij technologische vernieuwing (De Meere 2000). Deze uitkomsten wijzen niet in de richting van grotere onverschilligheid, maar juist op meer betrokkenheid.

Een algemeen oordeel

In de onderzochte periode overheerste het denkbeeld dat de techniek voor het persoonlijk leven van de mensen zijn voordelen had. Meer dan de helft tot twee derde van de ondervraagden was het daarmee eens (tabel 2.3). Van een nog verdere toename is overigens geen sprake. Wel verloor de gedachte aanhang dat de techniek een slechte uitwerking had. Ook hier steeg de aanhang voor een neutraal standpunt.

Tabel 2.3 Algemeen oordeel over de technologie, 1985-2000 (in procenten)

		1985	1989	1993	2000
de techniek is voor mij persoonlijk ^a	slecht	10	9	8	4
	maakt niet uit	21	35	33	34
	goed	69	56	59	62

a In 1985, 1989 en in 1993 gevraagd als mening over technologische vernieuwing, in 2000 gevraagd als mening over wetenschap.

Bron: SCP (PTV '85, CV'89-'93); SCP/NWO(BVW2000)

2.4 Opvattingen in hun onderlinge samenhang

Hoe hangen de opvattingen over de innovaties met elkaar samen? Oordelen mensen met een gunstige mening over ICT ook positief over andere technologie? Is waardering voor ICT met andere woorden een onderdeel van een meer algemene positieve waardering over technologie? In deze paragraaf worden de onderlinge verbanden tussen de opvattingen over technologie onderzocht.

Personen die positief over het ene soort technologie oordelen, hebben vrijwel altijd ook een positief oordeel over andere soorten technologie. Uitzondering op deze regel is het verband tussen milieutechnologie aan de ene kant en militaire technologie en kernenergie aan de andere kant. Wie positief is over de eerste is over het algemeen negatief over beide laatstgenoemde technologieën. In tabel B2.1 in de bijlage bij dit hoofdstuk is het verband tussen de opvattingen over technologie weergegeven in correlatiecoëfficiënten. De samenhang tussen sommige vormen van technologie is echter sterker dan die tussen andere vormen. Een principale componentenanalyse kan nader aangeven welke patronen er achter de samenhangen schuilgaan. Uit deze analyse blijkt dat de opvattingen over innovaties tot drie belangrijke factoren terug te brengen zijn. Deze kan men als houdingen beschouwen (tabel 2.4).⁴

De eerste houding wordt gekenmerkt door instemming met de drie innovaties op het gebied van DNA-modificatie en door het verschijnsel van de reageerbuisbaby. Deze vier meningen verwijzen naar menselijk ingrijpen in een natuurlijke gang van zaken. Het complex valt te benoemen als 'biotechnologie'.

Communicatietechniek, de computer en automatisering laden hoog op de tweede factor. Dit is aanleiding om van een 'digitaliseringsfactor' te spreken. Ook de steun voor milieutechnologie hoort in enige mate bij deze factor. De lading van 0,41 is statistisch nog van betekenis, maar heeft in vergelijking met de andere een vrij lage waarde. Positieve oordelen over ICT hangen dus relatief sterk samen met positieve opvattingen over milieutechnologie. Dit geeft de ICT een 'groen' randje. Deze factor wordt echter gedomineerd door de digitale technologie.

De derde factor wordt gedomineerd door instemming met kerncentrales en militaire toepassingen. Mede gezien de eerdergenoemde negatieve correlaties wekt het weinig verwondering dat milieutechnologie hier negatief op laadt. Wie voor het één is, is bijna per definitie tegen het ander. De factor laat zich benoemen als 'militair-industriële technologie'.

Tabel 2.4 Dimensies in het oordeel over de innovaties bij de bevolking, 2000 (in ladingen)^a

	bio- technologie	digitale technologie	militair-industriële technologie
milieu		0,41	- 0,43
communicatie		0,82	
computer		0,82	
automatisering		0,69	
DNA, kwalen	0,68		
reageerbuisbaby	0,63		
modificatie gewas	0,72		
modificatie orgaan	0,80		
kernenergie			0,79
militair			0,75

a Drie-factoroplossing, ladingen kleiner dan 0,4 zijn weggelaten.

Bron: SCP/NWO (BVW 2000)

De maatstaven voor de drie houdingen zijn bipolair van karakter. Respondenten kunnen voorstander van een digitale technologie zijn, maar ook tegenstander. Bovendien zijn de houdingen onafhankelijk van elkaar gemeten. Dit betekent dat er combinaties van houdingen voorkomen. Men kan dus voorstander zijn van digitale technieken, maar tegenstander van biotechnologie en tegenstander van militair-industriële technologie.

Tabel 2.5 biedt een overzicht van de gecombineerde houdingen onder de Nederlandse bevolking. De items die voor elk van de drie houdingen – digitale, bio- en militair-industriële technologie – kenmerkend waren, werden geselecteerd (tabel 2.4). Daarna werden per houding de gunstige antwoorden opgeteld.⁵ Bijvoorbeeld bij de digitale technologie liep de totaalscore van nul (over geen van de vier technieken een gunstige mening) tot vier (over alle vier technieken een gunstige mening).

Bijna een kwart van de bevolking staat zeer gereserveerd tegenover techniek. Deze groep heeft over elk van de drie vormen van technologie een negatieve houding. Daarentegen denkt 9% uitgesproken positief over technologie (tabel 2.5). Of het nu gaat om de reageerbuisbaby of om een kerncentrale, hun oordeel luidt gunstig. Een meerderheid van de Nederlanders (68%) denkt positief over digitale technologie (en milieutechnologie), maar wisselend over militair-industriële en biotechnologie. Ruim de helft van de deze groep (35% van de bevolking) combineert die positieve houding met een afkeuring van de andere vormen van techniek. Waardering voor digitale technologie is dus geen onderdeel van een klakkeloze acceptatie van alle technologie. Verder combineert 12% van de bevolking een positieve houding ten aanzien van digitale technologie met een acceptatie van biotechnologie en een afwijzing van kerncentrales en militaire toepassingen. Ook 12% van de mensen oordeelde positief over de digitale technologie en over de militair-industriële techniek, maar negatief over genetische ingrepen (biotechnologie). Deze combinatie is vreemd, omdat ook de milieutechnologie op de digitale factor laadt en bezorgdheid om het milieu moeilijk samengaat met een warm hart voor militair-industriële technologie.

Tabel 2.5 Combinaties van houdingen over innovaties onder de bevolking, 2000 (in procenten)^a

digitale technologie	biotechnologie	militair-industriële technologie	
L	L	L	23
H	L	L	35
H	H	L	12
H	L	H	12
H	H	H	9
L	L	H	4
andere combinaties			3

a L= naar verhouding laag; H= naar verhouding hoog.

Bron: SCP/NWO (BVW 2000)

Een gunstige beoordeling van technologische innovaties hangt positief samen met technocratische opvattingen (tabel 2.6).⁶ Dit is begrijpelijk: als mensen innovaties over het algemeen gunstig beoordelen, zullen zij geneigd zijn de techniek te respecteren en erop te vertrouwen. Er vallen echter enige nuanceringen in de oordelen te onderkennen. Een positieve beoordeling van digitale technologie gaat relatief sterk samen met de mening dat mensen zich aan de stand van de techniek moeten aanpassen. Steun voor genetisch ingrijpen gaat naar verhouding sterk samen met de wens wetenschappers en technici vrij te laten. Zij mogen niet door de in dit geval aanwezige ethische bezwaren worden gehinderd. De voorstanders van kerncentrales en militaire technologie (de militair-industriële techniek) zijn ervan overtuigd dat de technologie problemen zal oplossen, maar het verband is zwak. Het is nog maar net significant. Mogelijk beschouwen aanhangers van de militair-industriële technieken deze als een noodzakelijk kwaad en verwachten zij er eigenlijk niet zoveel positiefs van.

Tabel 2.6 Correlaties tussen dimensies met betrekking tot innovaties en technocratische opvattingen, 2000 (in Pearson-correlaties)

	aanpassen (ja)	vrijlaten (ja)	oplossen (ja)
biotechnologie (positief)	0,13	0,21	0,17
digitale technologie (positief)	0,20	0,08	0,18
militair-industriële technologie (positief)	0,14	0,17	0,06

Bron: SCP/NWO (BVW 2000)

2.5 Houdingen en technocratische visie nader onderzocht

Hoe denken onderscheiden bevolkingscategorieën – mannen en vrouwen, ouderen en jongeren – over de drie groepen van innovaties en in hoeverre hebben zij een technocratische visie? Tabel 2.7 geeft een overzicht van correlaties. De aanduiding ‘onderwijs’

slaat op het onderwijsniveau. De opleidingsrichting is meegenomen als een serie dichotomieën, dus technische opleidingen tegenover de overige opleidingen, maatschappijwetenschappen, cultuur en communicatie (de sociaal-culturele opleidingen) tegenover de overige, enzovoort.

De mening over ICT hangt met elk van de genoemde achtergrondkenmerken samen. Mannen, jongeren en hoger opgeleiden denken positiever over deze technologie dan respectievelijk vrouwen, ouderen en lager opgeleiden.⁷ Vooral personen die een opleiding in een technische of een administratief-economische richting hebben gevolgd, oordelen gunstig over ICT. Personen met een opleiding in de zorg of met een algemene opleiding hebben minder op met ICT. ICT ondervindt ook meer adhesie onder ondervraagden met een hoger functieniveau. Het functieniveau is overigens uitsluitend bekend van degenen die werken. De correlatiecoëfficiënt heeft daarom betrekking op de helft van de ondervraagden.

Tabel 2.7 Correlaties tussen houdingen ten aanzien van innovaties en technocratische opvattingen en een aantal persoonsgegevens, 2000 (in significante Pearson-correlaties)

	leef- geslacht (man)	leef- tijd (oud)	onder- wijs (hoog)	techn. opl. (ja)	sociaal- cult. opl. (ja)	zorg- opl. (ja)	econ., handel opl. (ja)	alg. opl. (ja)	functie- niveau (hoog)
<i>houding t.a.v.</i>									
biotechnologie (positief)									
digitale technologie (positief)	0,22	-0,06	0,23	0,10		-0,09	0,11	-0,07	0,17
militair-industriële technologie (positief)	0,13	0,05			-0,05	-0,09			
<i>technocratische opvatting</i>									
aanpassen (ja)	0,11	0,07		0,12	-0,08	-0,05	0,07		
vrijlaten (ja)	0,08	0,11	-0,09	0,05		-0,09			
oplossen (ja)	0,16	0,11		0,13	-0,05	-0,06			

Bron: SCP/NWO (BVW 2000)

Dat mannen positiever oordelen over ICT dan vrouwen is niet uitzonderlijk. Ook voor kernenergie en militaire technologie voelen mannen meer dan vrouwen en mannen denken tevens meer technocratisch dan vrouwen.

Dat jongeren en hoger opgeleiden positief over ICT oordelen, wijkt wel af van hun opvattingen over andere technologie. Vooral ouderen oordelen over die andere technologie juist positiever dan jongeren. Verder denken ouderen ook technocratischer. Onder ouderen bevinden zich relatief veel voorstanders van kerncentrales en militaire toepassingen.

Hoewel hoger opgeleiden duidelijk voorstanders zijn van digitale technologie, denken zij niet bij uitstek technocratisch. Zij zijn zelfs tegenstander van ongebreidelde vrijheid voor wetenschappers en technici.

Zoals mocht worden verwacht oordelen technisch opgeleiden niet alleen positief over ICT, zij zijn tevens voorstander van het primaat van de techniek in de samenleving. De mensen moeten zich aanpassen, wetenschappers en technici moeten vrijgelaten worden en het vermogen van de techniek om problemen op te lossen is groot. Ondervraagden met een opleiding voor de zorgsector vormen ook wat betreft technocratische opvatting hun spiegelbeeld. Zij vinden dat de vrijheid van wetenschappers en technici aan banden gelegd moet worden, zijn niet van mening dat mensen zich moeten aanpassen en zij hebben weinig vertrouwen in het probleemoplossend vermogen van de techniek.

Hoewel vrouwen hun achterstand in opleiding inhalen, zijn zij gemiddeld nog steeds lager opgeleid dan mannen. Zo'n verschil bestaat eveneens tussen ouderen en jongeren. Werkt het verschil in het opleidingsniveau tussen mannen en vrouwen en tussen ouderen en jongeren door in hun oordelen? Dit is niet het geval. Als de correlaties tussen geslacht en leeftijd enerzijds en opvattingen over technologie en technocratie anderzijds voor het onderwijsniveau worden gecontroleerd, veranderen zij bijna niet.

In hoofdstuk 1 is motivatie besproken als de eerste vorm van toegang tot de informatie-samenleving. Er moet belangstelling voor ICT bestaan en psychische barrières (zoals computerangst) dienen afwezig te zijn, wil men deel kunnen uitmaken van een e-cultuur. In dit hoofdstuk is die motivatie in verband gebracht met en afgemeten aan de opvattingen die Nederlanders over technologie hebben. Tabel 2.7 geeft aan dat psychische drempels niet gelijk zijn verdeeld over de verschillende bevolkingsgroepen en dat deze drempels op ICT-terrein ook verschillen van die op andere technologische terreinen. Om na te gaan onder welke bevolkingsgroepen de drempels voor ICT relatief hoog zijn, zijn in tabel 2.8 de drie vormen van ICT afzonderlijk afgezet tegen persoonsgegevens. Bij elke vorm van ICT gaat het om het percentage personen met een positieve opvatting. Er is tevens een totaalscore van het oordeel over alle technieken opgenomen. Het gaat om het percentage mensen dat over zeven of meer van de tien innovaties positief dacht.

Tabel 2.8 bevestigt nog eens dat mannen meer van technologie gecharmeerd zijn dan vrouwen. Dat geldt in het bijzonder ook voor elk van de drie vormen van ICT. Ouderen denken over meer vormen van technologie positief dan jongeren, maar over computers en communicatietechnologie denken vooral de 60-plussers juist minder positief. De verschillen in opvattingen over ICT zijn het grootst tussen de opleidingsgroepen. Sterker dan de algemene opvatting over technologie denken hoger opgeleiden positiever over ICT dan lager opgeleiden. Personen die een opleiding in een technische, economische of sociaal-culturele richting hebben gevolgd oordelen positiever over ICT dan personen met een zorg- of algemene opleiding. Ook verschillen in beroepsprestige hangen met technologische opvattingen samen. Onder de werkenden zijn het vooral de hogere employés die een positief beeld van technologie hebben, terwijl de handarbeiders daar over het algemeen veel negatiever over denken.

Samenvattend kan gesteld worden dat er motivationele drempels bestaan bij vrouwen, 60-plussers, lager opgeleiden en personen in lagere beroepen.

Tabel 2.8 Positieve opvattingen over afzonderlijke ICT en over alle innovaties samen, naar sekse, leeftijd, opleidingsniveau, opleidingsrichting en beroepsstatus, 2000 (in procenten)

	communicatie	computer	automatisering	tenm. 7 innov. goed
allen	78	69	55	22
vrouw	73	63	48	17
man	82	75	62	27
16-29 jaar	79	71	62	20
30-44 jaar	78	70	52	22
45-59 jaar	80	70	54	22
60 jaar en ouder	73	65	54	24
onderw. laag	68	61	45	17
onderw. midden	80	70	54	22
onderw. hoog	86	78	70	29
techniek	79	75	65	27
economie	83	75	61	28
sociaal-cultureel	83	73	58	20
zorg	74	62	48	17
algemeen	75	64	46	19
directeur	82	74	69	24
hogere employé	91	81	71	29
middelbare employé	79	68	57	22
lagere employé, handarbeid	73	64	41	14

Bron: SCP/NWO (BVW 2000)

De laatste kolom van tabel 2.8 vat het oordeel van de subgroepen over alle innovaties nogmaals kort samen. Een gunstig oordeel over de technologie is te vinden bij de mannen, bij de hoogst opgeleiden, bij de mensen met een technische of een economische opleiding en bij de hogere employés, dus de hoger geplaatste ‘witte-boordenwerkers’.

2.6 Conclusie: positiever over digitale technologie

Tussen 1985 en 2000 is de Nederlandse bevolking positiever gaan oordelen over technologische innovaties. E-mail en internet spelen hierbij een voortrekkersrol. De groeiende acceptatie van digitale technologie wijst op een culturele ontwikkeling in de richting van een e-cultuur in de in hoofdstuk 1 besproken brede betekenis. Deze conclusie krijgt extra reliëf door de waardering voor digitale technologie te vergelijken met die voor biotechnologie en militair-industriële technologie. Deze vormen van technologie worden over het algemeen lager gewaardeerd en de opvattingen verschuiven ook minder of zelfs geheel niet in een positieve richting.

Tijdens de opmars van ICT werd het denken iets sterker beheerst door technocratische controle. Zowel de groep met een afkeer van technologie als de groep met appreciatie voor technologie werd kleiner, maar gemiddeld werd er per saldo toch wat technocratischer gedacht. Met techniek verbonden waarden krijgen dus iets vaker voorrang boven andere waarden.

Een meerderheid van de Nederlanders (68%) denkt positief over digitale technologie (en milieutechnologie), maar wisselend over biotechnologie, kernenergie en militaire technologie. Ruim de helft van deze groep (35% van de bevolking) combineert die positieve houding met een afkeuring van deze andere vormen van techniek. Ongeveer 23% van de bevolking ziet heel weinig in welke innovatie dan ook. Negen procent heeft over elke vorm van innovatie – zelfs kernenergie en militaire technologie – een gunstig oordeel.

Mannen oordelen positiever over ICT en andere technologie dan vrouwen. Hoger opgeleiden ondersteunen vooral digitale technologie. Mensen met een technische opleiding doen dit eveneens. Zij zijn bovendien tot technocratisch denken geneigd. De ondervraagden met een opleiding voor de zorgsector vormen daarvan het spiegelbeeld.

De ontwikkeling van een e-cultuur gaat samen met een gunstig oordeel over ICT. De toegenomen appreciatie van digitale technologie biedt een indicatie dat de Nederlandse cultuur zich meer in de richting van een e-cultuur ontwikkelt. Groepen die bij die groeiende waardering vooroplopen, zijn mannen, jongeren, hoger opgeleiden en personen met hogere beroepen. Motivationale drempels tot de informatiesamenleving bestaan daarentegen mogelijk bij vrouwen, 60-plussers, lager opgeleiden en personen in lagere beroepen. De groeiende waardering voor digitale technologie verlaagt tevens psychische drempels voor aanschaf en gebruik van deze technologie. In hoofdstuk 3 wordt dit bezit en gebruik van ICT behandeld. Bezit en gebruik vormen samen met een positieve waardering van digitale technologie en de beschikking over digitale vaardigheden de voorwaarden voor de participatie in de informatiesamenleving en de deelname aan een e-cultuur.

Bijlage bij hoofdstuk 2

**Tabel B2.1 Samenhang tussen verschillende opvattingen over technologie, 2000
(in correlatiecoëfficiënten)**

	a	b	c	d	e	f	g	h	i	j
a milieu	–									
b communicatie	0,24	–								
c computer	0,22	0,56	–							
d automatisering	0,16	0,42	0,43	–						
e DNA, kwalen	0,13	0,23	0,26	0,32	–					
f reageerbuisbaby	0,08	0,17	0,13	0,18	0,27	–				
g modificatie gewas	0,15	0,14	0,22	0,22	0,40	0,29	–			
h modificatie orgaan	0,12	0,17	0,19	0,20	0,50	0,33	0,52	–		
i kernenergie	–0,06	0,08	0,14	0,14	0,14	0,00	0,28	0,24	–	
j militair	–0,05	0,11	0,15	0,19	0,20	0,14	0,25	0,24	0,40	–

Bron: SCP/NWO (BVW)

Noten

- 1 Dit hoofdstuk is een bewerking van hoofdstuk 3 uit Becker en Van Rooijen (2001).
- 2 De resultaten van 1992 zijn weggelaten, omdat zij in de tijd erg dicht bij die van 1993 lagen.
- 3 De drie houdingen over technocratie vertonen een matige samenhang. De correlaties lopen uiteen van 0,29 tot 0,37. Ze vormen met een Cronbach's alpha van 0,58 geen goede schaal. In 1985 was de schaalbaarheid van een wat ruimere selectie van technocratie-items overigens ook al gering. Knulst en Van Beek (1988: 168-169) rapporteren voor vijf items, waaronder de drie uit het onderzoek van 2000, een Cronbach's alpha van 0,49.
- 4 Principale-componentenanalyse met varimax rotatie, driefactoroplossing (eigenwaarden boven de één), 58% verklaarde variantie.
- 5 De schalen liepen voor de digitale technologie en de biotechnologie van 0 tot 4. De scores van 0-2 werden als laag beschouwd, die van 3 en 4 als hoog. Bij militair-industriële techniek liep de schaal van 0 tot 2. De score 0 was laag, de scores 1 en 2 hoog. Uit het oogpunt van schaalbaarheid was deze werkwijze voor digitale en biotechnologie nog wel te verdedigen. Bij militair-industriële technologie was dat eigenlijk niet het geval. De schaalbaarheid van de meningen over de innovaties is vrij zwak. De items bij digitale en biotechnologie schalen met een Cronbach's alpha van 0,7. Deze schalen zijn in principe nog wel bruikbaar, maar gezien het geringe aantal items aan de zwakke kant.
- 6 De correlaties zijn gebaseerd op de factorscores. Bij dit deel van de analyse is van de samenstelling van schalen afgezien.
- 7 Uit niet-gerapporteerde analyses blijkt dat vrouwen meer geporteerd zijn van milieutechnologie, maar de oordelen over de informatietechnologie en de automatisering worden gedomineerd door mannen (Becker et al. 1996: 80-85, 116-120).

3 Bezit en gebruik van ICT

3.1 Inleiding: infrastructuur als cultuurkenmerk

Cultuur kent naast opvattingen, gewoonten, normen en waarden ook een materiële kant. In de oudheid legden de Romeinen wegen aan in heel Europa. Deze wegenbouw geldt nog steeds als een prestatie van formaat en vormt een van de kenmerken van de Romeinse cultuur. Op knooppunten van wegen groeien steden en stedelijke omgevingen zorgen voor andere samenlevingsvormen dan rurale omgevingen. Infrastructuur is dus zowel een materieel kenmerk van cultuur als een voorwaarde voor immateriële cultuuruitingen. Ook de informatiesamenleving kent haar cultuurproducten. Kenmerkend voor dit type samenleving zijn de netwerken van elektronische apparatuur.

Computers en mobiele telefoons zijn de meest gebruikte apparaten. Maar kabels en zendmasten zijn even essentiële onderdelen van de netwerken met informatieverkeer.

Deelname aan een e-cultuur wordt mogelijk gemaakt door toegang tot elektronische voorzieningen. Wie niet over een computer of mobiele telefoon kan beschikken, is uitgesloten van bepaalde vormen van communicatie en zal gewenste informatie op een andere manier moeten zien te verwerven. Door verschillen in digitale uitrusting en vaardigheden zouden sommige burgers in het maatschappelijk verkeer (onderwijs, arbeidsmarkt, huizenmarkt) achterop kunnen raken. Doordat mensen niet over mogelijkheden beschikken (geen toegang tot ICT) kunnen zij evenmin bijdragen aan het vormgeven van de cultuur (door te communiceren via ICT).

In steeds meer huishoudens, scholen en bedrijven is nieuwe technologische apparatuur te vinden en Nederlanders worden almaar vaardiger in de omgang ermee. Ongeveer 70% van de Nederlanders had in oktober 2000 thuis een personal computer (Huysmans en De Haan 2001). Scholen streven in het kader van *e-Europe* naar een gemiddelde van één pc per tien leerlingen en voor veel werknemers is de pc niet meer weg te denken uit hun dagelijkse werkzaamheden. Door de toenemende verspreiding van ICT wordt er de laatste tijd eerder gesproken over digitale insluiting dan over digitale uitsluiting (cf. NTIA 2001).

De beschikking over elektronische apparatuur heeft consequenties voor de manier waarop Nederlanders hun tijd besteden, met name hun vrije tijd. Die vrijetijdsbesteding is een afspiegeling van het belang dat zij aan verschillende zaken hechten. Aan wat belangrijk is, wordt veel vrije tijd besteed. Ook binnen het mediagebruik wijzen verschuivingen in tijdsbesteding op veranderingen in prioriteiten. Naarmate meer vrije tijd aan elektronische media wordt besteed, wordt de cultuur voor een groter deel elektronisch gemedieerd (zie hoofdstuk 7).

De snelheid waarmee internetgebruikers zich over de elektronische wegen kunnen bewegen, bepaalt mede hun gebruiksmogelijkheden. Breedbandaansluitingen hebben een meerwaarde in vergelijking met smalbandaansluitingen. Vooral geïnteresseerden in bewegende beelden en audio hebben baat bij een snelle verbinding. Hierdoor wordt het mogelijk om via het internet bijvoorbeeld naar films te kijken en naar muziek te luisteren. Het lijkt geen gewaagde veronderstelling dat in de komende jaren steeds meer Nederlanders hun smalbandverbinding zullen inruilen voor breedband, al spelen de kosten in relatie tot de baten natuurlijk wel een rol. Mogelijk gaat dit gepaard met een verandering in het gebruik van internet. Doordat het minder lang duurt voor een bestand 'binnen is', zou het downloaden en streamen wel eens populairder kunnen gaan worden. Een vergelijking van de breedband- en smalbandgebruikers van nu werpt daarmee licht op te verwachten ontwikkelingen.

In dit hoofdstuk wordt de voortgaande digitalisering van de leefwereld besproken. De beschikking over elektronische apparatuur is een graadmeter van de toegang tot de e-cultuur. In paragraaf 3.2 komen de opmars van elektronische media in Nederlandse huishoudens en de verschuivende ongelijkheden in het bezit aan bod. Wie niet in het bezit is van bepaalde apparatuur mist een belangrijke bron van onder meer culturele informatie. In paragraaf 3.3 komt de vrijetijdsbesteding aan de computer en aan internet aan de orde. Bezit van apparatuur en de vrije tijd besteed aan computers is onderzocht met gegevens uit het Tijdsbestedingsonderzoek 2000 (TBO).¹

Het internet geldt als een van de meest kenmerkende media van de informatiesamenleving. Het internetgebruik is mede afhankelijk van het soort aansluiting. In paragraaf 3.4 wordt op het verschil in internetgebruik tussen smalband- en breedbandgebruikers ingegaan. Deze beschrijving is gebaseerd op het rapport *Breedband en de gebruiker* van Dialogic (2002). In paragraaf 3.5 worden de belangrijkste conclusies nog eens samengevat.

3.2 Diffusie van elektronische apparatuur

Het medialandschap zag er in 2000 heel wat anders uit dan in 1975. Het televisie- en radiolandschap is uitgebreid met commerciële zenders. Deze hebben het zendtijdvolume voor beide media aanzienlijk vergroot. Er kwamen nieuwe dagbladtitels bij maar er verdwenen er nog veel meer. Vooral in het special-interest-segment was het een komen en gaan van nieuwe tijdschrifttitels. Via bibliotheken, boekhandels en antiquariaten kwamen nieuwe boeken beschikbaar. Deze drie ontwikkelingen verbleken echter bij de opkomst van de informatie- en communicatietechnologie (ICT). Digitale geluids- en informatiedragers, met name audio-cd, cd-rom en DVD, bieden nieuwe mogelijkheden voor overdracht van informatie. Maar vooral de opkomst van het internet bepaalt in sterke mate het gezicht van een nieuw informatietijdperk. Weliswaar bestaat het internet al geruime tijd, maar vooral sinds de komst van het World Wide Web (www) begon de expansie van het web pas goed. Door die expansie werd de

aantrekkelijkheid van het medium groter. Of dit groeiende aanbod thuis ook wordt gebruikt, is in de eerste plaats afhankelijk van de aanwezigheid van de benodigde apparatuur in het huishouden waartoe mensen behoren (tabel 3.1).

Tabel 3.1 Media-uitrusting in het huishouden waartoe men behoort, bevolking van 12 jaar en ouder, 1975-2000 (in procenten)

	1975	1980	1985	1990	1995	2000
televisie						
ten minste 1 tv	96	97	98	98	98	99
meer dan 1 tv	6	18	27	35	50	54
tv aangesloten op kabel			–	79	86	92
tv met teletekst			14	47	78	93
tv met afstandsbediening			38	70	89	–
videorecorder	1	4	25	53	75	85
dvd-speler						7
radio/audio						
ten minste 1 radio (in huis)	96	98	98	97	97	92
radio aangesloten op kabel			54	67	80	–
band-/cassetterecorder	52	77	82	88	90	83
platenspeler	78	88	89	90	75	61
cd-speler			2	48	83	83
DCC/DAT minidisc-speler						12
gedrukte media						
abonnement op dagblad ^a	–	–	–	73	69	65
lid bibliotheek ^b	28	40	40	44	47	41
computer, internet						
home- of personal computer			19	30	51	70

– Geen gegevens beschikbaar.

a Betreft wijze van verkrijgen van het laatst gelezen dagblad.

b Alleen de respondent zelf.

Bron: SCP (TBO)

In 1975 beschikte nagenoeg iedere Nederlander al over radio en televisie. Sindsdien is wat de televisie betreft door Nederlanders vooral geïnvesteerd in een extra toestel en nieuwe snuffes en randapparatuur: teletekst, afstandsbediening en de videorecorder. Bij de audiomedia is het opvallend dat de laatste jaren alle apparaten behalve de digitale muziekspelers op hun retour waren, zelfs het radiotoestel (in huis). Het succes van de cd-speler heeft de analoge cassette recorder en platenspeler een gevoelige slag toegebracht. Bij de gedrukte media is een teruggang in de dagbladabonnementen en in het lidmaatschap van de bibliotheek zichtbaar (Huysmans en De Haan 2001).

Na een trage start in de jaren tachtig van de vorige eeuw heeft de verspreiding van de pc in de jaren negentig een snelle groei doorgemaakt. Het pc-bezit steeg van 18% van de Nederlandse bevolking in 1985 – het eerste jaar waarin in het TBO naar pc-bezit werd gevraagd – naar 70% in 2000 (tabel 3.2). Daarmee is de digitalisering van de leefwereld in de afgelopen jaren verder voortgeschreden. Dalende prijzen, toenemende gebruikersvriendelijkheid en grotere gebruiksmogelijkheden hebben bijgedragen aan de recente stijging van het pc-bezit.

Tot ver in de jaren negentig werd de pc thuis vooral als *stand alone* gebruikt. Sinds het midden van de jaren negentig groeit het aantal huishoudens met een eigen internet-aansluiting echter snel. Hierdoor komt een enorme hoeveel informatie binnen het bereik van een groeiende groep personen. Onder invloed van de ‘gratis’ providers is de toegang tot internet sinds eind 1998 sterk toegenomen. Het percentage personen dat thuis toegang heeft tot internet is gestegen van 16 in 1998 naar 57 in 2001 (CBS 2002).

Het gebruik van internet is overigens niet gebonden aan de aanwezigheid van een pc in huis. Ook veel personen hebben op hun werk of op school toegang tot de elektronische snelweg. En voor wie deze mogelijkheden ontbeert, zijn er nog de internetcafé’s, bibliotheken en zogenoemde ‘digitale trapveldjes’.

Ook huishoudelijke apparatuur, zoals wasmachines, strijkijzers en naaimachines worden steeds vaker voorzien van digitale programmatuur en worden dus steeds ‘intelligenter’. Omdat magnetrons in de toekomst mogelijk van een display voor het oproepen van verkeersinformatie of andere relevante gegevens worden voorzien, spreken Bouwman et al. (2000) over de magnetron als informatiebron. Het percentage personen dat thuis een magnetron heeft staan is gestegen van 20 in 1990 naar 81 in 2000 (De Haan et al. 2001). Wellicht worden deze mogelijkheden echter achterhaald door een overeenkomstige trend in mobiele telefonie, zoals het recentelijk geïntroduceerde i-mode.

De verspreiding van de pc heeft geen gelijke tred gehouden met die van de video-recorder of de magnetron. Deze apparatuur voor visueel vermaak en de handige hap vonden nog sneller ingang in de Nederlandse huishoudens. Ook de mobiele telefoon heeft sneller ingang gevonden. Mogelijk dat de status van de pc als relatief duur en complex apparaat of de beperkte bruikbaarheid ervan voor een deel van de bevolking heeft bijgedragen aan de relatief trage verspreiding van de pc.

In het SCP-rapport *Digitalisering van de leefwereld* (Van Dijk et al. 2000) is beschreven dat nieuwe ICT-producten zich volgens een ‘trickle-down’ principe verspreiden: de hogere statusgroepen – met name de hogere inkomensgroepen – schaffen deze producten eerst aan en de lagere statusgroepen volgen. Daarnaast bleek ook een aantal andere groepen steeds opnieuw relatief laat te participeren in de disseminatie van ICT in de samenleving. Vooral (alleenstaande) vrouwen, 65-plussers, mensen met een lagere (voortgezette) opleiding en werklozen bleken in het bezit van ICT-producten

achter te lopen bij de rest van de samenleving. Op basis van het beschikbare, empirische materiaal werd de verwachting uitgesproken dat tot en met 2001 de verschillen in het bezit van bestaande ICT-producten (draadloze telefoon, mobiele telefoon, fax en pc) tussen leeftijdsgroepen nog zouden toenemen. Deze ontwikkeling zou dan vooral veroorzaakt worden door de relatief snelle toename in bezit onder 18-34-jarigen. In de bezitsverschillen tussen mannen en vrouwen en tussen opleidingsgroepen werd in die periode geen verandering verwacht. Op basis van de gegevens uit TBO-2000 kan nagegaan worden in hoeverre die ontwikkelingen tot het einde van 2000 inderdaad hebben plaatsgevonden, en of de ‘digitale kloof’ kleiner of groter is geworden. In tabel 3.2 is weergegeven hoe de verspreiding van de pc zich onder verschillende bevolkingsgroepen heeft voltrokken.

Tabel 3.2 Bezit van computer in het huishouden waartoe men behoort naar sekse, leeftijd, gezinspositie, opleidingsniveau^a en arbeidsmarktpositie, bevolking van 12 jaar en ouder, 1985-2000 (in procenten)

	1985	1990	1995	2000
bevolking van ≥ 12 jaar	18	30	51	70
man	20	34	57	75
vrouw	17	25	46	65
12-19 jaar	34	46	72	90
20-34 jaar	16	30	54	76
35-49 jaar	25	43	68	85
50-64 jaar	10	16	40	69
≥ 65 jaar	6	4	9	24
inwonend bij ouders	31	43	69	84
alleenwonend	6	14	28	41
met partner zonder kinderen	8	19	38	63
ouder met thuisw. kind(eren)	22	36	62	84
lo, lbo, mavo	17	20	36	53
mbo, havo, vwo	22	36	56	78
hbo, wo	20	44	71	84
studerend, schoolgaand	32	47	75	88
werkend	19	35	60	82
huishouding	13	18	37	62
werkloos, arbeidsongeschikt	13	26	38	51
gepensioneerd	8	7	18	30

a Huidige of voltooide opleiding.

Bron: SCP (TBO)

De TBO-gegevens wijzen op afnemende ongelijkheid in het pc-bezit tussen mannen en vrouwen. Afgemeten aan het bezit is de zogenoemde 'gender gap' dus aan het verkleinen. Een pc is echter in veel gevallen nog een huishoudensattribuut. Daarom is het bezit geen afdoende indicator om iets over sekseverschillen te concluderen.

De pc mag dan tijdens zijn opmars uitgerust zijn met meer gebruikersvriendelijke besturingssystemen en programma's, het blijft een apparaat dat met een aura van complexiteit is omgeven. Hierdoor is dit symbool van de informatiesamenleving waarschijnlijk vooral in gebruik genomen door personen die gewend zijn aan complexe informatiepatronen, de hoger opgeleiden. Na een bijna gelijke start in 1985 zijn de hoger opgeleiden onder de pc-bezitters oververtegenwoordigd geraakt. Sinds 1995 hebben personen die geen hoger onderwijs volgen of gevolgd hebben echter een inhaalslag gemaakt.

Het pc-bezit onder ouderen bleef in 2000 achter bij dat onder jongeren. In de periode tussen 1995 en 2000 steeg het bezit verhoudingsgewijs echter het sterkst onder de 65-plussers. Uitgedrukt in procentpunten deed de grootste groei zich voor onder de 50-64-jarigen. Ook onder ouderen is de verspreiding van pc's dus goed op gang gekomen.

Tot slot blijkt dat in huishoudens met kinderen nog steeds het vaakst een computer aanwezig is. Anno 2000 waren scholieren, studenten en werkenden onder de pc-bezitters oververtegenwoordigd. Maar ook hier viel een procentueel sterkere stijging waar te nemen onder andere bevolkingsgroepen.

Het ligt voor de hand dat bestaande verschillen tussen voorlopers en achterblijvers tijdens de voortgaande verspreiding verder zullen verkleinen. Bestaande verschillen zijn daarmee dus niet onoverbrugbaar. Het concept 'digitale kloof' miskent het procesmatige karakter van de verspreiding van ICT-producten.

3.3 De opmars van het pc-gebruik

Veranderingen in de tijdsbesteding weerspiegelen het belang dat aan verschillende zaken wordt gehecht. Toenemend gebruik van elektronische media wijst op een verschuiving van prioriteiten. Door de opkomst van de televisie werden de avonden steeds vaker thuis doorgebracht. Tal van uitgaansgelegenheden zoals podia en bioscopen hadden hieronder te leiden (Knulst 1995). De opmars van de computer zou tot een nieuwe verschuiving kunnen leiden. Of dat opnieuw een aanslag zal betekenen op het uitgaansgedrag valt nog nader te bezien. Het kan ook tot een verschuiving binnen het mediagebruik leiden. De televisie bracht ooit het podium en het bioscoopscherm in de huiskamer. Internet biedt voor de informatieoverdracht eerder een functioneel substituut voor andere massamedia zoals kranten en televisie. Bij de communicatie komt internet eerder in de plaats van telefonie, correspondentie en mogelijk ook face-to-face contact. Het valt buiten de rijkwijdte van deze studie op deze substitutie-effecten in te gaan. De aandacht richt zich hier op de aan media bestede tijd. Deze paragraaf behandelt de tijdsbesteding aan de computer. Het overige mediagebruik komt in hoofdstuk 7 aan bod.

Op basis van de gegevens uit het dagboekonderdeel van het TBO kan inzicht worden verkregen in het gebruik van de computer in de vrije tijd (gedurende de week dat een dagboekje werd bijgehouden). In 2000 had 45% van de bevolking in die ene week ten minste een kwartier van de vrije tijd achter het computerscherm doorgebracht (tabel 3.3). Vijf jaar eerder was dat nog maar 23%. Hieruit kan worden afgeleid dat computers steeds minder ongebruikt in huis staan. Het percentage pc-bezitters dat wekelijks actief was, steeg van 40 in 1995 naar 60 in 2000. De opmars van het computergebruik heeft tussen 1995 en 2000 niet geleid tot een verdere stijging van het gemiddeld aantal uren dat wekelijkse gebruikers actief zijn. Dit bleef constant op ongeveer vier uur.

Tabel 3.3 Computergebruik onder personen van 12 jaar en ouder, 1985-2000
(in procenten en uren per week)

	1985	1990	1995	2000
a. heeft thuis beschikking over computer	18	30	51	70
b. gebruikt computer in de vrije tijd gedurende onderzoeksweek	4	13	23	45
c. computergebruik (zie B) onder personen die thuis beschikking hebben over computer	18	33	40	60
d. gemiddeld aantal uren computergebruik onder actieven (in onderzoeksweek)	3,5	3,7	4,0	3,9

Bron: SCP (TBO)

Tot ver in de jaren negentig van de vorige eeuw werd de pc thuis vooral als 'stand alone' gebruikt. Sinds het midden van de jaren negentig groeit, mede dankzij de opmars van de 'gratis'-internetaanbieders, het aantal huishoudens met een eigen internetaansluiting echter snel. Om het internet apart in kaart te kunnen brengen is in het TBO 2000 onderscheid gemaakt tussen het gebruik van internet en het overige pc-gebruik (tabel 3.4).

In 2000 bracht men gemiddeld over de bevolking van 12 jaar en ouder 1,8 uur per week achter de pc door (als vrijetijdsbesteding). In 1995 was dat nog 0,9 uur. Van de bijna twee uur in 2000 werd een halfuur aan internet besteed. Met de stijging van het pc-gebruik wordt de daling bij vooral het lezen gecompenseerd, maar in mindere mate ook bij het radio luisteren. Het totale mediagebruik blijft hierdoor constant op bijna 19 uur.

Voor alle bevolkingsgroepen geldt dat de pc-tijd tussen 1995 en 2000 is gestegen. Toch bleven er aanzienlijke verschillen tussen bevolkingsgroepen bestaan (tabel 3.4). Ouderen en vrouwen besteedden minder tijd aan de computer dan jongeren, respectievelijk mannen, en die verschillen zijn eerder groter dan kleiner geworden. Weliswaar is de (vrije)tijdsbesteding aan pc-gebruik onder vrouwen meer dan verdubbeld en daarmee relatief sterker gestegen dan die van mannen, maar in absolute aantallen steeg het verschil tussen mannen en vrouwen van 1,1 uur in 1995 naar 1,5 uur in 2000.

De zogenoemde ‘gender gap’ komt hiermee beter tot uitdrukking dan bij het bezit van een pc. Ook onder 65-plussers verdubbelde het pc-gebruik, maar deze ouderen raakten hiermee toch verder achterop bij de jongeren.

Personen in de leeftijd van 12-19 jaar (die vaak inwonend kind zijn en schoolgaand of studierend) waren de grootste gebruikers van de pc. In 2000 zaten zij gemiddeld 3,4 uur per week achter de computer. De stijging van het computergebruik onder jongeren ging samen met een sterke daling van de kijktijd en een relatief lichte daling van de leestijd.

Het internetgebruik is relatief laag onder vrouwen, ouderen en lager opgeleiden. Mannen surfen wekelijks meer dan twee keer zo lang op internet als vrouwen. Werkenden en studerenden gebruiken internet gemiddeld ruim een halfuur per week en gepensioneerden een kleine tien minuten. Opmerkelijk is het hoge internetgebruik onder werklozen en arbeidsongeschikten (gemiddeld 1,1 uur per week). Niet iedereen die thuis een pc heeft staan, maakt er ook gebruik van. Uit tabel 3.3 kwam al naar voren dat in 2000 40% van de computerbezitters in de onderzoekswEEK geen gebruik had gemaakt van de thuis aanwezige pc-apparatuur.

Tabel 3.4 Computer- en internetgebruik (als hoofdbezigheid in de vrije tijd) naar sekse, leeftijd, gezinspositie, opleidingsniveau^a en arbeidsmarktpositie, bevolking van 12 jaar en ouder, 1985-2000 (in uren per week)

	computergebruik				computergebruik 2000 ander com- puter gebruik	
	1985	1990	1995	2000	internet	
bevolking van ≥ 12 jaar	0,1	0,5	0,9	1,8	0,5	1,3
man	0,3	0,8	1,5	2,5	0,7	1,8
vrouw	0,0	0,1	0,4	1,0	0,3	0,7
12-19 jaar	0,4	0,8	1,9	3,4	0,7	2,7
20-34 jaar	0,1	0,5	1,3	1,6	0,6	1,0
35-49 jaar	0,1	0,5	0,8	2,0	0,6	1,4
50-64 jaar	0,1	0,5	0,5	1,7	0,5	1,2
≥ 65 jaar	0,0	0,1	0,3	0,6	0,1	0,5
inwonend bij ouders	0,3	0,7	2,0	2,7	0,6	2,1
alleenwonend	0,1	0,5	0,9	1,5	0,5	1,1
met partner zonder kinderen	0,1	0,3	0,7	1,4	0,5	1,0
ouder met thuisw. kind(eren)	0,1	0,5	0,6	1,8	0,5	1,3
lo, lbo, mavo	0,1	0,2	0,7	1,4	0,3	1,1
mbo, havo, vwo	0,3	0,5	0,9	2,1	0,6	1,5
hbo, wo	0,1	1,1	1,4	1,9	0,7	1,2
studerend, schoolgaand	0,4	0,9	2,2	3,4	0,7	2,6
werkend	0,1	0,6	0,9	1,7	0,6	1,2
huishouding	0,0	0,1	0,3	1,1	0,3	0,8
werkloos, arbeidsongeschikt	0,2	0,8	1,3	3,0	1,1	1,9
gepensionoord	0,0	0,2	0,6	0,7	0,1	0,6

a Huidige of voltooide opleiding.

Bron: SCP (TBO)

In aanvulling op het dagboekje is de TBO-respondenten in de vragenlijst bij het onderzoek ook gevraagd hoe vaak zij de pc thuis gebruiken voor een viertal doelen, te weten werk, studie, club/vereniging/vrijwilligerswerk en voor privé-doeleinden (tabel 3.5). Uit de antwoorden op die vragen blijkt dat 19% van de personen met een pc thuis hier in het geheel geen gebruik van maakte (cijfer niet in tabel). Dat dit percentage lager uitkomt dan de eerder gememoreerde 40%, geeft aan dat er een groep pc-gebruikers is die zijn of haar pc niet wekelijks gebruikt, hetgeen door een aantal pc-gebruikers ook zelf wordt aangegeven. Driekwart van de pc-bezitters gebruikt de computer voor privé-doeleinden, ruim een derde voor werk en ruim een kwart voor studie.

Tabel 3.5 Computergebruik (incl. internet) naar doel van gebruik, personen van 12 jaar en ouder, 2000 (in procenten van pc-bezitters)

	dagelijks	een/enkele keren per week	minder dan 1 keer per week	nooit	totaal
werk	18	12	6	64	100
studie	5	13	8	73	100
club/vereniging/vrijwilligerswerk	1	6	9	84	100
voor privé-doeleinden	25	40	11	24	100

Bron: SCP (TBO)

De pc is een multifunctioneel apparaat dat door de aansluiting op het internet nog veel meer gebruiksmogelijkheden heeft gekregen. Dit on line gebruik is een belangrijke groeipost van de tijdsbesteding aan de computer. In tabel 3.6 is de gebruiksfrequentie van zeven on line diensten weergegeven (wederom: op basis van antwoorden op vragen uit de TBO-vragenlijst). Het surfen en e-mailen waren hiervan het meest populair. In 2000 surfte meer dan de helft van de computerbezitters over het World Wide Web (www), 47% deed dit zelfs ten minste een keer per week. Bijna de helft (48%) van de bezitters gebruikte de computer om te e-mailen. De overige on line gebruiksmogelijkheden werden door een kleiner deel van de pc-bezitters benut. Een kwart gebruikte deze mogelijkheden voor het downloaden van software en een vijfde voor telebankieren. Nieuwsgroepen en chatboxen waren beide goed voor een bereik van ongeveer 10%. Nederlanders stonden in 2000 huiverig tegenover de e-commerce. Slechts 8% van de pc-bezitters deed wel eens aankopen via internet.

Tabel 3.6 On line-computergebruik naar soort van gebruik, personen van 12 jaar en ouder, 2000 (in procenten van pc-bezitters)

	dagelijks	een/enkele keren per week	minder dan 1 keer per week	nooit	totaal
internet (www)	17	30	7	46	100
e-mail	16	24	8	52	100
nieuwsgroepen	2	5	2	90	100
chatten/chatboxen	2	5	4	89	100
downloaden van software	3	10	13	74	100
telebankieren	2	13	5	81	100
teleshoppen	0	1	7	92	100

Bron: SCP (TBO)

Wie thuis niet over moderne informatie- en communicatietechnologie beschikt, hoeft in de informatiesamenleving nog niet buitenspel te staan. Op andere plaatsen wordt die toegang ook geboden. Velen kunnen tijdens het werk van een computer gebruikmaken. Maar ook niet-werkenden kunnen op tal van plaatsen toegang krijgen. In buurthuizen, regionale opleidingscentra, internetcafés of bibliotheken kunnen belangstellenden de digitale snelweg op. Niet al deze locaties blijken even populair of ingeburgerd (tabel 3.7).

Tabel 3.7 Computergebruik (incl. internet) naar locatie, personen van 12 jaar en ouder, 2000 (in procenten)

	dagelijks	een/enkele keren per week	minder dan 1 keer per week	nooit	totaal
bevolking 12 jaar en ouder					
thuis	23	28	7	42	100
op het werk	27	7	1	65	100
op school	4	8	2	86	100
in de bibliotheek	0	2	8	90	100
elders (buurthuis, internetcafé)	0	2	2	96	100
pc-gebruikers					
thuis	35	44	11	10	100
op het werk	41	11	2	46	100
op school	5	13	3	79	100
in de bibliotheek	0	3	13	84	100
elders (buurthuis, internetcafé)	0	3	3	94	100

Bron: SCP (TBO)

De privé-computer blijkt gemiddeld over de gehele bevolking het meest gebruikte apparaat. De pc op het werk volgt op afstand en op nog grotere afstand de pc op school. Bij het bezoek aan een bibliotheek wordt steeds vaker gebruikgemaakt van een computer. In 2000 deed 10% van de bevolking dit. De computer wordt hier vooral gebruikt voor het raadplegen van de catalogus, en veel minder vaak voor het zoeken of surfen op internet (De Haan 2001). Het gebruik van computer op andere locaties zoals buurthuis of internetcafé stond in 2000 nog op een laag pitje. Of de zogenoemde digitale trapveldjes hier verandering in gaan aanbrengen valt nog te bezien.

3.4 Smalband- en breedbandgebruik

De wachttijden van smalband zijn berucht. Het downloaden van bestanden duurt vaak minuten en niet zelden nog langer. In een reclamespotje werd ooit gesuggereerd dat er tijdens het wachten genoeg tijd is om jongleren, gitaarspelen of een vreemde taal te leren. Wie op internet meer wil doen dan e-mailen of informatie zoeken stelt hogere eisen aan het gebruiksgemak. Dit gemak wordt in belangrijke mate bepaald door de snelheid van de verbinding en dus door de capaciteit van de infrastructuur.

De technologie van de infrastructuur heeft snelle ontwikkelingen doorgemaakt (Dialogic 2002). Aanvankelijk ging het verkeer op internet voor consumenten en kleinezakelijke gebruikers hoofdzakelijk via een modem over analoge telefoonlijnen. Het Integrated Services Digital Networking (ISDN) bood al meer mogelijkheden, maar de gebruiksmogelijkheden verruimden pas aanzienlijk door internet via de kabel. Hierdoor ontstond de mogelijkheid om altijd *on line* te zijn (het zogenoemde *always on* principe) zonder in te bellen, zonder telefoontikken en tegen een vast tarief. De kabelbedrijven waren nog maar net begonnen met het opwaarderen en retourgeschikt maken van de kabelnetten toen een nieuwe technologie zich alweer aandeed: Asymmetric Digital Subscriber Line (ADSL). Deze technologie maakt gebruik van het telefonienetwerk, waardoor het niet zozeer op snelheid concurreert met kabel als wel op de hogere stabiliteit. Samen worden kabel- en ADSL-verbindingen veelal als breedbandinfrastructuur aangemerkt. Over welke infrastructuur als een breedbandverbinding wordt aangemerkt, lopen de meningen echter uiteen. Sommige organisaties zoals ISOC (2001) vinden dat breedband pas begint bij verbindingen die meer dan 10 megabit per seconde (10 Mbps) kunnen transporteren.² Die capaciteit kunnen kabel en ADSL niet leveren. Toch worden deze verbindingen meestal als breedband aangeduid. In lijn met deze conventie worden deze verbindingen ook hier als breedband aangeduid. Het kan altijd sneller en intussen dient zich alweer nieuwe technologie aan. Met glasvezel moet de internetgebruiker nog beter bediend kunnen worden. Glasvezel voldoet wel aan de eis van minimaal 10 Mbps en kan zelfs duizenden malen meer capaciteit leveren zonder dat de infrastructuur ingrijpend gewijzigd hoeft te worden.

De infrastructuur beïnvloedt de wensen, verwachtingen en het gedrag van de internetgebruikers. De grotere transmissiesnelheid maakt een diverser gebruik van internet mogelijk. Bovendien zijn breedbandgebruikers altijd on line en hoeven dus voor een internetessie niet in te bellen bij een provider. Voor smalbandgebruikers zijn dit ook de belangrijkste redenen om een breedbandaansluiting te willen nemen. De prijs van het abonnement en van de installatie zijn de belangrijkste redenen om dit toch niet te doen (Dialogic 2002: 38-39).

In deze paragraaf wordt een beeld gegeven van de meerwaarde van breedband voor de gebruiker. Dit gebeurt door internetgebruik met smalband (modem en ISDN) te vergelijken met internetgebruik met breedband (kabel, ADSL en glasvezel). Deze beschrijving is gebaseerd op het rapport *Breedband en de gebruiker* van Dialogic (2002). Bij dit onderzoek is gebruikgemaakt van een internetenquête onder ruim 1000 modem-, ISDN-, kabel- en ADSL-gebruikers en zijn aparte enquêtes uitgezet onder studenten van de Universiteit Twente en inwoners van de wijk Måttgränd in het Zweedse Umea.³ Beide laatste groepen konden gebruikmaken van een glasvezelnetwerk waarover 10 Mbps symmetrisch dataverkeer mogelijk is. Onder de Zweedse respondenten bevonden zich zowel jongeren als ouderen.

Ervan uitgaande dat steeds meer internetgebruikers een breedbandaansluiting nemen, kan een vergelijking tussen smalband- en breedbandgebruikers licht werpen op het toekomstig internetgebruik. Als er inderdaad voorlopers en volgers zijn, dan biedt het gebruikspatroon van breedbandgebruikers een indicatie voor het toekomstige gebruik. Een complicatie daarbij is dat de compositie van gebruikersgroepen van elkaar verschilt. De *early adopters* hebben een relatief grote belangstelling voor technologie en mogelijk ook andere wensen en verwachtingen die tot een blijvend ander internetgebruik leiden dan de personen die volgen (*early majority* en *late adopters*). Bij een cross-sectionele analyse van het internetgebruik van smalband- en breedbandgebruikers kan de invloed van de groepsamenstelling niet onderscheiden worden van de invloed van de technologie van de aansluiting. Uitgaande van een zelfstandig effect van de technologie biedt een vergelijking van smalband- en breedbandgebruikers een goed beeld van de richting waarin het internetgebruik zich zal ontwikkelen als meer mensen toegang tot breedband krijgen.

Diffusie van breedband

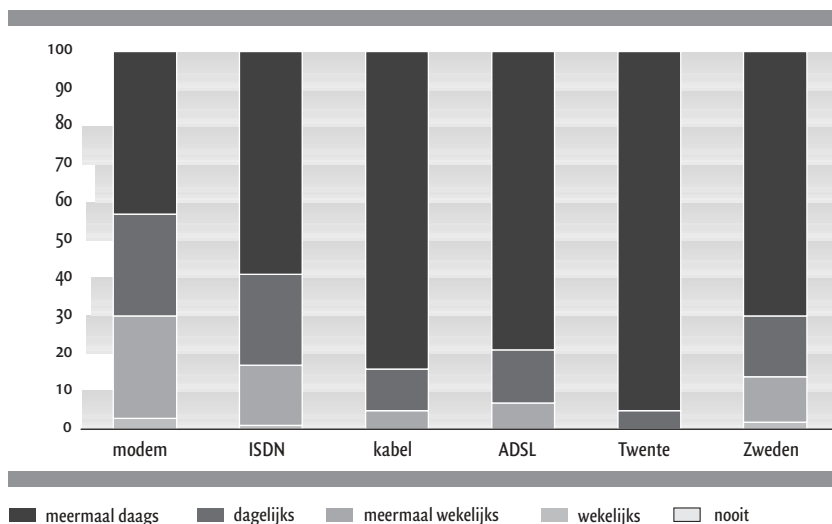
Aangenomen kan worden dat de aansluiting op breedband evenals de verspreiding van computers verloopt volgens een proces dat voorlopers en volgers kent. Eind 2001 had ongeveer 6% van de Nederlandse huishoudens een breedbandinternetaansluiting (Dialogic 2002). Of deze *early adopters* inderdaad navolging krijgen en hoe snel dit gebeurt, is nu nog niet te voorzien. Potentiële gebruikers kunnen zich vaak moeilijk een voorstelling maken van de mogelijkheden die nieuwe technologie biedt. Dit verhindert om op basis van een bevraging van huidige smalbandgebruikers een betrouwbaar beeld te krijgen van de diffusiesnelheid.

Door een grotere capaciteit verschuift de relatieve aantrekkelijkheid van verschillende media. Op dit moment vinden lang niet alle communicatie en informatieoverdracht via internet plaats. Veelal gebeurt dit via face-to-face contacten of via oude media. Grotere snelheid van het internet maakt het aantrekkelijker. Mogelijk zullen nieuwe media hierdoor een deel van het gebruik van oude media verdringen. Breedband bepaalt dus mede hoe Nederlanders communiceren en zich informeren. Daarnaast biedt de interactiviteit van internet ook mogelijkheden om informatie te verstrekken en om ideeën en gevoelens tot uitdrukking te brengen.

Naarmate het aantrekkelijker wordt om ideeën, opvattingen en emoties via het internet tot uitdrukking te brengen beweegt onze cultuur zich meer in de richting van een e-cultuur. Voorzover breedband communicatie, informatieoverdracht en expressie faciliteert en stimuleert draagt deze bij aan het ontwikkelen van een e-cultuur.

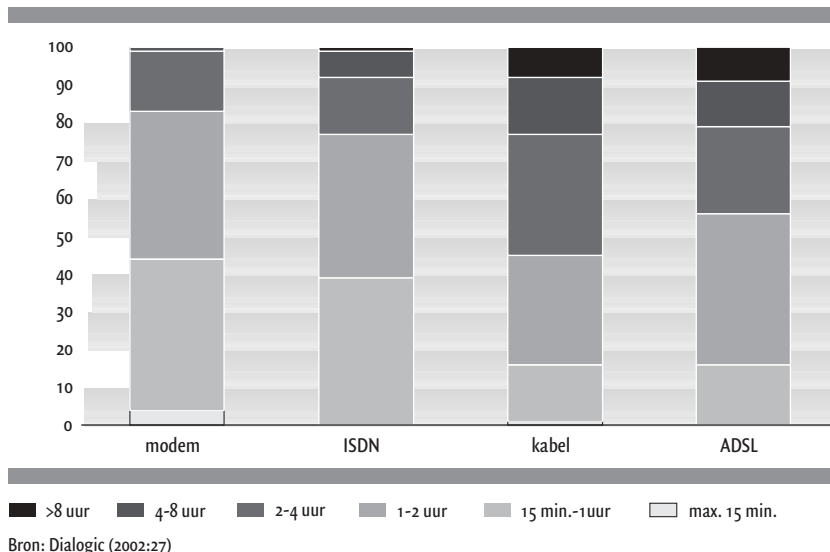
Tussen smalband- en breedbandgebruikers bestaan voor de hand liggende verschillen in gebruiksfrequentie en gebruiksduur. De breedbandgebruikers zijn meer dagen per week (figuur 3.1) en meer keren per dag on line (figuur 3.2). De Twentse studenten met de glasvezelaansluitingen waren nog eens extra vaak on line. Dat geldt niet voor de Zweedse glasvezelgebruikers in vergelijking met personen met een kabel- of ADSL-aansluiting. Breedbandgebruikers hebben doorgaans ook langere internet sessies dan smalbandgebruikers.

Figuur 3-1 Frequentie internetgebruik thuis voor privé-doeleinden, 2001 (in procenten)

Bron: Dialogic (2002:51)

Figuur 3-2 Gemiddelde tijdsduur van een internet sessie, 2001 (in procenten)

Soorten internetgebruik

Om het internetgebruik van smalbandgebruikers (modem en ISDN) en dat van breedbandgebruikers (kabel, ADSL en glasvezel) met elkaar te vergelijken zijn vier soorten gebruik onderscheiden: transactie, informatie, communicatie en entertainment (Dialogic 1999; 2002). Webwinkelen is een vorm van transactiediensten waartoe ook telebankieren en elektronisch reserveren behoren. Onder de informatiediensten vallen onder meer zoekmachines en navigatiesoftware. Communicatiediensten betreffen onder andere e-mail, discussiegroepen en chatten. Entertainmentdiensten richten zich vooral op muziek, spelletjes, edutainment en video (pay-per-view en video-on-demand).

Het soort internetaansluiting maakt ook verschil voor het soort gebruik. In tabel 3.8 zijn de verschillen tussen gebruikers van smalband (modem en ISDN) en breedband (kabel en ADSL) weergegeven voor de onderscheiden vier soorten gebruik (informatie, communicatie, entertainment en transacties). Over het algemeen lijkt het internetgebruik van de twee groepen met glasvezel op de breedbandgebruikers (kabel en ADSL). Door de specifieke samenstelling van de groepen zijn de glasvezelgebruikers uit Twente en Zweden hier buiten beschouwing gebleven. De vergelijking is beperkt tot de modem- en ISDN-gebruikers enerzijds en de kabel- en ADSL-gebruikers anderzijds.

Bij het vergaren van informatie blijkt dat breedbandgebruikers vooral vaker bestanden downloaden, meer gebruikmaken van streaming media en vaker informatie via portals zoeken.⁴ Bij de informatieverzameling wordt veel gebruikgemaakt van zoekmachines. Dit is de meest gebruikte informatiedienst, maar hierbij verschillen smalband- en breedbandgebruikers niet van elkaar.

Breedband heeft minder invloed op de e-communicatie dan op het gebruik van elektronische informatiediensten. Bij de meest populaire communicatiedienst (e-mail) is er in het geheel geen verschil in de gebruiksfrequentie tussen smalband- en breedbandgebruikers. Kleine verschillen zijn er wel bij het chatten en het gebruik van messenger-diensten. Deze toepassingen zijn meer gebaat bij het *always on* principe van breedband. Telefonie via het internet (IP-telefonie) en beeldtelefonie zijn bij beide soorten gebruikers nog nauwelijks doorgedrongen.⁵

De toegevoegde waarde van breedband komt het best tot uitdrukking bij de entertainmenttoepassingen. Deze toepassingen maken in toenemende mate gebruik van geluid en bewegende beelden. Dit gebruik van audio en video vergt meer capaciteit en breedbandgebruikers kunnen audio- en videobestanden door een hogere transmissiecapaciteit sneller binnenhalen. Zij downloaden vaker film en muziek en kijken en luisteren hier ook vaker naar. De filmbeelden variëren van losse fragmenten tot complete speelfilms. Het downloaden van complete bioscoopfilms en cd's komt onder gebruikers met een smalbandverbinding nauwelijks voor. Het grootste verschil tussen smalband- en breedbandgebruikers tekent zich af bij het online luisteren naar muziek (streaming audio). Dat breedband voordelen biedt bij het gebruik van audio- en videodiensten wordt ook door smalbandgebruikers onderkend. Meer dan de helft noemt deze betere toegankelijkheid van content als reden om te overwegen breedband te nemen (Dialogic 2002: 38). Bovendien is breedband de goedkoopste oplossing voor personen die veel chatten, streamen en downloaden.

Van transactiediensten wordt nog relatief weinig gebruikgemaakt (met uitzondering van telebankieren). Tussen smalband- en breedbandgebruikers worden wat dat betreft ook geen verschillen in gebruiksfrequentie waargenomen.

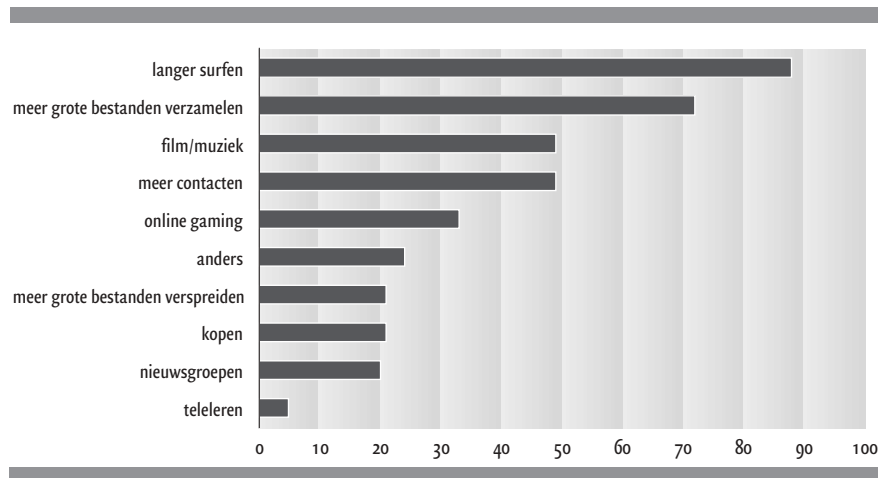
Tabel 3.8 Gebruiksfrequentie van internettoepassingen van breedbandgebruikers in vergelijking met smalbandgebruikers, 2001.

informatie	communicatie	entertainment	transacties				
zoekmachine	0	chatten	+	gaming	+	producten	0
portal	+	IP-telefonie	0	film kijken	++	(ver)koopsites	0
naslagwerk	0	beeldtelefoon	0	film verzenden	+	veilingsites	0
downloaden	+	nieuwsgroepen	0	film downloaden	+	ruilsites	0
streaming media	+	sms	0	muziek luisteren	++	telebankieren	0
formulieren	0	e-mail	0	muziek downloaden	+	credit card	0
nieuwsbrieven	0	messenger	+	foto's versturen	0	reserveren	0
nieuwsgroepen	0			foto's downloaden	0		
eigen site	0			funmail	0		
				funsurfen	+		

Bron: Dialogic (2002)

De verschillen in gebruik tussen smalband- en breedbandgebruikers zijn niet uitsluitend terug te voeren op verschillen in samenstelling van deze groepen. De breedbandgebruikers geven zelf ook aan dat hun internetgebruik veranderd is toen zij breedband kregen. Sindsdien surfen zij langer, downloaden zij meer grote bestanden, kijken zij meer film en luisteren vaker naar muziek via internet. Deze verschillen weerspiegelen in belangrijke mate de verschillen die in tabel 3.8 tussen de twee gebruikersgroepen werden aangetroffen.

Figuur 3-3 Voordelen van breedbandinternet (breedbandgebruikers), 2001 (in procenten)

Bron: Dialogic (2002:40)

Internetten in de huiskamer

Doordat gekozen is voor een internetenquête is een selecte groep bereikt die relatief veel van internet gebruikmaakt. Deze groep heeft vaak meerdere pc's in huis staan.⁶ Het vaakst staat de pc in de studeerkamer, maar in bijna 50% van de huishoudens staat er (ook) een pc in de woonkamer. Mogelijk dat de plaats van de computer in huis, al dan niet in combinatie met een always on line-verbinding, een verandering in het internetgebruik meebrengt. Als er geen trap meer hoeft te worden beklommen, een computer opgestart en ingebeld naar een provider ligt het meer voor de hand dat ook voor eenvoudige informatiezoekacties eerder van internet gebruikgemaakt zal worden dan van gedrukte media, telefoon of teletekst. Zolang pc en tv nog gescheiden apparaten zijn, zullen deze toestellen concurreren om de aandacht van de bezitter bij diverse soorten toepassingen. Nu nog is de televisie veruit favoriet bij het volgen van het nieuws, het kijken naar films en naar *live events*. De pc wordt veel gebruikt voor mogelijkheden die de televisie niet heeft zoals e-mail, tebankieren en webwinkelen (Dialogic 2002). Het ligt in de rede te verwachten dat de televisie meer terrein zal gaan prijsgeven naarmate pc-technologie zich verder ontwikkelt. Te denken valt niet alleen aan snellere verbindingen, maar ook aan grotere schermen of de aansluiting van de pc op het televisiescherm.

De televisie begon in de huiskamer en verspreidde zich sinds 1980 steeds verder over andere kamers in huis. Vaak staat er een tweede toestel in de slaapkamer dat de mogelijkheid biedt aan individuele interesses tegemoet te komen. De pc maakt in verschillende opzichten een omgekeerde gang door het huis. Aanvankelijk stond het apparaat in de studeerkamer voor individueel gebruik. Met de toename van het aantal pc's in huis dringt de pc ook in de woon- en slaapkamer door. De toepassingen lenen zich bovendien steeds meer voor gezamenlijk gebruik, zoals het spelen van computerspelletjes (vooral populair onder jongeren) of het kijken naar films of foto's.

De entree van de televisie in de huiskamer veranderde de inrichting van huiskamers ingrijpend. Het meubilair werd in een halve cirkel rondom de televisie opgesteld zodat vanaf de meest comfortabele zitplaatsen naar de tv gekeken kan worden (Ockers 1998). De plaats van de televisie organiseerde niet alleen de plaatsing van het meubilair, maar structureerde ook de interactie tussen huisgenoten. De start van bepaalde programma's, zoals het journaal, was vaak een sein om voor de televisie samen te komen (vgl. Huysmans 2001). Doordat er vaak gezamenlijk naar programma's werd gekeken, droeg de televisie ook bij aan het versterken van een gedeeld referentiekader. De komst van het Web intensiveert een ontwikkeling die met de toename van het aantal televisietoestellen in huis en het aantal zenders al in gang was gezet. Mediagebruik wordt geleidelijk meer een activiteit waarbij iedereen selecteert uit een groot aanbod wat het beste bij zijn of haar voorkeuren past. Door het internet is het informatieaanbod nog diverser en universeeler geworden. Hierdoor kunnen de verschillen in voorkeuren binnen gezinnen sterk verschillen, maar de smaken van individuen aan weerszijden van de aardbol overeenkomen. Zo worden jongeren door de elektronische media steeds meer door een wereldwijde massacultuur aangesproken. Muziekvoorkeuren, kledingcodes en sporthelden krijgen een mondiale verspreiding (De Swaan 1996: 149) maar worden tegelijkertijd ook in lokale tradities geïntegreerd (Ang 1996: 150-161). De binding aan personen met gelijke interesses lijkt daardoor sterker te worden.

3.5 Conclusie: groei, afnames en constanten

Na een trage start in de jaren tachtig van de vorige eeuw heeft de verspreiding van de pc in de jaren negentig een snelle groei doorgemaakt. Het pc-bezit steeg van 18% van de Nederlandse bevolking in 1985 – het eerste jaar waarin in het TBO naar pc-bezit werd gevraagd – naar 70% in 2000. Het percentage personen dat thuis toegang heeft tot internet is gestegen van 16 in 1998 naar 57 in 2001 (CBS 2002). Onder de Nederlandse bevolking zijn voorlopers en achterblijvers herkenbaar bij de verspreiding van ICT. De hogere statusgroepen, mannen en jongeren lopen voorop en de lagere statusgroepen, vrouwen en ouderen volgen. Afgemeten aan het bezit van een pc worden de verschillen tussen bevolkingsgroepen kleiner, met de 65-plussers als belangrijke uitzondering op deze regel. De verdere verspreiding van de pc onder de Nederlandse bevolking zal gepaard gaan met een verdere vermindering van de ongelijkheid in het bezit.

Op de drempel van de nieuwe eeuw is duidelijk geworden dat ook de computer met internetaansluiting op weg is zich een plek te veroveren in de vrijetijdsbesteding van vrijwel iedereen. In 2000 had 45% van de bevolking in die ene week ten minste een kwartier van de vrije tijd achter het computerscherm doorgebracht (tabel 3.3). Vijf jaar eerder was dat nog maar 23%. Bij het gebruik van de pc worden de verschillen tussen bevolkingsgroepen wel groter. Mannen en jongeren hebben hun pc-gebruik meer opgevoerd dan vrouwen respectievelijk ouderen.

Mogelijk verloopt de aansluiting op breedband evenals de verspreiding van computers volgens een proces dat voorlopers en volgers kent. Eind 2001 had ongeveer 6% van de Nederlandse huishoudens een breedbandinternetaansluiting (Dialogic 2002). Als er inderdaad voorlopers en volgers zijn, dan biedt het gebruikspatroon van breedbandgebruikers een indicatie voor het toekomstige internetgebruik. Breedbandgebruikers (kabel, ADSL en glasvezel) zijn meer dagen per week en meer keren per dag online dan gebruikers van smalband (modem en ISDN). De toegevoegde waarde van breedband komt het best tot uitdrukking bij entertainmenttoepassingen. Breedbandgebruikers downloaden vaker films en muziek en kijken en luisteren hier ook vaker naar. De filmbeelden variëren van losse fragmenten tot complete speelfilms. Ook bij het vergaren van informatie blijken breedbandgebruikers vooral vaker bestanden te downloaden, meer gebruik te maken van streaming media en vaker informatie via portals te zoeken. Kleine verschillen zijn er ook bij het chatten en het gebruik van messenger-diensten. Deze communicatietoepassingen zijn gebaat bij het *always on* principe van breedband.

Beschikking over elektronische apparatuur dient als graadmeter voor de toegang tot de e-cultuur. Mensen kunnen moeilijk 'uitgesloten' worden van een cultuur, maar zij kunnen wel uitgesloten zijn van deelname aan het mede vormgeven van die cultuur doordat men niet de mogelijkheden bezit te communiceren via ICT. Door de voortgaande digitalisering van de leefwereld zijn in steeds meer huishoudens een of meer pc's, internet en aanverwante zaken aanwezig.

De verspreiding van computers en internetaansluitingen gaat vrij snel. Toch is er nog een groep die thuis geen computer en internetaansluiting heeft. Deze slinkende groep niet-bezitters geeft lage prioriteit aan de digitale mogelijkheden. Aannemelijk is dat een deel van deze groep in de komende jaren ook online gaat. Gezien de snelle veranderingen is het onwaarschijnlijk dat er een groep met een vaste omvang buitenspel komt te staan bij de deelname aan de informatiesamenleving. De kans is dan ook klein dat deze groep door de pc- en internetbezitters als 'buitenstaanders' wordt gezien (vgl. Elias en Scotson 1965).⁷

Verschillen in gebruik hebben mogelijk een meer duurzaam karakter. Gebruikersverschillen tussen bevolkingsgroepen zijn de afgelopen jaren groter geworden en ze hangen samen met het soort aansluiting dat men heeft. Het zijn deze verschillen die bepalen in welke mate mensen kunnen vormgeven aan een e-cultuur.

Noten

- 1 Dit survey is niet specifiek op de verspreiding van ICT gericht, maar bevat informatie over tal van levenssterreinen. Deze opzet heeft als voordeel dat bezit en gebruik van ICT in een bredere context onderzocht kunnen worden. Het TBO vormt een combinatie van een traditioneel survey en een dagboek waarin de respondenten gedurende een week hun tijdsbesteding noteren. Het TBO 2000 is gehouden onder een steekproef van ruim 1.800 personen van 12 jaar en ouder.
- 2 ISOC (2001: 10) duidt met 'echt breedband' die verbindingen aan met symmetrisch verkeer die meer dan 10 Mbps kunnen transporteren tegen een zogenoemde *sustained rate* per aansluiting. Smalband via modem of ISDN kan maximaal 128 Kbps transporteren. Kabel en ADSL zitten tussen 128 Kbps en 10 Mbps in en worden soms aangeduid als midband of wideband.
- 3 In Twente vulden 122 studenten een vragenlijst in en in Zweden deden 44 personen dat.
- 4 Onder *streaming media* valt het gebruik van audio en bewegend beeld zonder dat deze eerst op de pc worden gedownload. Een voorbeeld is teleconferencing. Ook kijken van film en luisteren naar muziek valt onder *streaming media*. Deze zijn in tabel 3.8 echter onder het kopje entertainment ondergebracht.
- 5 IP- en beeldtelefonie is pas van acceptabele kwaliteit en stabiliteit vanaf een vaste symmetrische bandbreedte van ten minste 4 Mbps. ADSL zoals dat nu in Nederland wordt gebruikt, is niet snel genoeg en kabel is niet stabiel genoeg.
- 6 Binnen de door Dialogic onderzochte groep had 63% in 2001 twee of meer computers in huis staan. Uit landelijk representatief onderzoek blijkt dat in 2000 18% van de Nederlanders twee of meer pc's in huis heeft (Huysmans en De Haan 2001). Dit geeft een indicatie van de mate waarin de onderzochte groep vooroploopt.
- 7 Elias en Scotson (1994) beschreven het wij- en zij-perspectief van twee groepen mensen die in geografische gescheiden ruimten leefden en stabiele sociale groepen vormden. In de wij-groep bestond een superioriteitsgevoel, terwijl de buitenstaanders, de zij-groep, negatieve gevoelens kenden. De buitenstaanders beschouwden zichzelf als 'people of lesser human worth' (Elias en Scotson 1965: XV). De gevestigden (de wij-groep) waren bovendien machtiger dan de buitenstaanders. Hun langdurige onderlinge relaties leidden ertoe dat belangrijke posities en schaarse goederen meer in eigen kring verdeeld werden. In Nederland is ook bezorgdheid gegroeid over personen die de aansluiting bij moderne technologie dreigen te missen. Zij zouden zelfs 'tweede- of derde-rangsburgers' in de informatiesamenleving kunnen worden (Van Dijk 2001).

4. Digitale vaardigheden in de informatiesamenleving

4.1 Inleiding: socialisatie in de e-cultuur

Om te kunnen functioneren binnen een cultuur zijn kennis en vaardigheden nodig. Die kennis en vaardigheden worden van generatie op generatie overgedragen. Gedurende een proces van socialisatie worden nieuwe generaties ingewijd in het sociale en culturele leven. Ze leren omgaan met anderen en worden vertrouwd gemaakt met tradities, normen en waarden. Bovendien worden zij ingewijd in specifieke culturele verworvenheden als taal en getal, en later ook in onder meer geschiedenis, kunst en wetenschap. Zo worden jongeren gesocialiseerd en vertrouwd gemaakt met de bestaande waardeoriëntaties en handelingspatronen. Of dit proces van intergenerationele kennisoverdracht ook geldt voor vaardigheden die in de informatiesamenleving van belang zijn, is echter nog maar de vraag.

In de informatiesamenleving nemen de productie en verspreiding van informatie een centrale plaats in. Door de opkomst van de computer en later door de groei van het internet als openbare informatiebron is het belang van digitale informatie gegroeid. Aangezien de informatie- en communicatietechnologie (ICT) een steeds belangrijker plaats inneemt op uiteenlopende levensterreinen is tevens het belang van digitale vaardigheden toegenomen. Deze vaardigheden betreffen het vermogen om met ICT om te gaan (zie Van Dijk et al. 2000; Steyaert 2000b). Moderne burgers worden geacht met een computer, internet en een mobiele telefoon overweg te kunnen. Niet iedereen beschikt echter in gelijke mate over digitale vaardigheden. Sommige bevolkingsgroepen kwamen relatief vroeg met nieuwe ICT in aanraking en verwierven de benodigde vaardigheden, terwijl andere de aanschaf en omgang met nieuwe technologie uitstelden of nog steeds uitstellen.

De verwerving van digitale vaardigheden is in het eerste hoofdstuk aangemerkt als een van de vier toegangsvoorwaarden voor het ontstaan van een e-cultuur. Naarmate men vaardiger is in het bedienen van ICT-apparatuur zal men meer gebruik gaan maken van de mogelijkheden die deze apparatuur biedt in het leven van alledag. De snelle ingang die de nieuwe ICT de afgelopen decennia heeft gevonden in Nederlandse huishoudens maakt het niet waarschijnlijk dat de oudere generaties de jongere hebben kunnen voorbereiden op hun leven in de samenleving van vandaag. Het ligt meer voor de hand dat ouderen en jongeren min of meer gelijktijdig met ICT hebben leren omgaan, oudere groepen via het werk en jongere groepen op school. Hoe dit proces is verlopen en of er verschillen tussen jongeren en ouderen zijn te onderkennen in de verwerving van digitale vaardigheden, is de empirisch te beantwoorden vraag die in dit hoofdstuk centraal staat. In paragraaf 4.2 wordt eerst ingegaan op de verschillen

in digitale vaardigheden tussen bevolkingsgroepen. Vervolgens komen het verwerven van digitale vaardigheden van jongeren (§ 4.3) en van groepen van middelbare en oudere leeftijd aan bod (§ 4.4). Een samenvatting (§ 4.5) sluit het hoofdstuk af.

4.2 Verschillen in digitale vaardigheden

Nederlanders verschillen niet alleen in bezit en gebruik maar ook in vaardigheden om met ICT om te gaan. Deze digitale vaardigheden staan niet los van de vaardigheden om met andere elektronische apparatuur om te gaan zoals televisie en videorecorder. Personen die vaardig zijn met het ene elektronische product, zijn vaak ook vaardiger met een ander product (Van Dijk et al. 2000).

Ook bij digitale vaardigheden bestaan grote verschillen tussen mannen en vrouwen en tussen jongeren en ouderen. Mannen en jongeren zijn vaardiger dan vrouwen respectievelijk ouderen. Verder blijkt dat hoger opgeleiden meer vaardigheden hebben dan lager opgeleiden en mensen met een hoger inkomen zijn vaardiger dan personen met een laag inkomen. Het huishoudtype is ook belangrijk voor de mate waarin mensen vaardig zijn. Alleenstaanden blijken vaardiger te zijn dan personen met kinderen. Opmerkelijk is dat studenten minder ICT-vaardigheden hebben dan werkenden.

Als de effecten van de achtergrondkenmerken met elkaar vergeleken worden, dan blijkt dat veruit de grootste verschillen samenhangen met sekse. Daarna is leeftijd de variabele die het sterkst samenhangt met verschillen in de mate van vaardigheden. Het opleidingsniveau komt pas op de derde plaats. De verschillen zijn betrekkelijk groot; de verklaarde variantie bedraagt 29%. Hierin zit echter wel de invloed van de controlevariabele ICT-gebruik verdisconteerd (Van Dijk et al. 2000: 155).

4.3 Digitale vaardigheden van jongeren

De jongeren van tegenwoordig groeien omringd door digitale media op. Vooral thuis, maar steeds vaker ook op school hebben zij beschikking over een computer, internet en digitale technologieën zoals videospelletjes en cd-roms. Niet alle jongeren zijn even vaardig in de omgang met informatie- en communicatietechnologie (ICT).

Het onderwijs neemt van oudsher een belangrijke positie in bij het aanleren van vaardigheden als taal en rekenen. Mogelijk geldt dat tegenwoordig ook voor het bijbrengen van digitale vaardigheden. In het initieel onderwijs is er de laatste jaren veel aan gedaan om digitale technologie in het onderwijs te integreren. Steeds meer scholen hebben de beschikking over steeds meer pc's, die steeds vaker op internet zijn aangesloten. Computers worden geleidelijk aan vaker binnen en buiten de lessen gebruikt, leraren worden digitaal geschoold, er komt meer en betere ICT-ondersteuning op scholen.

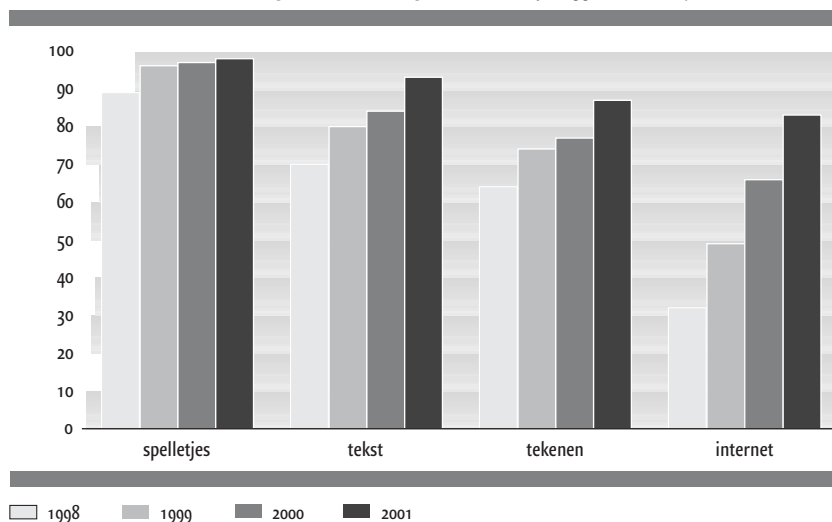
In deze paragraaf wordt de vraag beantwoord in welke sociaal-educatieve context jongeren digitale vaardigheden opdoen, in hoeverre daarbij verschillen bestaan tussen sociale milieus en tussen scholen met uiteenlopende ICT-voorzieningen. Verder

wordt nagegaan of ICT-onderwijs een compensatie biedt voor leerlingen uit achterstandsgroepen. Dit onderzoek is uitgebreider beschreven in het SCP-rapport *Van huis uit digitaal* (De Haan en Huysmans 2002; zie bijlage).

Beschrijvende analyses: verschillen tussen leerlingen

Nederlandse leerlingen schatten zichzelf als behoorlijk vaardig in. Hun digitale vaardigheden zijn in de afgelopen jaren toegenomen (figuur 4.1). Dat geldt het sterkst voor internetvaardigheden (inclusief e-mail), maar ook hun vaardigheid in de omgang met een tekstverwerker of een tekenprogramma is naar hun eigen inschatting in 2001 beter dan in de jaren ervoor.

Figuur 4-1 Gemiddeld percentage ICT-vaardigheden die leerlingen naar eigen zeggen beheersen, leerlingen in het voortgezet onderwijs, 1998-2001 (in procenten)

Bron: Pelgrum en Ten Brummelhuis (2001), SCP (JCTS)

Hoewel verschillen in digitale vaardigheden tussen leerlingen niet bijzonder groot zijn, zijn deze wel aanwezig. Daarbij dient opgemerkt te worden dat het om zelfrapportage van leerlingen gaat. Niet uitgesloten is dat een andere manier van meten, bijvoorbeeld het afnemen van computertests, grotere ongelijkheden aan het licht kunnen brengen. Over het algemeen zeggen leerlingen uit de hogere schooltypen vaardiger te zijn dan die uit de lagere schooltypen, en zien jongens en autochtonen zichzelf als vaardiger dan meisjes respectievelijk allochtonen. Bij de etnische groepen is de achterstand van Marokkanen en Turken ten opzichte van de autochtonen het grootst, al gaat het om een beperkte achterstand.

Een eerste indicatie hoe jongeren leren omgaan met de computer kan worden verkregen door de leerlingen zelf te vragen van wie zij het meest hebben geleerd. In tabel 4.1 is van zes personen aangegeven in hoeverre leerlingen in het voortgezet onderwijs vinden dat zij van hen geleerd hebben. Verder is nagegaan of zij geleerd hebben uit computerboeken, op computercursussen of door zelf dingen te proberen. De belangrijkste conclusie die uit tabel 4.1 getrokken kan worden, is dat het zelf proberen veruit de meest genoemde bron van digitale vaardigheden is. Maar scholieren gebruiken ook hun sociale contacten om te leren. Achtentachtig procent van de leerlingen noemt meer dan één leerbron: 63% noemt twee, drie of vier bronnen en 25% noemt er zelfs vijf of meer. Dit betekent dat leerlingen, naast het zelf uitproberen, vrijwel altijd ook een beroep doen op personen uit hun sociale omgeving voor digitale assistentie. De vader wordt als de belangrijkste persoon in het sociale netwerk aangemerkt, 51% van de leerlingen heeft wel iets van hem geleerd. Ook broers en zussen worden vaak genoemd. Achtenvijftig procent noemt ten minste één lid uit de trits vader, moeder en broer/zus. Dit illustreert het belang van gezinsleden voor het verwerven van digitale vaardigheden.

De vraag kan worden opgeworpen of kinderen door hun ouders op de digitale toekomst worden voorbereid of dat het eerder andersom is. Volgens Tapscott (1998) is het voor het eerst in de geschiedenis dat kinderen meer op hun gemak zijn met en meer kennis hebben van nieuwe technologie dan hun ouders. Tabel 4.1 toont aan dat ook de vader zijn kinderen op weg helpt in de informatiesamenleving.¹ De leraar van het voortgezet onderwijs wordt door 46% van de leerlingen genoemd en de onderwijzer van de basisschool door 34%. Voor de generatie die nu voortgezet onderwijs volgt, zijn hun huidige docenten belangrijker dan die van de basisschool. Een formele leerweg via boeken of cursussen spreekt de scholieren maar weinig aan. Zesentwintig procent zegt redelijk wat tot veel geleerd te hebben uit een computerboek, voor de computercursussen geldt dit maar voor 19% van de leerlingen. Overigens geven de leerlingen wel aan dat zij het meest leren door zelf met de computer te experimenteren.

Tabel 4.1 Personen van wie scholieren leerden werken met de computer (in procenten)

	niets/nauwelijks iets	redelijk wat	behoorlijk wat/veel
leraar basisonderwijs	66	23	11
leraar voortgezet onderwijs	54	29	17
computercursus	81	9	10
computerboek	74	15	11
mijn vader	49	18	33
mijn moeder	80	8	12
mijn broer/zus	58	16	26
vriend(inn)en	51	28	21
zelf proberen	9	19	73

Bron: SCP (ICTS)

Onderzoek onder leerlingen uit leerjaar 7 en 8 van de basisschool bevestigt de dominante positie van de gezinscontext en van het zelf proberen voor het verwerven van digitale vaardigheden (KPMG 2001). Van deze leerlingen zegt 75% thuis met de pc te leren werken en 18% geeft aan dit op school te leren. Jongens leren dit vaker thuis dan meisjes, terwijl meisjes dit op school iets meer doen. Ook deze basisschoolleerlingen leren of van zichzelf of van hun ouders met de computer werken. Drieëndertig procent zegt het zelf te leren en eveneens 33% van de ouders. De broer of zus (15%) heeft nog meer invloed op het aanleren van digitale vaardigheden dan de juf of de meester (11%). Jongens leren relatief vaak door zelf dingen te proberen en meisjes hebben vaker van hun ouders geleerd (KPMG 2001).

Jongeren leren ook veel van elkaar. Ongeveer de helft van de scholieren zegt redelijk wat tot veel van vrienden geleerd te hebben. Jongeren zitten ook regelmatig samen achter de computer. Vijf procent doet dat bijna dagelijks en nog eens 23% wekelijks. Internetinformatie vormt ook regelmatig aanleiding tot gesprek onder jongeren. Drieënzeventig procent bespreekt internetinformatie over muziek, sport of film met elkaar.

Ook op latere leeftijd blijft de hulp die mensen vanuit hun sociale omgeving kunnen krijgen belangrijk voor het verwerven van digitale vaardigheden. Jongeren kunnen in hun sociale omgeving bij meer personen met vragen terecht dan ouders. Zij beschikken dus over meer sociale hulpbronnen. Hetzelfde geldt voor werkenden ten opzichte van huisvrouwen en voor hoger opgeleiden ten opzichte van lager opgeleiden (Van Dijk et al. 2000). Hoger opgeleiden en werkenden hebben blijkbaar toegang tot goed geïnformeerde sociale netwerken, waardoor ze zelf ook vaardiger met ICT zijn.

Verschillen tussen sociale milieus

Verschillen in digitale vaardigheden hangen samen met het sociale milieu waarin jongeren opgroeien. In de hogere sociale milieus hebben jongeren al langer de beschikking over computers en toegang tot internet dan in de lagere sociale milieus. Leerlingen die thuis over een computer en internet beschikken, zijn over het algemeen digitaal vaardiger dan leerlingen die daar thuis niet over beschikken. Vooral de pc-uitrusting van het huishouden waarin leerlingen opgroeien blijkt een krachtige voorspeller van digitale vaardigheden te zijn. Het aantal thuis aanwezige pc's, de aanwezigheid van een internet-aansluiting, een pc op de eigen kamer en het aantal jaren ervaring met de pc bleken elk significant bij te dragen aan de verklaring van digitale vaardigheden. De kenmerken van de ouders – hun gemiddelde opleidingsniveau, hun op het werk opgedane ervaring met de pc en de aanwezigheid van een vader in het huishouden – dragen niet extra bij aan de vaardigheid van hun kinderen. Wel verklaren ze ten dele de mate waarin het huishouden over de voor jongeren klaarblijkelijk zo belangrijke pc-infrastructuur beschikt.

Het gebruik van computers thuis is veel belangrijker voor de ontwikkeling van digitale vaardigheden dan het gebruik op school. In het voortgezet onderwijs gebruiken leerlingen de computer veel minder vaak dan thuis. Als leerlingen al achter de schoolcomputer zitten, is dat meestal buiten de lessen. Veelal doen zij dit in tussenuren (73%) of na schooltijd (53%). In de pauzes maakt 41% van de leerlingen wel eens gebruik van een computer. Zestien procent van de leerlingen heeft op school buiten de lessen in het geheel geen toegang tot een computer. Evenals thuis zijn op school de online toepassingen zoals e-mail en surfen populair. Het zoeken naar informatie staat op school relatief hoog genoteerd.

In de les wordt de computer niet vaak gebruikt. Zelfs bij informatica of informatiekunde gebruikt slechts 43% van de leerlingen een pc. Bij andere vakken ligt het pc-gebruik in de les nog een stuk lager variërend van 2% (elke maand/elke week) bij landbouw tot 14% bij techniek.

Er bestaan aanzienlijke verschillen tussen scholen, maar de invloed van school op het aanleren van digitale vaardigheden blijkt zeer beperkt. De pc-infrastructuur noch het pc-onderwijs lijkt bij te dragen aan de ontwikkeling van pc-vaardigheid van leerlingen. Als er al een schoolkenmerk aanspraak kan maken op invloed, is het de aanwezigheid van een helpdesk. Deze bevinding sluit aan bij het feit dat leerlingen aangeven het meest te leren van zelf experimenteren. Naar het zich laat aanzien wordt meer geleerd over ICT als er ondersteuning is op het moment dat er problemen zijn. Dat de inspanningen van scholen nauwelijks van invloed zijn op het verwerven van digitale vaardigheden hoeft geen verbazing te wekken. Sinds het onderzoek van Coleman et al. (1966) is in de regel gebleken dat de invloed van schoolkenmerken op de leerprestaties klein is vergeleken met die van leerlingkenmerken. De invloed van scholen mag dan relatief klein zijn, veel onderzoek toonde wel een significante bijdrage van schoolkenmerken aan de leerprestaties in het algemeen aan (Veenstra 1999). Een dergelijk hart onder de riem voor scholen levert onderzoek naar digitale vaardigheden niet op. Gecontroleerd voor achtergrondkenmerken en het thuismilieu van de leerlingen blijkt dat de instructie op school niet significant bijdraagt aan het opdoen van pc-vaardigheden.

Verschillen in digitale vaardigheden hangen niet samen met algemene intellectuele vaardigheden als gecontroleerd is voor de invloed van de thuisomgeving. Dat havo's en vwo'ers over het algemeen digitaal vaardiger zijn, is dus niet het directe resultaat van een selectie in het onderwijs op algemeen intellectuele vaardigheden. Deze verschillen dienen toegeschreven worden aan verschillen in de thuissituatie. De kenmerken van de thuissituatie overvleugelen de inspanningen die scholen en docenten zich getroosten om leerlingen pc-vaardiger te maken. De selectie van scholen, de ICT-voorzieningen en het ICT-onderwijs voegen daar nauwelijks iets aan toe.

Verschillen tussen etnische groepen en de seksen

De bescheiden maar significante achterstand in pc-vaardigheid van de niet-westerse allochtone leerlingen blijkt toegeschreven te kunnen worden aan hun relatieve achterstand in pc-infrastructuur in de thuissituatie. De verschillen in digitale vaardigheden tussen jongens en meisjes kunnen slechts voor een deel worden toegeschreven aan uiteenlopende omstandigheden thuis. Om een afdoende verklaring te geven voor de sekseverschillen zullen andere hypothesen ontwikkeld moeten worden.² Verschillen zouden gezocht kunnen worden in een algemene houding ten aanzien van technologie. Een geringere affiniteit met techniek onder vrouwen zou kunnen doorwerken in de waardering en het gebruik van ICT. Ook zou de bestaande programmatuur meer kunnen aansluiten bij het verwachtingspatroon of de werkwijze van jongens.

Kleine verschillen en grote consequenties?

Over het algemeen heeft de school geen meerwaarde voor het bijbrengen van digitale vaardigheden. Dit hoeft echter niet te gelden voor de groep die thuis niet over een computer of internet kan beschikken. Mogelijk biedt de school deze kleine groep leerlingen compensatie voor hun nadelige thuissituatie. Aan de andere kant is het ook mogelijk dat verschillen in toegang op school juist aansluiten bij verschillen thuis. In dat geval profiteren vaardige leerlingen nog eens extra van de mogelijkheden die zij op school geboden krijgen. Zodoende zouden relatief kleine verschillen in de thuissituatie tot grotere verschillen in onderwijsloopbanen, en later eventueel in arbeidsloopbanen, kunnen leiden. Als de invloeden van de digitale socialisatie thuis en die op school elkaar versterken, is er sprake van cumulatie van voordelen. Er zijn geen duidelijke aanwijzingen gevonden voor compensatie van achterstanden door het onderwijs (De Haan en Huysmans 2002). De groepen met een relatieve achterstand – meisjes, niet-westerse allochtonen, leerlingen die relatief laat met de pc in aanraking zijn gekomen, leerlingen zonder pc thuis en vmbo3-leerlingen – blijken niet in significant hogere mate te profiteren van ICT-onderwijs. In de eerste drie gevallen gaan de effecten in de veronderstelde richting van compensatie, in de laatste twee echter in de tegenovergestelde richting, namelijk die van cumulatie. Vmbo3-leerlingen en leerlingen zonder thuis-pc's profiteren dus eerder minder dan meer van het ICT-onderwijs, al zijn ook deze effecten niet significant. Er zijn dus geen duidelijke aanwijzingen gevonden voor compensatie-effecten, noch voor cumulatie-effecten. Dit is in lijn met de eerdere bevinding dat het ICT-onderwijs nauwelijks invloed heeft op de pc-vaardigheid van leerlingen.

4.4 Digitale vaardigheden van middelbare en oudere leeftijdsgroepen

In deze paragraaf komen na de computervaardigheden van jongeren nu die van groepen van middelbare en oudere leeftijd aan bod. Het betreft mensen vanaf de leeftijd van 35 jaar die in drie groepen worden opgedeeld: mensen van middelbare leeftijd (35-54 jaar), jongere ouderen (55-64 jaar) en ouderen (65 jaar en ouder).

Het zwaartepunt in de interpretatie van de gegevens ligt bij de oudere groepen. Deze gegevens hebben alleen betrekking op personen die ooit al eens met een computer in aanraking zijn geweest en zijn afkomstig van de enquête Gebruik Nieuwe Communicatiemiddelen (GNC) uit het najaar van 1998, zie bijlage.

Binnen de groep computergebruikers schatten de 65-plussers zichzelf over het algemeen als minder vaardig in dan de jongere groepen. Daarbij dient opgemerkt te worden dat de groep computergebruikers onder ouderen sowieso kleiner is dan die onder 35-54-jarigen. Van de groep die eind 1998 ondervraagd werd, had 77% van de 65-74-jarigen geen computerervaring. Van de 75-plussers was dat 91% en van de 35-54-jarigen 19%. Sindsdien is de verspreiding van computers doorgegaan en onder alle leeftijdsgroepen is het bezit toegenomen. Desondanks wordt hier van een relatief oud databestand gebruikgemaakt omdat dit het meest recente is met vergelijkbare gegevens over digitale vaardigheden tussen verschillende leeftijdsgroepen. Met uitzondering van programmeren zijn ouderen die een computer gebruiken minder vaardig in de in tabel 4.2 genoemde toepassingen. Basisvaardigheden zoals werken met het toetsenbord, tekstverwerking en Windows hebben ouderen relatief het beste onder de knie. Voor het tekstverwerken maakten 55-plussers in 1998 nog relatief vaak gebruik van programmatuur die onder DOS draait, terwijl de 35-54-jarigen al vaker de overstap naar Windowsversies hadden gemaakt. De oudere groepen beschikken dus niet alleen over relatief oude hardware, maar ook over oudere software. Dat zij nog niet zo vaak on line zijn, wordt weerspiegeld in de geringe vaardigheden die zij met internet en e-mail hebben.

Tabel 4.2 Beheersing van computervaardigheden (goed of heel goed) naar leeftijdscategorie, personen die ooit al eens met een computer in aanraking zijn geweest, 1998 (in procenten)

	35-54 jaar	55-64 jaar	≥ 65 jaar
begrip functies toetsenbord	53	38	36
tekstverwerking onder Windows	40	29	15
Windows	36	25	19
tekstverwerking onder DOS	30	34	23
spreadsheets	21	16	12
e-mailprogramma's	19	12	2
zoeken/surfen op het internet	17	9	1
tekenprogramma's	14	10	5
programmeren	7	3	6

Bron: SCP (GNC'98)

Alle drie de groepen geven net als de jongeren (§ 4.3) aan dat zij het meest geleerd hebben door zelf dingen op de computer te proberen (tabel 4.3). Daar houdt de overeenkomst met de jongere groep op, omdat 35-plussers andere leerstrategieën hanteren. Waar bij jongeren hun sociale omgeving op de tweede plaats komt, leren 35-plussers vaker via computercursussen en door het raadplegen van computerhandboeken. Het enthousiasme over kinderen die hun ouders introduceren in de digitale wereld, wordt door de cijfers slechts in beperkte mate ondersteund (vgl. Klumper 2000).

Tabel 4.3 Plaatsen waar of personen van wie computervaardigheden geleerd zijn (behoorlijk wat of veel) naar leeftijdscategorie, personen die ooit al eens met een computer in aanraking zijn geweest, 1998 (in procenten)

	35-54 jaar	55-64 jaar	≥ 65 jaar
zelf proberen op de computer	43	34	32
speciale computercursussen	23	20	15
collega's	19	18	12
computerhandboeken	15	20	14
vrienden, kennissen, burens	13	8	11
vervolgopleiding	6	2	3
kinderen	5	12	5
middelbare school	1	0	0

Bron: SCP (GNC'98)

Het gebruik van de thuis-pc door ouderen wordt sterk beïnvloed door het pc-gebruik tijdens het werk. Een deel van gebruiksverschillen tussen leeftijdsgroepen is hieraan toe te schrijven. Ouderen gebruiken minder dan jongeren thuis de pc door hun geringere ervaring met een pc op het werk. Maar een groot deel van de generatie die de komende jaren met pensioen gaat, heeft tijdens het werk al met de computer leren werken. Meer dan de helft (55%) van de 55-64-jarige werknemers gebruikt tijdens het werk dagelijks of wekelijks een pc. De groep werkenden heeft ook vaker dan niet-werkende leeftijdgenoten thuis een pc staan. Bij 52% van deze bezitters speelde de werkgever hierin een rol door de thuis-pc volledig (12%) of gedeeltelijk (12%) te vergoeden of een pc-privé-project aan te bieden (28%). De 55-64-jarigen doen op hun werk ervaring met de computer op en bij het verwerven van digitale vaardigheden krijgen zij vaak hulp van collega's. Ook in bibliotheken maken ouderen minder gebruik van de aanwezige computers dan jongeren. Van de leden maakt 19% van de 65-74-jarigen en 6% van de 75-plussers gebruik van de computer. Onder de 35-54-jarigen doet 47% dit (De Haan 2001).

Waar het leren in georganiseerd verband (op school) bij jongeren nauwelijks een rol speelt, is het belang van computercursussen voor de oudere groepen een stuk groter. Vijfendertig-plussers hebben vooral cursussen gevolgd voor die toepassingen die ze regelmatig gebruiken en waar ze zichzelf vaardig in vinden: tekstverwerken en besturingssystemen (tabel 4.4).

Tabel 4.4 Het volgen van computercursussen naar leeftijdscategorie, personen die ooit al eens met een computer in aanraking zijn geweest, 1998 (in procenten)

	35-54 jaar	55-64 jaar	≥ 65 jaar
tekstverwerking	47	43	32
specialistische programma's voor werk	37	34	21
besturingsprogramma (Windows, DOS)	32	28	23
spreadsheet/database	24	19	19
programmeren	13	13	11
tekenprogramma's	11	10	4
boekhoudprogramma's	11	12	12
e-mail	10	8	3
internet	8	4	3
statistische programma's	6	8	6

Bron: SCP (GNC'98)

De meeste 65-plussers gebruiken geen pc en beschikken niet over digitale vaardigheden. Voor een deel zijn dit ouderen die niet meer zelfstandig wonen. Door middel van het aanbieden van voorzieningen kunnen die ouderen soms toch in aanraking worden gebracht met pc's. Er zijn ouderen die buitenshuis een computercursus willen volgen maar die fysieke beperkingen ervaren om de deur uit te gaan. Voor een deel van deze mensen is het landelijke project *Internetten in woonzorgcentra* van start gegaan.³ Hiermee worden vooral 75-plussers bereikt. De bedoeling van dit project is het internet structureel te introduceren op locaties waar wonen, dienstverlening en zorg gecombineerd zijn. In 48 van de 1.300 woonzorgcentra zijn internetcafé-voorbeeldprojecten gestart. Het onderzoek *Ouderen & @penstaartjes* geeft een eerste, tamelijk hoopvol beeld van de resultaten van dit experiment (Klumper 2000). De ouderen die hier de internetcafés bezoeken, hebben vaak familie, meestal hun kinderen, over internet horen praten. De gewekte nieuwsgierigheid wordt versterkt door de frequente verwijzingen naar het wereldwijde web in de traditionele media. De sociale contacten spelen tevens een belangrijke rol bij het wegnemen van computerangst en het bijbrengen van de eerste computervaardigheden. Hierin verschillen die ouderen overigens niet van ouderen buiten de woonzorgcentra (vgl. Van Kesteren en De Haan 2000). Het onderzoek wijst er verder op dat internetcafés een 'katalyserend effect' op de ouderen hebben. Ouderen maken van de geboden gelegenheid gebruik om kennis te maken met het internet.

Bij de deelnemers liepen de verwachtingen over toekomstig gebruik uiteen. Een deel van de cursisten zal niet zelfstandig doorgaan met internetgebruik. Deze cursisten vinden het voldoende om op de hoogte te zijn van de gebruiksmogelijkheden en om weer 'mee te kunnen praten'. Anderen zullen een afgeslankt gebruik continueren, waarbij vooral spelletjes en e-mail, het liefst meteen met de (klein)kinderen in het buitenland, populair zijn. Een derde groep ziet in internet een nuttige tijdsbesteding en wil de mogelijkheden verder exploreren.

Digitale vaardigheden van ouderen in de toekomst

De beschikking over digitale vaardigheden is belangrijk voor de toegang tot de informatiesamenleving. Ook hierin lopen 55-plussers achter op de jongeren. Een belangrijke vraag met betrekking tot de huidige ouderen zal de komende tijd zijn hoe zij digitale vaardigheden kunnen verwerven. Want ondanks hun geringe interesse, geeft toch bijna de helft van de ouderen aan bang te zijn in de toekomst de moderne technische ontwikkelingen niet bij te kunnen houden (Lammerts van Bueren 2000). Inmiddels kunnen zij op tal van plaatsen, zoals in buurthuizen, regionale opleidingscentra of bij Stichtingen welzijn ouderen, cursussen volgen. Ook Seniorweb speelt hier een belangrijke rol. Het aantal computercursussen dat Seniorweb aan senioren gaf, steeg van 10.000 in 1998 naar 30.000 in 2000 (Seniorweb 2000, 2001). Om de drempel naar de digitale wereld te verlagen, worden door Seniorweb vrijwilligers als ‘ambassadeur’ ingezet, die late starters op weg helpen. Ook hier groeide de belangstelling. Het aantal ambassadeurs/docenten nam toe van 350 in 1998 tot 750 in 2000. Beginnende oudere gebruikers kunnen bovendien terecht op de website www.seniorweb.nl voor ondersteuning.⁴ Het bezoekersaantal groeide van 130.000 in 1998 naar 820.000 in 2000. De groei van het voorzieningenaanbod biedt steeds meer ouderen de gelegenheid om zich digitaal te bekwamen. De drempel naar de digitale snelweg wordt voor steeds meer ouderen steeds lager. Dit mag blijken uit de 25 miljoen mailtjes die senioren elkaar via Seniorweb stuurden in 2000 (Seniorweb 2001).

4.5 Conclusie: toenemende vaardigheden langs verschillende wegen

In welke mate vormt een gebrek aan digitale vaardigheden een belemmering voor deelname aan de informatiesamenleving, en zijn er verschillen tussen jongere en oudere leeftijdsgroepen waarneembaar? De analyses in dit hoofdstuk hebben laten zien dat er inderdaad verschillen bestaan tussen jongeren enerzijds, en mensen van middelbare en oudere leeftijd anderzijds.

Jongeren lopen voorop bij het leren omgaan met ICT. Vaak leren zij thuis spelenderwijs met de computer omgaan. Veel jongeren hebben thuis al geruime tijd (‘van jongs af aan’) toegang tot een computer en hebben een ruime computerervaring opgebouwd. De voortgaande verspreiding van pc’s zal niet alleen zorgen voor het afnemen van nu nog bestaande verschillen in digitale ervaring tussen leerlingen uit verschillende sociale milieus, maar zal ook de gemiddelde ervaring vergroten waarmee kinderen aan het voortgezet onderwijs beginnen. Steeds meer jongeren zullen op steeds jongere leeftijd achter de computer plaatsnemen. Nieuwe jaargangen leerlingen die zich aan de poort van het voortgezet onderwijs melden, zullen weer meer digitale bagage meenemen dan de vorige.

Voor 35-plussers geldt niet dat zij met computers zijn opgegroeid. Dat zij pas na de formatieve jaren met de computer en internet in aanraking zijn gekomen, heeft als consequentie gehad dat zij meer uit cursussen en boeken hebben moeten leren, terwijl de jongere generatie bij problemen een beroep kon doen op gezinsleden. Binnen de groep computergebruikers schatten 55-plussers zichzelf over het algemeen als minder vaardig in dan 35-54-jarigen. Basisvaardigheden zoals tekstverwerking en Windows zeggen ouderen beter onder de knie te hebben dan andere applicaties. Ouderen leren het meest door zelf dingen op de computer te proberen en vervolgens van het volgen van computercursussen en van het raadplegen van computerhandboeken. Een groot deel van de 55-64-jarigen heeft daarnaast op het werk met de pc kennisgemaakt. De cursussen die ouderen het meest volgen, behandelen tekstverwerking en besturings-systemen. Om ouderen wegwijs te maken in de digitale wereld worden op tal van plaatsen voorzieningen ingericht. Dit gebeurt ook in woonzorgcentra: in 48 van de 1.300 instellingen zijn internetcafé-voorbeeldprojecten gestart. De eerste resultaten van deze projecten zijn bemoedigend.

De belangrijkste invloed op de leeftijdsverschillen in zowel bezit als gebruik gaat uit van het al dan niet de beschikking hebben over digitale vaardigheden. Die invloed is op het gebruik groter dan op het bezit. Een gemis aan computervaardigheden is veel belangrijker dan het opleidingsniveau, het inkomen of de werkervaring. Ouderen hebben vooral digitale scholing nodig om de stap naar computergebruik te zetten. Door het bijbrengen van vaardigheden kan de digitale drempel voor ouderen verlaagd worden.

De socialisatie in de e-cultuur volgt niet het patroon dat de cultuur in brede zin eigen is. Jongeren zijn over het algemeen digitaal vaardiger dan ouderen en waarschijnlijk dus ook vaardiger dan hun ouders. Overdracht van vaardigheden vindt in dit geval dus niet plaats van ouders en docenten op kinderen zoals binnen socialisatieprocessen gebruikelijk is. Jongeren zeggen weliswaar wat te leren van hun gezinsleden, met name van hun vader, maar net als bij de oudere leeftijdsgroepen leren zij veel meer door zelf te proberen. Waar bij jongeren het effect van het scholair onderwijs op het verwerven van digitale vaardigheden gering blijkt, zijn computercursussen en handboeken voor 35-plussers relatief vooraanstaande manieren voor het opdoen van computerkennis. Hulp van hun kinderen ontvangen zij maar in geringe mate.

Van de vier soorten toegang tot ICT lijken de vaardigheden vooralsnog de grootste barrière te vormen voor de opkomst van een e-cultuur, niet voor de jongeren maar wel voor de oudere groepen. Eerder werd duidelijk dat de opvattingen over ICT in positieve zin zijn veranderd (hoofdstuk 2) en dat verschillen in bezit en naar verwachting op termijn ook de – nu nog groeiende – verschillen in gebruik kleiner worden (hoofdstuk 3). Met het ouder worden van de huidige generaties zal de achterstand in vaardigheden van ouderen op jongeren pas op langere termijn gaan verdwijnen. Mocht deze termijn als problematisch worden ervaren, dan is de rol van ICT-instructie cruciaal om ouderen on line te laten gaan en te laten deelnemen aan e-cultuur.

Noten

- 1 Van Dijk et al. (2000: 126) toonden al aan dat in 1998 slechts 20% van de 18-34-jarigen aangaven dat ze veel of redelijk wat van hun ouders geleerd hebben wat betreft het gebruik van de pc.
- 2 Niet uitgesloten kan worden dat verschillen tussen meisjes en jongens samenhangen met de manier waarop de gegevens verzameld zijn. De zelfbeoordeling van digitale vaardigheden zou in het voordeel van jongens kunnen uitpakken. Jongens zouden eerder dan meisjes geneigd kunnen zijn te zeggen dat zij een vaardigheid beheersen, terwijl hun feitelijke vaardigheden overeenkomen. Volman (1994) heeft echter aangetoond dat prestatieverschillen bij informatie-kundeonderwijs tussen de seksen weliswaar kleiner zijn als met tests gewerkt wordt in plaats van met zelfrapportage, maar dat ook dan verschillen aangetroffen worden.
- 3 Een woonzorgcentrum wordt daarbij omschreven als een samenwerkingsverband dat bestaat uit een bepaalde combinatie van een verzorgingstehuis, een verpleeghuis, de thuiszorg, de woningbouwvereniging en een of andere vorm van gecoördineerd ouderenwerk (Klumper 2000: 9).
- 4 Seniorweb is verder actief door het leiden van e-mailgroepen, het onderhouden van een pc-hulpdienst, het beantwoorden van digitale verzoeken om informatie en het versturen van informatiepakketten. Eind 2000 is tevens een hulp-aan-huisdienst gestart waaraan 180 vrijwilligers participeren (Seniorweb 2001).

5 ICT en sociale contacten

coauteur: Joep de Hart¹

5.1 Inleiding: tegenstrijdige verwachtingen

Nadat in hoofdstuk 2, 3 en 4 de voorwaarden voor het ontstaan van een e-cultuur zijn behandeld, komen in hoofdstuk 5, 6 en 7 de gevolgen van ICT-gebruik voor het dagelijks leven van Nederlanders aan bod. Eerst richt de blik zich op veranderingen in de wijze waarop sociale contacten worden onderhouden (dit hoofdstuk) en daarna op de dagindeling (hoofdstuk 6) en het mediagebruik (hoofdstuk 7).

De discussie over de invloed van technologie op sociale contacten wordt al geruime tijd gevoerd en is niet specifiek aan ICT gekoppeld. In het verleden is nieuwe technologie zoals de trein, telefoon, televisie en de auto zowel geprezen als versterker van gemeenschapszin als gevreesd als ondermijner van familiebanden en van saamhorigheid in buurtgemeenschappen. Soms werd ook geklaagd over de teloorgang van de sociale betrokkenheid en participatie in maatschappelijke organisaties (De Wilde 2000; Steyaert en De Haan 2001).

Net als bij oude technologie zien sommigen in informatie- en communicatietechnologie (ICT) een bedreiging van de sociale interactie, anderen zien juist mogelijkheden voor versterking (Decoster 2000; Uslaner 2000). Optimisten zien in de recente technologische ontwikkelingen voornamelijk nieuwe kansen om burgers meer met elkaar in contact te brengen. Nieuwe technologie (zoals mobiele telefonie, sms, e-mail, chatboxen, internet forums, mailing lists en discussiegroepen) heeft nieuwe vormen van communicatie mogelijk gemaakt. ICT kan bijdragen aan een intensivering van buurt-, vrienden- en familiecontacten, aan het efficiënter maken van zakelijke communicatie en aan het stimuleren van *special interest* netwerken. Door deze nieuwe mogelijkheden ontstaan virtuele gemeenschappen. Rheingold (1993: 5) omschrijft deze gemeenschappen als “social aggregations that emerge from the Net when enough people carry on public discussions enough, with sufficient human feeling, to form webs of personal relationships in cyberspace”. Hij ziet fysieke nabijheid niet als een voorwaarde voor intimiteit en kwaliteit van relaties.

Pessimisten zien de opkomst van het internet ten koste gaan van de ‘werkelijke’ (niet-virtuele) contacten. ICT-gebruik is in veel gevallen een solitaire bezigheid die niet op communicatie is gericht en die tijd in beslag neemt die ook voor sociale interactie gebruikt had kunnen worden. De beeldschermtijd wordt onttrokken aan de tijd die men aan face-to-face contacten, aan maatschappelijke participatie of aan deelname aan het verenigingsleven had kunnen besteden. Die veronderstelling gaat door het leven als de *time displacement* these en is vaak gelanceerd met betrekking tot de

tijdsinvestering in televisiekijken (Putnam 1993, 2000). De pessimisten zien verder een bedreiging voor betekenisvolle sociale relaties, omdat ICT leidt tot vrijblijvende en vluchtige ‘virtuele’ contacten. Achter deze vrees gaat de idee schuil dat alleen face-to-face contacten belangrijk zijn voor het individuele welbevinden en de samenhang in de samenleving. Verder komen mensen op internet gemakkelijk met zaken als pornografie, extremistische propaganda, virussen en gewelddadige computerspelletjes in aanraking die hun mens- en wereldbeeld negatief zouden kunnen inkleuren. Deze ‘mean world view’ als gevolg van mediagebruik is in het verleden naar voren gebracht en onderzocht voor het kijken naar televisie (Gerbner 1979; zie Frissen 1992).

Beide visies, positief en negatief, gaan uit van een daadwerkelijke verandering in de wijze waarop mensen zijn gaan communiceren sinds de opkomst van het internet. Niet alleen wordt een verschuiving van ‘reële’ naar ‘virtuele’ contacten verondersteld, men gaat er ook van uit dat de aard van de contacten verschuift van fysiek nabij naar veraf, omdat men via het internet gemakkelijker met gelijkgestemden in aanraking zou kunnen komen (die niet noodzakelijk dichtbij wonen). Daarnaast wordt ervan uitgegaan dat internet de maatschappelijke participatie verandert: ofwel doordat mensen zich steeds minder gaan interesseren voor hun nabije omgeving en zich dus minder snel engageren in een lokale vereniging, ofwel doordat zij zich juist sterker gaan inzetten voor de directe omgeving overstijgende thema’s.

In dit hoofdstuk wordt licht geworpen op de veronderstelde ontwikkelingen aan de hand van door het SCP verricht onderzoek. In paragraaf 5.2 wordt op basis van het Tijdsbestedingsonderzoek (TBO) beschreven in hoeverre de opmars van ICT is samengegaan met afname van de tijd aan face-to-face en telefonische sociale contacten, en in welke mate men on line diensten gebruikt. In paragraaf 5.3 wordt nagegaan of door e-mail de communicatie meer ‘onthecht’ is geraakt van haar territoriale binding. De beantwoording van deze vraag geschiedt op basis van onderzoek uitgevoerd in een nieuwbouwwijk. Nagegaan wordt in hoeverre e-mailcontact wijk- of gemeentegebonden is en in hoeverre het gemeentegrenzen overschrijdt. Tevens wordt nagegaan of e-mail een rol speelt bij het opbouwen van buurtnetwerken. Op basis van hetzelfde onderzoek wordt in paragraaf 5.4 de bijdrage van internet aan maatschappelijke participatie beschreven. Tot deze participatie behoren onder meer deelname aan vrijwilligerswerk en lidmaatschappen van organisaties. In de afsluitende paragraaf 5.5 wordt beoordeeld in hoeverre de bevindingen duiden op culturele verandering.

5.2 Tijd voor sociale contacten

Eenzaamheid en internet werden in 1998 aan elkaar gekoppeld door Kraut et al. (1998). Zij volgden het internetgebruik van 93 huishoudens gedurende enkele jaren en stelden vast dat de communicatie tussen gezinsleden afnam, de sociale netwerken verkleinden en gevoelens van eenzaamheid toenamen. Er was sprake van de ‘internet paradox’, van een sociale technologie die sociale betrokkenheid en algemeen welbevinden

verkleint. Dit HomeNet onderzoek kreeg destijds veel weerklank. Enkele jaren later zorgden Kraut et al. (2002) voor een verrassing. Op basis van nieuwe gegevens uit dezelfde onderzoekspopulatie herriepen zij eerdere bevindingen en kwamen tot vrijwel tegengestelde bevindingen. De algemene effecten van internet op sociale betrokkenheid zouden nu eerder positief dan negatief zijn. Als verklaring voor de opvallende resultaten verwijst Kraut naar de grotere vertrouwdheid van gebruikers met internet, de veranderingen in internet en de vaststelling dat nu meer leden van het oorspronkelijke sociale netwerk ook on line zijn. De positieve effecten doen zich evenwel niet bij alle gebruikers in even sterke mate voor. Er zou eerder sprake zijn van een 'rich get richer' dan van een 'compensation' model. Wie in het niet-internetleven extrovert is, verruimt en versterkt door internet te gebruiken zijn of haar sociale netwerken. Wie evenwel meer introvert is, haalt geen of weinig voordeel uit het gebruik van internet (Steyaert en De Haan 2001). Deze contrasterende conclusies geven al aan hoe complex de relatie tussen moderne technologie en sociale interactie is. Deze is onder meer afhankelijk van kenmerken van de technologie, de stand van het diffusieproces en persoonlijkheidskenmerken van de gebruikers. De beschikbare (longitudinale) gegevens zijn niet gedetailleerd genoeg om de invloed van verschillende factoren te ontrafelen. Op basis van het Tijdsbestedingsonderzoek (TBO) kan wel aangegeven worden in hoeverre de tijd besteed aan sociale contacten is veranderd. Tussen 1985 en 2000 daalde die sociale contacttijd van 12,2 naar 10,9 uur (tabel 5.1). In hoofdstuk 3 is al beschreven dat de tijd die wekelijks voor vrijetijdsoeinden aan de computer wordt besteed, is toegenomen van gemiddeld 0,1 uur in 1985 tot 1,8 uur in 2000. In dezelfde periode nam de televisiekijktijd licht toe van gemiddeld 12,1 uur tot 12,4 uur (Huysmans en De Haan 2001). Daarmee is echter nog niet aangetoond dat meer tijd besteed aan televisiekijken en aan pc-gebruik ten koste gaat van de tijd besteed aan sociale contacten (Robinson et al. 1997).

Volgens Putnam (1995; 2000) vormen de massamedia een belangrijke factor in de verklaring van dalende sociale participatie in Noord-Amerika. De opkomst van de televisie en later het internet hebben deze participatie onder druk gezet. Gegevens over tijdsbesteding bieden een indicatie voor verschuivingen in de relatie tussen sociale netwerken aan de ene kant en internet en televisie aan de andere kant (Gershuny 2001). Tijd kan immers maar één keer gebruikt worden en meer tijd voor internet betekent dan dus minder tijd voor andere dingen. Mogelijk gaat meer tijd voor de computer ten koste van persoonlijke contacten. Het verlies van tijd besteed aan sociale contacten (2,6 uur tussen 1975 en 2000) wordt geflankeerd door meer televisiekijken (2,2 uur) en meer computertijd (1,8 uur). Maar dit zijn niet de enige verschuivingen in de (vrije)-tijdsbesteding. In het laatste kwart van de twintigste eeuw daalde ook het lezen van gedrukte media met 2,2 uur per week. Hoe de causale relaties liggen in de complexe balans van tijdsbesteding is vooralsnog niet vastgesteld. Hier beperken we ons tot het beschrijven van ontwikkelingen in de tijd die besteed wordt aan sociale contacten.

De tijdsbesteding aan sociale contacten is in tabel 5.1 in twee categorieën uiteengelegd, te weten contact met huisgenoten en contact met derden. In de periode van de opmars van de pc (1985-2000) in Nederlandse huishoudens daalde het contact met huisgenoten van 3,1 uur per week in 1985 naar 2,4 uur in 2000. Het huiselijk contact met derden daalde in dezelfde periode van 9,1 uur naar 8,5 uur. Deze dalingen zijn niet uitsluitend het gevolg van het gegroeide aantal alleenwonenden (dat opliep van 7,5% van de bevolking in 1975 via 11,8% in 1985 naar 16,4% in 2000). Ook onder gezinsleden daalde de aan sociale contacten bestede tijd.

Tot 'huiselijk contact met derden' behoren niet alleen visite ontvangen (familie, vrienden, kennissen) en op visite gaan (familie, vrienden, kennissen), maar ook feestjes, recepties en telefoneren (zie Van den Broek 2001). De tijd besteed aan telefoneren is toegenomen van 0,4 uur in 1985 tot 0,7 uur in 2000. Het valt te verwachten dat door de verspreiding van mobiele telefoons de belfrequentie en de belduur verder zullen toenemen. De meetmethode van het Tijdsbestedingsonderzoek, waarin respondenten per kwartier hun activiteiten registreren, is echter relatief ongevoelig voor de vele korte gesprekken die via mobiele telefoons worden gevoerd (Van den Broek 2001).

Tabel 5.1 Tijd besteed aan sociale contacten, bevolking van 12 jaar en ouder, 1975-2000 (in uren per week)

	1975	1980	1985	1990	1995	2000
totaal sociale contacten	13,6	13,2	12,2	12,1	11,7	10,9
alleenwonenden	17,3	15,4	14,3	13,5	12,2	12,4
gezinsleden	13,2	13,0	11,9	11,9	11,6	10,6
w.v. contact met huisgenoten	4,0	3,7	3,1	3,2	2,7	2,4
w.v. praten met huisgenoten	2,9	2,6	2,1	2,0	1,6	1,3
aandacht voor kind(eren)	0,8	0,8	0,7	0,8	0,8	0,8
gezelschapsspel doen	0,3	0,3	0,3	0,3	0,2	0,2
w.v. huiselijk contact met derden	9,5	9,5	9,1	9,0	9,0	8,5
w.v. visite ontvangen	2,7	2,7	2,5	2,4	2,2	2,1
op visite gaan	5,7	5,2	4,9	4,7	4,7	4,4
feestje/etentje/receptie	1,2	1,1	1,2	1,2	1,4	1,4
telefoneren ^a		0,4	0,5	0,6	0,7	0,7

a In 1975 niet apart in onderzoek opgenomen.

Bron: SCP (TBO)

De vermindering van tijd besteed aan huiselijke sociale contacten hoeft niet noodzakelijk geïnterpreteerd te worden als een verlies aan sociale cohesie. Ook buitenshuis wordt volop gebruikgemaakt van ontmoetingsplaatsen zoals café's en restaurants. Bovendien vinden andere activiteiten zoals sporten, recreatie en cultuurparticipatie meestal plaats in het gezelschap van anderen. Zulke gerichte sociale activiteiten lijken steeds meer de plaats in te nemen van minder doelgericht samenzijn. De conclusie

dat toenemend computergebruik ten koste zou gaan van sociale contacten kan dan ook niet zomaar getrokken worden. De opmars van de computer valt samen met allerlei andere ontwikkelingen die de sociale interactie beïnvloeden. Bovendien wordt internet niet alleen gebruikt voor het verkrijgen en verzenden van informatie (www), maar ook voor elektronische communicatie (e-mail, sms, chatten, discussiegroepen). Dit sociale karakter van internetgebruik en andere technologie verdient meer aandacht. De vraag over de tijdsbesteding aan virtuele contacten en face-to-face contacten is met behulp van het TBO-dagboek helaas niet te beantwoorden, omdat het online gebruik van de pc niet verder is uitgesplitst. Wel is in de bijbehorende vragenlijst gevraagd naar de mate waarin gebruik wordt gemaakt van zeven online diensten (tabel 5.2).

Tabel 5.2 Frequentie van computergebruik naar soort van gebruik, personen van 12 jaar en ouder, 2000 (in procenten)

	bevolking (N = 1813)		pc-bezitters (n = 1271)	
	min. 1 keer per week	minder of nooit	min. 1 keer per week	minder of nooit
internet (WWW)	33	67	46	54
e-mail	28	72	40	60
nieuwsgroepen	5	95	7	93
chatten/chatboxen	5	95	7	93
downloaden van software	9	91	13	87
tebankieren	10	90	15	85
teleshoppen	1	99	1	99

Bron: SCP (TBO)

Nederlanders geven aan relatief veel te surfen en te e-mailen. Een derde begeeft zich minimaal eens per week op het world wide web. Achtentwintig procent maakt met dezelfde frequentie gebruik van e-mail. De overige online mogelijkheden worden nog niet veel gebruikt. Van de pc-bezitters (70 procent van de bevolking van 12 jaar en ouder) maakt bijna de helft minstens een keer per week gebruik van het world wide web en 40% verstuurt een e-mail. Mannen, 20-34-jarigen en hoger opgeleiden zijn de meest frequente gebruikers van e-mail. Nieuwsgroepen en chatboxen worden voortsnog weinig gefrequenteerd. Negen van de tien pc-bezitters nemen er nooit aan deel; zeven procent een of verschillende keren per week. Wel zijn er duidelijke verschillen in gebruik naar sekse, leeftijd en opleiding. Bij het deelnemen aan nieuwsgroepen lopen dezelfde bevolkingsgroepen voorop als bij het e-mailen, al zijn naast de hoger opgeleiden ook de middelbaar opgeleiden in de voorhoede present. Het chatten is vooral onder de jongste leeftijdsgroep (12-19 jaar) populair: in deze groep betreft 23% minstens een keer per week een chatbox.

Indien on line communicatie ten koste gaat van ‘face to face’ contacten, zou verwacht mogen worden dat frequente e-mailers, nieuwsgroepgebruikers en chatters er minder tijd aan besteden dan personen die zelden of nooit via het internet met anderen communiceren. Uit tabel 5.2 komt naar voren dat de groepen die regelmatig van nieuwsgroepen en chatboxen gebruikmaken relatief klein zijn, zodat hierover geen betrouwbare uitspraken zijn te doen. Voor e-mail is de vergelijking wel te maken. Omdat jongeren onder de e-mail-gebruikers sterker zijn vertegenwoordigd dan ouderen, is een uitsplitsing gemaakt naar leeftijdsgroepen (tabel 5.3).

Tabel 5.3 Tijd besteed aan sociale contacten naar frequentie van gebruik van e-mail en leeftijd, bevolking van 12 jaar en ouder, 2000 (in uren per week)

	totaal sociale contacten			contact met huisgenoten			huiselijke contacten met derden		
	min. 1 keer per week	minder vaak/nooit	totaal	min. 1 keer per week	minder vaak/nooit	totaal	min. 1 keer per week	minder vaak/nooit	totaal
	totaal	10,9	10,9	10,9	2,6	2,3	2,4	8,3	8,6
12-19 jaar	8,3	7,3	7,6	1,3	1,2	1,3	7,0	6,0	6,4
20-49 jaar	11,2	11,5	11,4	3,0	3,0	3,0	8,2	8,5	8,4
≥ 50 jaar	11,6	11,1	11,2	1,9	1,8	1,8	9,6	9,3	9,3

Bron: SCP (TBO)

Personen die minstens eenmaal per week e-mailen, blijken niet minder tijd te besteden aan sociale contacten. In de jongste groep besteden de frequente e-mailers eerder meer dan minder tijd aan sociale contacten, vooral buitenshuis. Geen van de verschillen tussen frequente e-mailers en overige personen in tabel 5.3 is echter significant. Het lijkt er daarmee in elk geval niet op dat veel e-mailen ten koste gaat van ‘face to face’ contact.

Op basis van deze gegevens valt echter niet te kwantificeren in welke mate de daling in tijdsbesteding aan directe sociale contacten (tabel 5.1) gecompenseerd wordt door contacten via het internet. Duidelijk is wel dat er van een verschuiving sprake is, al is het nog een open vraag of deze zich zal doorzetten, ook bij die groepen die nu nog achterlopen in internetgebruik.

5.3 Internetgebruik en sociale contacten in een nieuwbouwwijk

Degenen die in ICT een bedreiging zien van de sociale cohesie hebben vaak een geromantiseerd beeld van de oude gemeenschappen. Nostalgisch kijken zij om naar vervlogen tijden van intimiteit, veiligheid en solidariteit. Binnen kleine geografische gebieden zoals buurten, wijken of dorpen kent iedereen elkaar, ontmoet men elkaar regelmatig en komt men voor elkaar op als dat nodig is. Bovendien verschaffen deze gemeenschappen hun leden een eigen identiteit. In het centrum zijn ontmoetingsplaatsen zoals parochiehuis, buurthuis of café gesitueerd. Ook buiten deze ruimtelijk

kristallisatiepunten van sociale interactie heerst een 'wij en zij'-sfeer, waarin burgers van buiten het territorium argwanend worden bekeken (Elias en Scotson 1965). Geografisch gebied en sociale groep zijn met elkaar verbonden. In rurale gebieden zou een dergelijke cohesie nog voortleven en contrasteren met de anonimiteit en kilte van de stad. Daarbij wordt nogal eens vergeten dat die 'gesloten' dorpen of wijken vaak ook concentratiepunten van armoede waren, waar een strenge sociale controle heerste en bekrompenheid de boventoon voerde (Steyaert 2000a; Steyaert en De Haan 2001).

De idyllische wijkgebonden sociale cohesie lijkt in hedendaagse steden minder terug te vinden. Biedt internet mogelijkheden om weer iets van dit verloren gevoel terug te winnen? In de maanden maart en april van 2001 werd in de nieuwbouwwijk De Strijp een enquête gehouden over sociale cohesie. De Strijp is een vijf-jaar-oude VINEX-achtige nieuwbouwwijk die deel uitmaakt van de gemeente Rijswijk. In het kader van die enquête is ook een aantal vragen over het gebruik van de computer en internet gesteld. Het gaat om een betrekkelijk kleine steekproef (201 respondenten). De vragen over computers en internet in de enquête vormden een pilot voor een uitgebreider onderzoek naar ICT en sociale cohesie (SCP 2002: 72). Hierna worden de belangrijkste uitkomsten van deze pilotstudie gepresenteerd. De interesse ging met name uit naar de sociale gevolgen van internetgebruik. Daarover is tot op heden nog maar weinig bekend dat op kwantitatief en generaliseerbaar onderzoek is gebaseerd. Het gaat hier om een eerste verkenning. Gezien de kleinschalige en thematisch beperkte opzet laat dit onderzoek alleen voorlopige conclusies toe over de invloed van ICT op sociale contacten. De vragen die aan de respondenten zijn voorgelegd, hebben alleen betrekking op het computergebruik binnen de eigen woning. Niet gevraagd is naar het computergebruik op bijvoorbeeld de werkplek. Deze beperkingen moeten bij het lezen van dit hoofdstuk voor ogen worden gehouden.

Mogelijk draagt internet bij aan een verbreding van de sociale netwerken waarvan mensen deel uitmaken. Wordt internet inderdaad aangewend ten behoeve van contacten buiten de kring van mensen die men dagelijks om zich heen weet in de buurt of wijk en ten behoeve van de vergaring van informatie die de wijk overstijgt? En is deze sociale functie van internet vooral van belang voor mensen die langs andere wegen moeilijker (nieuwe) sociale relaties opbouwen?

Gebruik van internet in De Strijp

Alvorens het verband tussen sociale contacten en ICT empirisch te onderzoeken, kijken we eerst naar de verspreiding van computers en het gebruik ervan in de onderzochte woonwijk. De inwoners van De Strijp lopen enigszins vooruit op de ontwikkeling onder de gehele Nederlandse bevolking. In 2001 had 74% van de Nederlanders thuis de beschikking over een pc, laptop of notebook (CBS 2002). Dat jaar lag dit percentage in De Strijp al op 88% (tabel 5.4). Een vergelijkbaar verschil is bij de toegang tot internet waarneembaar. In De Strijp kon 74% van de inwoners thuis het internet op, tegen 57% onder de bevolking als geheel (CBS 2002). De huizen in De Strijp zijn dus relatief goed uitgerust met ICT-voorzieningen.

Tabel 5.4 Beschikking thuis over computerfaciliteiten in De Strijp (n = 201) (in procenten)

beschikt over pc, notebook, laptop	88
heeft internetaansluiting	74
heeft e-mailadres	76
heeft eigen webpagina	12
is via internet aangesloten op discussielijsten	10
<i>combinaties:</i>	
alleen pc	12
internet + e-mail	56
internet + e-mail + eigen webpagina	8
internet + e-mail + internet discussielijst	6
internet + e-mail + eigen webpagina + internet discussielijst	4
totaal	88

Bron: SCP (STRP)

De samenstelling van de wijk verschilt enigszins van die van de Nederlandse bevolking als geheel. Vergeleken met het landelijke patroon zijn zowel jongvolwassenen als ouderen ondervertegenwoordigd in De Strijp. Er wonen relatief veel personen die middelbaar onderwijs als hoogste opleidingsniveau hebben en weinig laagopgeleiden; het percentage inwoners met een volledige betaalde werkkring is hoog, evenals het percentage dat gehuwd is. Waarschijnlijk draagt deze bevolkingssamenstelling bij tot het relatief hoge ICT-bezit in De Strijp.

Tabel 5.4 laat verder zien dat driekwart van de ondervraagde inwoners van De Strijp thuis over een e-mailadres beschikt. Dat de inwoners van De Strijp tot de voorlopers op ICT-terrein behoren maakt het ook waarschijnlijk dat zij over relatief veel digitale vaardigheden beschikken. Toch hebben maar weinig personen een eigen webpagina (12%) of zijn aangesloten op discussielijsten (10%). Vergelijkbare cijfers voor de Nederlandse bevolking zijn hiervoor niet beschikbaar. Het is goed mogelijk dat de inwoners van De Strijp ook hier een voorsprong hebben. Bij de eigen webpagina lopen de inwoners van De Strijp wel achter bij scholieren uit de bovenbouw van het voortgezet onderwijs. Van deze groep leerlingen heeft 22% een eigen pagina op het web (De Haan en Huysmans 2002).

Naast de 12% inwoners die thuis geen pc, laptop of notebook heeft, is er nog eens 12% die niet on line is (geen internet en e-mail). Om de invloed van internet op de sociale contacten te onderzoeken, concentreren de verdere analyses zich op driekwart van de ondervraagden met een internetaansluiting en een e-mailadres.

Uit onderzoek naar de diffusie van technologische innovaties komt naar voren dat er voorhoedes en achterhoedes zijn te onderkennen (Van Dijk et al. 2000; Huysmans en De Haan 2001). Als geheel behoren de inwoners van De Strijp tot de voorlopers, maar mogelijk zijn onder deze groep dezelfde subgroepen te herkennen die in landelijk onderzoek tot de *early adopters* behoren, namelijk mannen, jongeren, hoger opgeleiden en fulltime werkenden (tabel 5.5; zie hoofdstuk 3).

Tabel 5.5 Beschikking thuis over computerfaciliteiten in De Strijp, 2001 (in procenten)

	pc, note- book of laptop	internet- aansluiting	e-mail- adres	eigen web- pagina	via internet aangesloten op discussielijsten
gehele steekproef	88	74	76	12	10
man	90	76	76	17	15
vrouw	87	72	75	10	7
16-45 jaar	93	83	84	14	13
≥ 46 jaar	77	56	59	9	6
mavo, 3 jaar mo of lager	79	62	63	10	8
voltooid mo of hoger	95	84	86	15	13
werkt meer dan 15 uur	91	75	77	12	9
werkt niet of minder ^a	81	73	73	15	13

a Doet huishouden, arbeidsongeschikt, werkloos, gepensioneerd, studerend.

Bron: SCP (STRP)

De cijfers in tabel 5.5 bevestigen dat deze voorlopers van de (technologische) modernisering ook in De Strijp herkenbaar zijn. De jongere leeftijdsgroep heeft thuis significant vaker de beschikking over zowel een computer als elk van de internetfaciliteiten. Ook beschikken zij in meer gevallen over de combinatie van internet en e-mail, al dan niet in combinatie met een eigen webpagina of internet discussielijst. Hetzelfde geldt voor hoger opgeleiden. Het werkende deel van de bewoners van De Strijp heeft thuis vaker een computer staan. Hun niet-werkende wijkgenoten staan iets vaker ingeschreven bij internet discussielijsten. De beschikking over een computer differentieert nauwelijks tussen mannen en vrouwen. Ook deze bevinding weerspiegelt de resultaten van landelijk onderzoek. Een computer is veelal een huishoudensattribuut dat ter beschikking staat van zowel mannen als vrouwen. Het verschil tussen de seksen ligt vooral in het gebruik van de computer (tabel 5.6).

Mannen surfen en chatten vaker met dagelijkse frequentie dan vrouwen. Bij het communicatieve gebruik van internet (e-mail) zijn er nauwelijks verschillen tussen mannen en vrouwen. Mannelijke dominantie op het web is weer wel zichtbaar doordat mannen vaker een eigen webpagina hebben en vaker op discussielijsten aangesloten zijn

Tabel 5.6 laat zien dat jongeren vaker surfen, mailen en chatten dan ouderen. Niet-werkenden maken thuis vaker dagelijks gebruik van internet dan werkenden. Dat geldt voor zowel surfen, mailen als chatten. Ook zijn lager opgeleiden thuis iets actiever op het internet dan hoger opgeleiden. Hierbij moet wel bedacht worden dat werkenden waarschijnlijk in veel gevallen op het werk van deze internetmogelijkheden gebruikmaken. Toch lijkt het erop dat de thuisvoorzieningen een compensatie bieden voor personen die niet op hun werk kunnen internetten.

Tabel 5.6 Frequentie van het gebruik van internetmogelijkheden thuis, ICT-gebruikers, 2001 (in procenten)

	voor surfen op internet		voor e-mail		voor chatten	
	nooit	dagelijks	nooit	dagelijks	nooit	dagelijks
hele steekproef	15	35	17	33	76	10
man	14	43	16	35	70	14
vrouw	16	30	18	32	79	7
16-45 jaar	10	36	12	36	74	12
≥ 46 jaar	25	31	28	24	80	4
mavo, 3 jaar mo of lager	23	37	28	31	75	13
voltooid mo of hoger	9	32	9	34	79	6
werkt > 15 uur	16	27	18	29	80	6
werkt niet of minder ^a	12	54	15	41	66	21

a Doet huishouden, arbeidsongeschikt, werkloos, gepensioneerd, studierend.

Bron: SCP (STRP)

Internet en de omvang van het sociale netwerk

Door middel van e-mail kan men contacten aangaan, onderhouden en natuurlijk ook weer afbreken. Aangezien het gemak van e-mailcommunicatie vaak geroemd is, ligt het voor de hand te veronderstellen dat e-communicatie bijdraagt aan het vergroten van persoonlijke netwerken. Soms wordt verondersteld dat er tussen iemands sociale netwerken in 'cyberspace' en in het 'echte leven' nauwelijks verbanden bestaan. Cybercontacten zouden de hele wereld bestrijken, terwijl het aantal mensen dat men face-to-face kan ontmoeten beperkt is. Amerikaans onderzoek van Wellman en Hampton (1999) wijst uit dat ongeveer 60% van de elektronische communicatie gebeurt met personen die reeds deel uitmaken van het sociale netwerk. Dit wijst erop dat er een sterke overlap is tussen het 'reële' en het 'virtuele' sociale netwerk. Binnen een veelheid aan sociale relaties zijn sommige alleen reëel, sommige uitsluitend virtueel, maar vormen vele een combinatie van beide communicatievormen. Door internet kunnen burgers sociale relaties uitbouwen met anderen zonder gehinderd te worden door territoriale beperkingen. Verbreedt internet inderdaad het sociale netwerk? En is dit met name het geval bij groepen die – omdat zij niet werkzaam zijn in een betaalde werkkring – langs andere wegen minder in de gelegenheid zijn om een uitgebreid en gedifferentieerd netwerk op te bouwen (tabel 5.7)?

Tabel 5.7 Het totstandkomen van nieuwe sociale contacten via e-mail naar sekse, leeftijd, opleidingsniveau en arbeidsduur, ICT-gebruikers, 2001 (in procenten)

	kende u de personen met wie u e-mailt al voordat het e-mail contact totstandkwam?				doordat ik e-mail heb, heb ik nieuwe sociale contacten gekregen		
	iedereen ervan	de meesten	sommigen	geen ervan	geheel oneens	enigszins oneens	(enigszins) mee eens
hele steekproef	73	20	2	5	75	7	18
man	66	29	2	4	68	3	29
vrouw	77	15	3	5	79	9	12
16-45 jr	73	18	3	5	75	8	18
≥ 46 jaar	73	25	0	3	75	5	20
mavo, 3 jaar mo of lager	72	18	2	8	70	11	19
voltooid mo of hoger	74	21	3	2	78	4	17
werkt > 15 uur	77	18	2	4	80	4	16
werkt niet of minder ^a	65	24	4	7	64	13	23

a Doet huishouden, arbeidsongeschikt, werkloos, gepensioneerd, studierend.

Bron: SCP (STRP)

E-mail blijkt vooral een medium om contacten te onderhouden met personen die men al kende voordat het e-mailcontact totstandkwam. Bijna driekwart van ondervraagden e-mailt uitsluitend met bekenden. Eveneens driekwart is het geheel oneens met de stelling ‘Doordat ik e-mail heb, heb ik nieuwe sociale contacten gekregen’. Voor een minderheid zorgt e-mail wel voor een kennismaking met onbekenden in de virtuele wereld. Ruim een kwart van de ondervraagden zegt op zijn minst een aantal van zijn e-mailpartners via e-mail te hebben leren kennen. Vijf procent heeft zelfs alle e-mailcontacten via internet ontmoet. Achttien procent is het (enigszins) eens met de stelling dat men nieuwe sociale contacten heeft opgedaan doordat men over e-mail beschikt. De gegevens wijzen er dus op dat internet voor ongeveer een kwart van de ondervraagden bijdraagt aan het ontmoeten van nieuwe mensen.

Respondenten zonder betaalde werkkring hebben iets vaker dan werkenden via e-mail nieuwe sociale contacten opgedaan en zijn ook wat vaker geneigd in te stemmen met de stelling dat e-mail hun nieuwe sociale contacten heeft opgeleverd. Ouderen en lager opgeleiden geven niet significant vaker aan nieuwe sociale contacten te hebben gekregen via hun e-mail.

E-mail biedt mogelijkheden om contact te onderhouden met mensen waar dan ook op deze wereld. Plaats en ook tijd zouden in de virtuele wereld gedefinieerd worden (Castells 2000: 406). Een e-mail gaat even gemakkelijk en bijna even snel naar de bureaus als naar een kennis in Australië. Maken de inwoners van De Strijp ook gebruik

van de mogelijkheden tot het onderhouden van wereldwijde contacten? Uit tabel 5.8 kan worden opgemaakt dat e-mailcontacten overwegend een boven-regionaal karakter hebben, maar veelal niet de landsgrenzen overschrijden. E-mailcontact met mensen in Rijswijk is beperkt en met buurtgenoten in De Strijp zelfs schaars.

Tabel 5.8 Geografische herkomst van personen met wie men e-mailcontacten onderhoudt, ICT-gebruikers naar sekse, leeftijd, opleidingsniveau en arbeidsduur, 2001 (in procenten)

	De Strijp		Rijswijk		Nederland		buitenland	
	niemand/ enkelen	wat/ velen	niemand/ enkelen	wat/ velen	niemand/ enkelen	wat/ velen	niemand/ enkelen	wat/ velen
hele steekproef	96	4	79	21	34	66	82	18
man	93	7	85	15	25	75	73	27
vrouw	98	2	76	24	39	61	86	14
16-45 jaar	95	5	78	22	32	68	85	15
≥ 46 jaar	97	3	83	17	42	58	74	26
mavo, 3 jr mo of lager	95	5	81	19	51	49	90	10
voltooid mo of hoger	99	1	80	20	22	78	78	22
werkt > 15 uur	96	4	84	16	35	65	77	23
werkt niet of minder ^a	95	5	70	30	33	67	93	7

a Doet huishouden, arbeidsongeschikt, werkloos, gepensioneerd, studierend.

Bron: SCP (STRP)

De e-mailcontacten van ouderen strekken zich significant vaker uit tot het buitenland. Communicatie met kinderen die daar verblijven zou daarbij een rol kunnen spelen. Niet-werkenden e-mailen relatief vaak met mensen binnen de gemeente (Rijswijk).

Eind jaren negentig experimenteerde Microsoft in een straat in Londen met internet. Alle bewoners van die straat kregen gratis een computer met internettoegang en tal van andere applicatiemogelijkheden. De nette, maar afstandelijke *upper middle class*-buurt leek te veranderen in een warme dorpsgemeenschap. In de omgedoopte *Internetstreet* was plotseling tussen de bewoners veel meer en veel intensiever persoonlijk contact over een breder scala van onderwerpen. Er kan gesproken worden van een geslaagde reclamestunt van Microsoft die de angst voor sociale isolatie als gevolg van technologische vernieuwing moest wegnemen.

In De Strijp is sprake van een setting waarin buurtcontacten als het ware van de grond af opgebouwd moesten worden. Uit tabel 5.8 bleek al dat de inwoners van De Strijp ondanks hun ruime internetvoorzieningen toch zelden met buurtgenoten e-mailden. Internet is vooral een middel voor boven-regionale communicatie. Uit tabel 5.9 blijkt dat e-mail nauwelijks een rol speelt bij de opbouw van een buurtgebonden sociaal netwerk.

Tabel 5.9 Gepercipieerde effecten van e-mail en internet, ICT-gebruikers, 2001 (in procenten)

	zijn sociale contacten in de buurt totstandgekomen doordat u e-mail heeft gebruikt			doordat ik internet heb, ben ik beter op de hoogte van wat er in De Strijp gebeurt		
	geen ervan	enkele	vele	geheel oneens	enigszins oneens	(enigszins) mee eens
hele steekproef	97	3	0	80	9	11
man	97	3	0	81	7	12
vrouw	97	3	0	79	11	10
16-45 jaar	96	4	0	79	11	10
≥ 46 jaar	100	0	0	79	5	15
mavo, 3 jaar mo of lager	97	3	0	84	5	11
voltooid mo of hoger	97	3	0	75	13	12
werkt > 15 uur	97	3	0	82	9	9
werkt niet of minder ^a	96	4	0	72	11	17

a Doet huishouden, arbeidsongeschikt, werkloos, gepensioneerd, studierend.

Bron: SCP (STRP)

In tegenstelling tot de Londense *Internetstreet* komen sociale contacten op buurtniveau vrijwel niet via e-mail tot stand. Internet draagt evenmin veel bij aan een betere kennis van ontwikkelingen op wijkniveau. Slechts 10% van de respondenten geeft aan dat men beter op de hoogte is van ontwikkelingen in zijn wijk door internet. Onder deze groep die internet gebruikt als informatiebron voor wijkaangelegenheden zijn niet-werkenden en ouderen oververtegenwoordigd.

Tabel 5.10 richt de aandacht op de intensiteit van feitelijke contacten die men onderhoudt met vrienden, kennissen, familieleden en de naaste burens. Geen van de verbanden is significant. Frequent internetgebruik gaat dus niet samen met meer of minder face-to-face contacten. De kleine omvang van de steekproef gaat samen met een kleinere kans op significante verbanden. Daarom is het relevant te vermelden dat de gegevens eerder neigen naar een samengaan van frequent internet- en e-mailgebruik en grote sociale activiteit dan het tegendeel. De gegevens wijzen er in ieder geval op dat veel internetten niet samengaat met sociale isolatie, zoals sommigen vreesden. De conclusie dat internet sociale activiteit stimuleert, is echter ook niet gerechtvaardigd.

Tabel 5.10 Computergebruik en sociale contacten, ICT-gebruikers, 2001 (in procenten)

	frequentie internetten		frequentie e-mailen	
	een keer per week of minder	minstens enkele keren per week	een keer per week of minder	minstens enkele keren per week
<i>in de voorgaande week:</i>				
niet op bezoek bij kennissen, familie of naaste buren, ook geen bezoek van hen ontvangen	4	2	5	1
wel op bezoek bij kennissen, familie of dezen ontvangen, geen bezoek aan of van naaste buren	61	50	57	54
op bezoek bij kennissen, familie of dezen ontvangen, en ook bezoek aan of van naaste buren	24	26	24	25
op bezoek bij kennissen, familie en hen ook ontvangen, tevens bezoek aan en bezoek van naaste buren	11	22	14	20
totaal	100	100	100	100

Bron: SCP (STRP)

Het overheersende beeld dat uit de voorgaande analyses naar voren komt, is dat communicatie via het internet de sociale contacten met buurtgenoten noch stimuleert, noch onder druk zet. Via e-mail onderhoudt een meerderheid vooral contact met het reeds bestaande sociale netwerk en doet een kwart nieuwe contacten op. Hoewel een deel van het sociale netwerk in de regel dicht bij woont, gebruikt men e-mail vooral om met mensen elders in het land of in het buitenland in contact te komen of te blijven. De tijd die men aan deze elektronische communicatie besteedt, zet het face-to-face bezoek aan buurtgenoten, vrienden en familie niet onder druk, noch leidt het ertoe dat de frequentie van dit bezoek groter wordt.

5.4 Internetgebruik en maatschappelijke participatie

Internet beïnvloedt niet alleen de directe sociale relaties tussen mensen, maar biedt ook mogelijkheden om lid te worden van organisaties, bij te dragen aan goede doelen en aan vrijwilligerswerk. Via deze verbanden komt men met anderen in direct contact. De vraag die men kan opwerpen is of internetgebruik deze vormen van maatschappelijke participatie stimuleert, of dat het omgekeerde het geval is. De vrije tijd die men aan internetgebruik besteedt, kan men immers niet besteden aan directe contacten met anderen.

In het Tijdsbestedingsonderzoek werd de vraag gesteld voor welke doeleinden men gebruikmaakt van de personal computer en internet en met welke frequentie men dat deed. Een van die doeleinden is de inzet voor club, vereniging of vrijwilligerswerk. De andere onderscheiden doeleinden zijn werk, studie en privé-gebruik (tabel 5.11).

Tabel 5.11 Computergebruik (incl. internet) naar doel van gebruik, personen van 12 jaar en ouder, 2000 (in procenten van pc-bezitters)

	dagelijks	een/enkele keren per week	minder dan 1 keer per week	nooit	totaal
werk	18	12	6	64	100
studie	5	13	8	73	100
club/vereniging/vrijwilligerswerk	1	6	9	84	100
voor privé-doeleinden	25	40	11	24	100

Bron: SCP (TBO)

Onder pc-bezitters is het pc-gebruik ten behoeve van een club, vereniging of vrijwilligerswerk, afgezet tegen dat ten behoeve van werk, studie en privé-doeleinden, niet zo wijdverbreid. Desondanks zegt 16% van de pc-bezitters de pc wel eens voor dit doel te gebruiken; 7% doet het minstens eens per week.

In het onderzoek in de VINEX-wijk De Strijp is relatief uitgebreid ingegaan op de relatie tussen maatschappelijke participatie en internetgebruik. Hoewel het onderzoek zoals al eerder opgemerkt geen generaliserende uitspraken toelaat vanwege het case-studie-achtige karakter, is het vanwege het hoge niveau van pc-infrastructuur een interessante proeftuin. Op basis van het beschikbare materiaal kan het verband tussen lidmaatschappen van maatschappelijke organisaties en het verrichten van vrijwilligerswerk enerzijds en internet- en e-mailgebruik anderzijds worden nagegaan (tabel 5.12).

De cijfers in tabel 5.12 wijzen op een positief verband. Internetgebruikers en e-mailers zijn vaker lid van maatschappelijke organisaties en zij zijn gemiddeld van meer organisaties lid. Verder zijn zij vaker als vrijwilliger actief en besteden zij als vrijwilliger ook meer tijd aan hun vrijwilligerswerk. Zij zijn vaker betrokken bij de verlening van informele hulp en trekken ook daar meer tijd voor uit. Bovendien ligt het percentage personen dat zelden of nooit geld schenkt aan goede doelen onder hen wat lager. Het is dus in elk geval onjuist dat een frequenter gebruik van internet gepaard gaat met een zich terugtrekken uit de samenleving of een geringere bereidheid tijd te investeren in maatschappelijke participatie; de gegevens wijzen veeleer in de tegenovergestelde richting.

Tabel 5.12 Computergebruik en maatschappelijke participatie

	frequentie internetten		frequentie e-mailen	
	een keer per week of minder	minstens enkele keren per week	een keer per week of minder	minstens enkele keren per week
aantal organisaties waarvan men lid is				
geen	19	8	19	8
een tot drie	47	46	40	52
vier of meer	34	46	40	40
	100	100	100	100
gemiddeld aantal waarvan lid (0-10)	2,7	3,6	3,0	3,3
% vrijwilligers	18	31	21	28
tijd daaraan besteed door vrijwilligers				
geen	82	69	79	72
1-3 uur	8	19	12	15
4 uur of meer	9	12	9	13
	100	100	100	100
% dat informele hulp verleent	12	22	14	20
tijd daaraan besteed door informele hulpverleners				
geen	88	78	86	80
1-3 uur	9	13	13	10
4 uur of meer	3	9	1	10
	100	100	100	100
frequentie waarmee men doneert aan goede doelen				
nooit	8	1	8	1
zelden	7	6	7	7
af en toe	38	51	39	49
regelmatig/vaak	47	42	46	43
	100	100	100	100

Bron: SCP (STRP)

Daarmee is nog niets gezegd over de richting van het verband tussen internetgebruik en maatschappelijke participatie. De uitkomsten roepen de vraag op of frequenter internetgebruik de participatie bevordert of dat mensen door participatie meer op het gebruik van moderne technologie zijn aangewezen. Verder is het mogelijk dat het voor internetgebruikers typerende sociaal-demografische kenmerken zijn (man, jong, hoger opgeleid) die de maatschappelijke deelname bevorderen en niet zozeer het internetgebruik. Of de grotere maatschappelijke participatie aan het internetgebruik toegeschreven kan worden of dat de causale relatie juist andersom ligt, kan met de beschikbare gegevens niet worden nagegaan. Wel kan met behulp van multivariate analyse onderzocht worden in hoeverre het verband tussen internetgebruik en participatie toegeschreven kan worden aan sociaal-demografische kenmerken (tabellen 5.13 en 5.14).

Tabel 5.13 Effect van internetgebruik op het lidmaatschap van maatschappelijke organisaties en het (op zijn minst af en toe) doneren aan goede doelen, 2001 (in relatieve kansverhoudingen)^a

	lidmaatschap		doneren aan goede doelen	
	internet- gebruik	internet en sociaal- demogr. kenmerken	internet- gebruik	internet en sociaal- demogr. kenmerken
internetgebruik	2,7 *	3,7 *	0,8	0,9
sociaal demografische kenmerken				
man		0,6		0,4 *
≥ 46 jaar		0,9		4,6 ***
voltooid mo of hoger		2,1		1,4
niet werkend		0,7		0,7

Significantie: * = < 0,05; ** = < 0,01; en *** = < 0,001 (eenzijdig).

a Een relatieve kansverhouding (odds ratio) is een maat voor de sterkte van een samenhang of effect. Stel dat in De Strijp 25% van de vrouwen bijvoorbeeld vrijwilligerswerk doet en van de mannen 40%. Dan is de kansverhouding (odds) van de vrouwen daar 25/75 en van de mannen 40/60. De relatieve kansverhouding (odds ratio – waar het hier om gaat) is dan voor vrouwen $25/75 / 40/60 = 0,5$ en voor mannen de inverse waarde 2,0. De relatieve kansverhouding brengt de verschillen in percentages in de sociale categorieën symmetrisch en relatief in beeld: de verschillen 18%-10%, 59-42% of 90-82% hebben alle drie ongeveer de waarde 2. Bij opname van verschillende onafhankelijke variabelen geven de relatieve kansverhoudingen de effecten gecontroleerd voor de overige variabelen weer.

Bron: SCP (STRP)

Tabel 5.14 Effect van internetgebruik op het doen van vrijwilligerswerk en het geven van informele hulp, 2001 (in relatieve kansverhoudingen)

	vrijwilligerswerk		informele hulp	
	internet- gebruik	internet en sociaal- demogr. kenmerken	internet- gebruik	internet en sociaal- demogr. kenmerken
internetgebruik	2,1 *	2,2 *	2,0	1,9
sociaal demografische kenmerken				
man		1,1		0,5
≥ 46 jaar		1,1		1,4
voltooid mo of hoger		1,1		0,7
niet werkend		2,0 *		4,5 ***

Significantie: * = < 0,05; ** = < 0,01; en *** = < 0,001 (eenzijdig).

Bron: SCP (STRP)

Ook na controle voor sociaal-demografische kenmerken van de respondenten blijkt dat (frequent) internetgebruik samengaat met het aangesloten zijn bij maatschappelijke organisaties (tabel 5.13) en het doen van vrijwilligerswerk (tabel 5.14). Deze twee vormen van maatschappelijke deelname hangen sterker samen met internetgebruik dan met elk van de vier achtergrondkenmerken. Bij het doneren aan goede doelen en het verlenen van informele hulp is dit niet het geval. Bij donaties speelt leeftijd een overheersende rol. De oudere leeftijdsgroep geeft veel vaker financiële steun aan goede doelen dan jongeren (tabel 5.13). Het geven van informele hulp is vooral afhankelijk van het al dan niet werkzaam zijn in een betaalde baan. Wie geen (fulltime) betaalde werkkring heeft, is vaker actief in de informele hulpverlening.

Op basis van deze onderzoeksresultaten kan men niet stellen dat internetgebruik ten koste gaat van het onderhouden van sociale contacten via het lidmaatschap aan maatschappelijke organisaties. Het lijkt erop dat de mogelijkheden die de communicatie langs digitale weg biedt hand in hand gaan met het participeren in het maatschappelijk leven. Aannemelijk is dat maatschappelijke activiteit zich gemakkelijker laat organiseren met behulp van internet. Voor maatschappelijk actieve personen is het in ieder geval een handig medium om informatie te verstrekken via bijvoorbeeld verzendlijsten of websites of om afspraken te maken. ICT ondersteunt en bevordert mogelijk ook de maatschappelijke participatie.

5.5 *Conclusie: naar een nieuw evenwicht tussen directe en gemedieerde interactie*

Verandert de sociale interactie van karakter door de opkomst van internet en de mogelijkheden die het biedt om met anderen contact te houden? In dit hoofdstuk is de relatie verkend tussen sociale contacten en internetgebruik. Sinds langere tijd daalt de tijd die Nederlanders aan sociale contacten besteden. Sinds medio jaren negentig van de vorige eeuw biedt internet ten dele compensatie voor deze daling. Binnen een veelheid aan sociale relaties zijn er sommige alleen virtueel, andere uitsluitend niet-virtueel, maar een groot aantal is een combinatie van beide communicatievormen. Digitale netwerken lijken eerder face-to-face gemeenschappen aan te vullen, zoals bij de telefoon ook het geval is, dan dat zij deze ondermijnen. Er dringen zich derhalve vragen op over de verhouding tussen virtuele contacten en face-to-face contacten.

In een casestudie-onderzoek in de Rijswijkse wijk De Strijp bleek de verspreiding van internet aanzienlijk en het gebruik ervan tamelijk intensief. Toch speelt internet voor het opbouwen en onderhouden van sociale relaties binnen de wijk en de gemeente een geringe rol. E-mailcontact met mensen in Rijswijk is beperkt en met buurtgenoten in De Strijp zelfs schaars. E-mailcontacten ontstijgen overwegend het lokale niveau, maar overschrijden veelal niet de landsgrenzen. Internet draagt evenmin veel bij aan een betere kennis van ontwikkelingen op wijkniveau. Internet mag dan nauwelijks een functie hebben bij de opbouw en consolidatie van sociale contacten binnen de wijk, een kwart van de ondervraagden doet langs deze weg wel nieuwe sociale contacten op. Deze nieuwe vrienden wonen echter niet in de nabije omgeving.

In enkele opzichten blijkt internet verbonden te zijn met een intensievere maatschappelijke participatie, bijvoorbeeld in de vorm van het lidmaatschap van maatschappelijke organisaties en het doen van vrijwilligerswerk. Mogelijk kan het net in deze opzichten een compensatie bieden voor mensen die daarvoor in andere opzichten in een achterstandspositie verkeren, zoals ouderen en niet-werkenden.

Laten de bevindingen in dit hoofdstuk zich interpreteren als een uiting van culturele verandering? De internetmogelijkheden voor het aangaan en onderhouden van sociale contacten worden door velen gebruikt, al geldt dit sterker voor e-mailen dan voor chatten en het deelnemen aan nieuwsgroepen. Zoals al eerder bij de introductie van nieuwe technologieën is gebeurd, blijkt ook het internet eerder in bestaande gedrags- en communicatiepatronen te worden geïntegreerd dan dat het deze verandert. Een nuancering is daarbij wellicht op zijn plaats voor de jongere groepen. Het internetgebruik is intensiever onder de jongere lagen van de bevolking dan onder de oudere en dit lijkt bij hen deels ten koste te gaan van het gebruik van andere media zoals televisie (Huysmans en De Haan 2001). Dit roept de verwachting op dat op termijn het internetgebruik door cohortvervanging ook onder oudere Nederlanders gemeengoed zal worden. De casestudie in De Strijp laat zien dat een toenemend internetgebruik niet lijkt samen te gaan met dalende sociale interactie met buurtgenoten of een vermindere maatschappelijke participatie. Met betrekking tot het laatste zijn er zelfs aanwijzingen voor het tegendeel, al staan de gegevens geen generalisaties toe. Het heeft er alle schijn van dat het internet op termijn een nieuw evenwicht tussen de modi – direct en gemedieerd – van sociale interactie gaat inleiden. Dit zal dan gevolgen hebben voor de wijze waarop de cultuur zich verder ontwikkelt.

Noot

- 1 Dit hoofdstuk is mede gebaseerd op paragraaf 4.5 uit het SCP-rapport *Zekere banden. Sociale cohesie, leefbaarheid en veiligheid* (De Hart 2002).

6 Digitalisering en dagindeling

coauteur: Koen Breedveld¹

6.1 Inleiding: ICT en collectieve ritmes

Iedere persoon kent zijn of haar gewoonten en iedere samenleving kent haar collectieve ritmes. Die ritmes zijn opgebouwd uit overeenkomstige individuele gewoonten die mensen verworven hebben als lid van een samenleving. Deze gestandaardiseerde gedragspatronen vormen een onderdeel van de cultuur van die samenleving. Centraal in de cultuur van iedere samenleving staat een patroon van eet- en werktijden. Tot het clichématige beeld van de Nederlandse cultuur behoort een collectief negen tot vijf werkritme, waarin om zes uur 's avonds de piepers, groente en het vlees op tafel staan. De Spanjaarden daarentegen houden 's middags een lange siësta en gaan 's avonds om tien uur aan tafel. Zulke collectieve ritmes geven een samenleving stabiliteit en herkenbaarheid.

Op lange termijn gezien zijn de collectieve ritmes van samenlevingen aan verandering onderhevig. Een van de factoren die veranderingen in de tijdsordening kan aanbrengen is technologische vernieuwing. Over ICT wordt vaak beweerd dat het een sleutel-technologie is die onze levens ingrijpend aan het veranderen is. Mogelijk draagt de opkomst van ICT bij aan een herstructurering van die tijdsordening. Collectieve ritmes zouden in de tijd kunnen verschuiven. Individuele gewoonten zouden minder met elkaar in de pas kunnen lopen waardoor het collectieve ritme aan bindende kracht verliest. Mensen zouden hierdoor hun voorgeschreven ritmes kwijtraken (Hogewind en Dijkstra 2001). In dit hoofdstuk wordt de vraag beantwoord in hoeverre de dagindeling van Nederlanders verandert in het informatietijdperk. De richting waarin deze verandering gaat, kan variëren. Aan de ene kant kunnen gewoonten en tradities een restrictie vormen voor individuele keuzevrijheid. De nieuwe technologie zou kunnen bijdragen aan het vergroten van de individuele autonomie. Aan de andere kant biedt die technologie ook mogelijkheden om aansluiting te vinden bij dominante gedragspatronen in de samenleving. Door bestaande gedragspatronen te ondersteunen kan ICT juist bijdragen aan collectieve ritmes.

In hoofdstuk 3 is de opmars van ICT-producten beschreven. Daar is onder meer ingegaan op de verspreiding van de videorecorder, de magnetron en de pc. Elk van deze apparaten stelt bezitters in staat zelf het moment van hun bezigheden te bepalen. Dat geldt voor de videorecorder die kijkers in de gelegenheid stelt om een door hen gewenst kijkmoment uit te zoeken. Televisieprogramma's hoeven niet meer tijdens de uitzending bekeken te worden. Het geldt ook voor de magnetron, die aan de vaste etenstijden zou kunnen tornen doordat het huisgenoten minder afhankelijk maakt van het gezamenlijke avondeten. En de pc kan bijdragen aan een meer flexibele indeling van werktijden van

mensen die veel met de pc werken. De voordelen van *time shifting* die de apparatuur biedt, kunnen dus bijdragen aan een grotere flexibiliteit van de dagindeling. Over de mate waarin deze flexibiliteit zich zal manifesteren en hoe deze gewaardeerd moet worden, lopen de meningen uiteen. Er zijn optimistische en pessimistische geluiden te horen. Bij sommigen heeft de opkomst van ICT geleid tot hoge verwachtingen over de kwaliteit van het bestaan. Anderen voorzagen eerder negatieve consequenties. In paragraaf 6.2 worden enkele tegenstrijdige verwachtingen rond ICT besproken. Vervolgens schetst paragraaf 6.3 een beeld van de betekenis van ICT voor de besteding en indeling van de tijd. Dat gebeurt aan de hand van gegevens uit het Tijdsbestedingsonderzoek 2000 (TBO). Ten slotte worden in paragraaf 6.4 de empirische bevindingen geconfronteerd met de eerder besproken verwachtingen.

6.2 Tegenstrijdige verwachtingen rond ICT

De discussie over de informatiesamenleving concentreert zich meestal op de pc en, vooral, op het internet. Veelal wordt naar internet verwezen als een sleuteltechnologie, dat wil zeggen een innovatie die het gezicht van een nieuw tijdperk gaat bepalen. Daardoor schept deze nieuwe technologie hoge verwachtingen. De zegeningen van het internet worden vaak breed uitgemeten. Na het einde van de grote ideologieën resteert het geloof in technologische vooruitgang. Ook nu de technologiefondsen op de beurs enorm gekelderd zijn en de gouden bergen van e-commerce nog achter de horizon verscholen liggen, blijft het geloof in een betere wereld door internet onaangetast. Talrijk zijn de voorspellingen dat burgers zich door het internet beter zullen informeren en vervolgens mondiger worden, dat zij politiek actiever worden in een meer democratische samenleving, dat vervelend routinewerk vervangen wordt door creatieve arbeid en dat uiteindelijk een vreedzame en welvarende gemeenschap van wereldburgers zal ontstaan.

De introductie van ICT in het arbeidsleven heeft ook geleid tot utopische bespiegelingen over het karakter van werk. Dat werk verandert door zowel de diffusie van nieuwe technologie als door de gelijktijdige verspreiding van ideeën over nieuwe productieconcepten en nieuwe vormen van personeelsmanagement (Steijn 2001). Frissen (1999) constateert dat er veronderstellingen bestaan over de bijdrage van ICT aan ten minste vier processen: meer autonomie, betere communicatie, grotere bereikbaarheid en tijdwinst.

In de eerste plaats zou de autonomie van werkenden toenemen. Zij zouden meer controle krijgen over de dagelijkse indeling van hun werkzaamheden. ICT maakt arbeid efficiënter, waardoor een grotere concentratie op de inhoud van werk mogelijk wordt. Dit zou voor velen de beroepsuitoefening boeiender en lonender maken.

Ten tweede wordt aan communicatie en informatie-uitwisseling een steeds groter belang toegekend om organisaties goed te laten functioneren. ICT verschaft hiervoor de mogelijkheden. Vooral de e-mail is in opmars om de communicatie met collega's

binnen en met anderen buiten de organisatie (interne resp. externe communicatie) effectiever en efficiënter te laten verlopen. Ook het verspreiden en ontvangen van centraal beschikbare informatie wordt voor arbeidsorganisaties steeds belangrijker. Intranetten worden opengesteld voor interne informatie-uitwisseling. Steeds meer organisaties hebben een eigen website met informatie voor geïnteresseerden en zorgen er tevens voor dat werknemers een internetaansluiting krijgen om zodoende toegang te hebben tot een enorme hoeveelheid informatie die voor hun werkzaamheden van belang kan zijn.

In de derde plaats zou de bereikbaarheid onder invloed van ICT toenemen. Iedereen kan in principe overal en altijd bereikbaar zijn en de voordelen genieten van de mogelijkheid om anderen te bereiken en informatie op te vragen.

Ten vierde wordt verondersteld dat ICT tot tijdwinst leidt. Werk kan namelijk sneller en efficiënter gedaan worden, mede doordat er meer individuele vrijheid is om het werk beter te organiseren. Het werk zou hierdoor minder plaatsgebonden worden en minder afhankelijk van vaste werktijden. De 'nine-to-five job' zou ingewisseld kunnen worden voor flexibele werktijden en het bureau op kantoor zou steeds vaker verruild kunnen worden voor een werkkamer thuis of voor nog aantrekkelijkere locaties, nu steeds meer apparatuur draadloos en draagbaar is geworden. De opkomst van een kwalitatief hoogwaardige elektronische infrastructuur en de ontwikkeling van nieuwe telecommunicatiediensten (telewerken, televergaderen) zouden nog meer gunstige neveneffecten hebben. Het woon-werkverkeer vermindert en de combinatie van werk en zorg voor kinderen wordt gefaciliteerd. Dit kan leiden tot een evenwichtiger verdeling van betaalde en onbetaalde arbeid tussen mannen en vrouwen. Naast verminderde filevorming en een kleiner beroep op kinderopvang zou ook het milieu van de opkomst van ICT profiteren.

Pas op de plaats

Naast de positieve verwachtingen van de utopisten zijn er ook dystopische verwachtingen van meer somber gestemden. In het verleden zijn vaker vermeende sleuteltechnologieën aangewezen die niet allemaal grote impact hadden, en als zij dit wel hadden, leidde dit nooit tot de utopische (of dystopische) samenleving die aanvankelijk werd voorzien (De Wilde 2000). Bij de meeste van de genoemde verwachtingen bij de verspreiding van ICT kunnen dan ook kritische kanttekeningen worden geplaatst.

De ambivalentie die dit meebrengt, is voor Frissen (1999) aanleiding om elk van de trends als een paradox aan te duiden. Zo kan de grotere autonomie bij de uitvoering van eigen werk mogelijk teniet worden gedaan door de hogere eisen die werknemers aan zichzelf stellen en aan zich gesteld zien door hun werkgevers. Het toegenomen aantal opdrachten en deadlines zorgt dan voor een grotere prestatiedruk (de vrijheidsparadox). De mogelijkheid om de tijd naar eigen inzicht in te delen en door efficiënter werk de tijdsduur van de arbeid te verkorten, wordt vooral gebruikt om meer taken naar zich toe te trekken met als gevolg dat er alleen maar langer gewerkt wordt (de tijdparadox).

Belangrijker voor de verwerving van autonomie in het arbeidsproces zijn veranderingen in de arbeidsverhoudingen en in machtsbalansen. A priori zijn er echter geen duidelijke redenen te bedenken waarom een technologische innovatie gunstig zou moeten uitwerken voor vooral werknemers. Zoals elke technologie biedt ook ICT nieuwe mogelijkheden tot beheersing en disciplineren. Daarom spreekt Frissen (1999) van een bereikbaarheidsparadox. Hoewel ICT de mogelijkheid biedt om overal en altijd te communiceren, gaan mensen hier selectief mee om. Ze willen vooral bereiken en bereikbaar zijn als het hen zelf goed uitkomt. Door deze meer zakelijke omgang met technologie is er sprake van een communicatieparadox.

Maar ook als ICT en autonomie in het werk positief aan elkaar gerelateerd zouden zijn, wil dat nog niet zeggen dat de indeling van de tijd drastisch zou veranderen. Vrijheid om te kiezen kan ook betekenen dat men ervoor kiest grotendeels op dezelfde tijden te blijven werken als voorheen. Uit onderzoek naar het gebruik van variabele werktijden blijkt bijvoorbeeld dat de bandbreedte waarbinnen arbeidstijden mogen variëren vaak grotendeels onbenut blijft (Emmerink en Van Beek 1997). Allerlei factoren leiden ertoe dat mensen hun werk verrichten binnen een zekere bandbreedte van tijd. Eerder beginnen met werken is niet aantrekkelijk omdat dat interfereert met de biologische behoefte aan nachtrust en de sociale behoefte om in de avonduren te ontspannen. Later beginnen met werken spoort niet met de planning van collectieve bijeenkomsten (vergaderingen) en met de diep in het arbeidsethos verankerde wens om uit te rusten nadat men aan zijn verplichtingen heeft voldaan. Op dezelfde wijze botst later eindigen met werken met verplichtingen thuis, en interfereert vroeg stoppen met werken met de mogelijkheid om overleg te voeren met collega's of klanten.

In meer abstracte termen geformuleerd kan worden gesteld dat een vaste tijdsindeling samenhangt met een aantal biologische, psychische en sociale behoeften (Breedveld 1999). Biologisch gezien dicteert het dag-/nachtritme in belangrijke mate het ritme van het leven. Op individueel niveau is een vaste tijdsindeling van grote waarde om overzicht te houden over de tijd en de zaken om ons heen. Dagelijks varen we blind op een groot aantal routines. Vaste tijdstippen van opstaan, aankleedroutines, ontbijtroutines, keuzes van vervoermiddelen en af te leggen routes, vaste werkplekken: het helpt allemaal om ons leven voorspelbaar en overzichtelijk te houden en ons te kunnen concentreren op zaken die werkelijk om aandacht vragen. Een gedeelde en voorspelbare dagindeling is daarnaast van groot belang bij de coördinatie van het sociale handelen. Het plannen van afspraken – of dat nu een werkafpraak betreft of een afspraak in de vrije tijd – wordt moeilijker naarmate tijdsindelingen divergeren en vooral naarmate daarover onzekerheid bestaat.

Vanzelfsprekend is het belang van een gezamenlijke agenda groter naarmate bij een afspraak meer mensen zijn betrokken. In een tijd van individualisering zou dit kunnen betekenen dat een vaste dagindeling aan betekenis verliest. Naarmate men meer en vaker alleen door het leven gaat, wordt immers de noodzaak om het handelen met huisgenoten af te stemmen allengs minder. Daar staat tegenover dat contacten

met anderen buiten het huishouden, die vaak ook drukke agenda's hebben, in toenemende mate om gedragsafstemming en een flexibele tijdsindeling lijken te vragen. Technologische innovaties bieden daarbij de helpende hand door het gebruik van diensten los te koppelen van tijd en plaats (denk aan de video, de magnetron, het mobieltje, de thuiswerk-pc). Afkeer van een vaste tijdsindeling wordt daarbij versterkt door een cultuur van dynamiek en flexibiliteit, die routines doet voorkomen als sleur en die onvoorspelbaarheid de connotaties van afwisseling of variatie meegeeft. De behoefte en mogelijkheid tot persoonlijke en variabele tijdsindeling wordt zo van verschillende kanten gestimuleerd. Voorgaande kanttekeningen suggereren echter dat de vrijheid om de tijd naar de eigen hand te zetten wordt begrensd door de biologische, psychische en sociale functies van een vaste en voorspelbare tijdsindeling. Hoe sterk die begrenzing doorwerkt, kan worden nagegaan met empirisch onderzoek naar de tijdsbesteding.

6.3 ICT en de besteding en indeling van tijd

In deze paragraaf wordt een schets gegeven van de relatie tussen ICT en de besteding en indeling van tijd. Uit de verscheidenheid aan zaken die volgens experts door ICT wordt beïnvloed, wordt daarbij ingezoomd op drie thema's: de hoeveelheid vrije tijd, het woon-/werkverkeer en de tijdsindeling. Ontwikkelingen in de tijd worden besproken vanaf 1980, het laatste jaar waarin in het TBO nog geen vragen waren gesteld over gebruik of bezit van pc's. Hoewel hier niet uit kan worden afgeleid dat er in 1980 geen mensen waren die over een pc beschikten, zal 1980 hier verder worden beschouwd als het jaar waarin ICT nog niet begonnen was aan zijn latere, snelle opmars. Overigens moet ervoor gewaakt worden alle veranderingen – of gebrek daaraan – toe te schrijven aan ICT. Het gemiddelde opleidingsniveau is in de afgelopen decennia sterk gestegen en de grotere schare hoger opgeleiden ging vooral aan de slag als kenniswerkers. Ook al is deze ontwikkeling door de beschikbaarheid van ICT gestimuleerd, door alle gelijktijdige ontwikkelingen is het moeilijk om de invloed van ICT hieruit te isoleren.

Hoeveelheid vrije tijd

Tussen 1980 en 1995 bleef de hoeveelheid vrije uren vrijwel gelijk (tabel 6.1). Weliswaar nam de vrije tijd onder de bevolking tot 50 jaar af, onder 50-plussers nam de vrije tijd toe (Van den Broek et al. 1999). Oorzaken voor de daling van de vrije tijd onder de 20-50-jarigen zijn de geleidelijk stijgende arbeidsparticipatie (met name van vrouwen), de voor beide seksen ongunstige herverdeling van betaald en onbetaald werk en de toenemende fileproblematiek waarmee de werkenden te kampen hebben. Dat ouderen juist meer vrije tijd kregen kan voor een groot deel aan het grotere beroep op de VUT toegeschreven worden. Per saldo bleef de hoeveelheid vrije uren onder de bevolking van twaalf jaar en ouder constant.

Tussen 1995 en 2000 is het aantal vrij beschikbare vrije uren echter tamelijk scherp gedaald. Grootste veroorzaker van deze daling lijkt de stijgende arbeidsparticipatie te zijn. Per werkende (12 uur en meer) steeg de nettoarbeidsduur tussen 1980 en 2000 niet, maar het aantal werkenden nam sterk toe (Breedveld en Van den Broek 2001).² Over de gehele bevolking gemeten impliceert deze toenemende arbeidsparticipatie een toename van de arbeidsduur van gemiddeld twee uur per week.

Tabel 6.1 Tijdsbesteding aan vijf hoofdcategorieën, inclusief de ermee verbonden reistijd, 1980-2000, in uren per week, bevolking van 12 jaar en ouder

	1980	1985	1990	1995	2000
arbeid	14,0	14,1	16,6	17,3	19,4
educatie	7,3	7,2	6,9	6,4	5,5
zorg/huishouden	19,5	19,4	18,5	18,9	19,0
totaal verplichtingen	40,8	40,7	42,0	42,6	43,9
slapen, eten, verzorging	80,2	78,3	78,8	78,1	79,3
vrije tijd	47,0	49,0	47,2	47,3	44,8

Bron: SCP (TBO)

Behalve de tijd besteed aan betaalde arbeid nam in 2000 ook die besteed aan onbetaalde arbeid toe. In 2000 werd precies 19 uur aan zorg en huishouden besteed, vrijwel hetzelfde als in 1995 en een toename van bijna een half uur ten opzichte van het prec-jaar 1980. De gestage daling in de tijd besteed aan onderwijs en educatie heeft zich ook na 1995 verder doorgezet. Tezamen namen arbeid, educatie en zorg in 2000 43,9 uur per week in beslag, 1,3 uur meer dan in 1995 en 3,1 uur meer dan in 1980.

In de twintig jaar dat ICT een snelle opmars heeft doorgemaakt kan dus niet gesteld worden dat de verplichtingen in omvang zijn afgenomen, integendeel. Welke rol ICT hier zelf in heeft gespeeld, is echter op basis van deze gegevens niet aan te geven. Mogelijk zou de tijd besteed aan verplichtingen zonder ICT nog verder zijn gestegen.

Niettegenstaande de gedaalde hoeveelheid vrije tijd is de tijd die in de vrije uren wordt besteed aan pc-gebruik na 1995 verder toegenomen (zie tabel 6.2). In 2000 besteedden Nederlanders van 12 jaar en ouder gemiddeld 1,3 uur per week van hun vrije tijd aan/ achter de pc. Daarbovenop komt nog de tijd dat men in de vrije tijd bezig was met internet (categorie niet gevraagd in 1995). Tezamen brengt dit de hoeveelheid vrije tijd die men gebruikt voor het medium computer op 1,8 uur per week. Wat betreft de hoeveelheid vrije tijd steken pc en internet daarbij 'oudere' technologieën en geluidsdragers als radio, cd en cassettes naar de kroon. Met de daling van de tijd besteed aan lezen en de stabiele tijdsbesteding aan tv-kijken souperen de nieuwe media daarmee een steeds groter deel op van de aan media bestede tijd (zie ook Van Eijck et al. 2001). Een vergelijking met het medium televisie leert echter dat althans voor de vrije tijd de pc in belangrijke mate nog is wat de tv was in de vroege jaren zestig: een opkomend

medium. Waar Nederlanders gemiddeld ruim twaalf uur per week televisie keken, besteedde in 2000 niet meer dan 34% van de pc-bezitters meer dan twee uur per week aan pc- en internetgebruik (1995: 22%).

Tabel 6.2 Vrijtijdsbesteding aan pc- en internetgebruik, televisie, radio/muziek en lezen als hoofdactiviteit, 1980-2000, bevolking 12 jaar en ouder (in uren)

	1980	1985	1990	1995	2000
<i>tijdsbesteding:</i> (uren per week in de vrije tijd)					
pc (hele bevolking)		0,1	0,5	0,9	1,3
internet					0,5
televisie	10,3	12,1	12,0	12,4	12,4
radio en muziek	1,8	1,4	1,2	0,8	0,7
lezen	5,7	5,3	5,1	4,6	3,9
<i>onder pc bezitters:</i>					
% geen pc/internet tijd		82	67	60	39
% ≤ 2 uur		9	16	18	27
% > 2 uur		9	17	22	34

Bron: SCP (TBO)

Verplaatsingen

Van ICT wordt vaak gezegd dat het de mogelijkheid biedt om activiteiten los te koppelen van plaats en tijd (zie paragraaf 6.2). Met de nieuwe informatie- en communicatietechnologie zou het niet meer nodig zijn (op vaste tijden) naar het werk te gaan om daar op het netwerk in te loggen. Thuiswerken zou een bijdrage kunnen leveren aan de oplossing van de fileproblematiek door het verplaatsen grotendeels overbodig te maken. Gegevens uit het TBO wijzen echter uit dat mét het papierloze kantoor ook het verplaatsingsloze arbeidsproces naar het rijk der fabelen moet worden verwezen (tabel 6.3).

Tabel 6.3 Tijdsbesteding aan verplaatsingen naar categorie, 1980-2000, bevolking 12 jaar en ouder (in uren)

	1980	1985	1990	1995	2000
totaal verplaatsingen	6,9	7,3	8,0	8,6	8,5
t.b.v. woon-/werkverkeer	1,2	1,3	1,6	1,6	2,0
t.b.v. educatie	0,7	0,9	0,9	0,9	0,8
t.b.v. huishouden/zorg	2,7	2,2	2,6	2,9	2,6
t.b.v. vrije tijd	2,3	2,9	2,9	3,2	3,0

Bron: SCP (TBO)

Tussen 1980 en 2000 is de tijd besteed aan verplaatsingen gemiddeld met 1,6 uur per week toegenomen. Deze toename komt in ongeveer gelijke mate voor rekening van het woon-/werkverkeer als van het vrijetijdsverkeer (resp. + 0,8 uur en 0,7 uur). Tussen 1995 en 2000 is de tijdsbesteding aan het woon-werkverkeer verder toegenomen, terwijl het vrijetijdsverkeer enigszins in omvang is gedaald. Uiteraard hangt dit in belangrijke mate samen met de gestegen arbeidsparticipatie. Becijferd kan echter worden dat de stijging in de tijdsbesteding aan woon-/werkverkeer over de periode 1980-2000 naar verhouding groter is geweest dan de stijging van de arbeidsduur: waar er in genoemde periode bij het woon-/werkverkeer sprake was van een stijging van de tijdsbesteding van 67%, bedroeg de relatieve stijging van de arbeidsduur 39%. Een vergelijking tussen de jaren 1995 en 2000 geeft eenzelfde beeld te zien (stijging woon-/werkverkeer 25%, stijging arbeidsduur 12%). Per gewerkt uur vinden er in 2000 in vergelijking met zowel 1995 als 1980 meer verplaatsingen plaats.

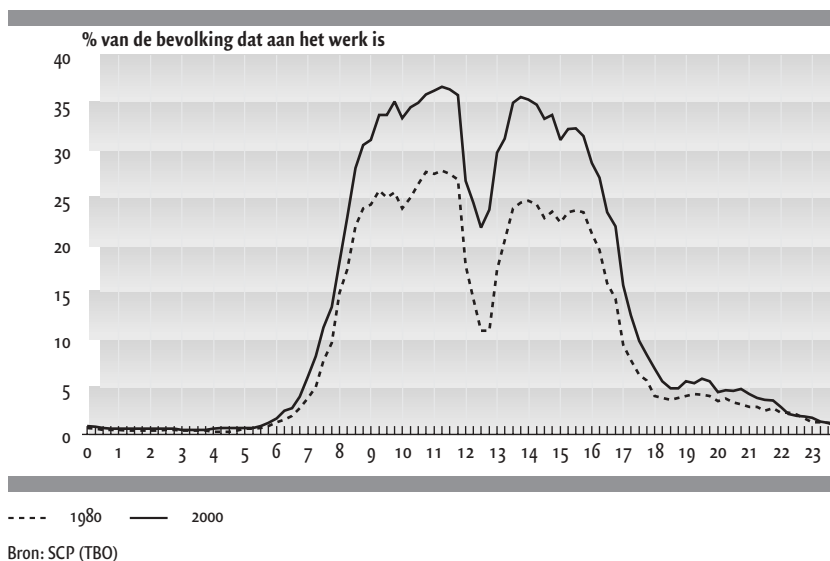
Tijdsindeling

Ook in de arbeidssituatie maakt de moderne ICT een sterke opmars door. Steeds meer werkenden besteden een groeiend deel van hun werktijd achter de pc. Meer dan twee derde (69%) van de 35-54-jarige werknemers gebruikt dagelijks of wekelijks een pc tijdens het werk. Ook een groot deel van de generatie die de komende jaren met pensioen gaat, heeft tijdens het werk met een computer leren werken. Van de 55-64-jarigen werkt 55% ten minste wekelijks met een pc. De pc op het werk van ouderen is zelfs vaker van een internetaansluiting voorzien dan die van hun jongere collega's en bijna even vaak van een e-mailaansluiting. Ook in het gebruik van deze on line diensten blijven de 55-64-jarigen nauwelijks achter bij hun jongere collega's (De Haan 2001). Verworven digitale vaardigheden vormen een stimulans om ook voor thuis een pc aan te schaffen. De werkgever speelt hierin vaak een rol door de thuis-pc volledig of gedeeltelijk te vergoeden of een pc-privé-project aan te bieden. Het toegenomen gebruik van de pc voor het werk en de grotere mogelijkheden om dit werk via de pc thuis te doen, heeft mogelijk gevolgen voor de dagindeling. Doordat werkenden minder gebonden zijn aan kantooruren zouden hun werktijden meer naar bijvoorbeeld avonden en weekeinden kunnen verschuiven.

Op basis van het TBO-materiaal kon worden geconstateerd dat er in belangrijke mate van het *nine to five* ritme wordt afgeweken. In 1995 werd 86,7% van het werk van de werkzame bevolking verricht van maandag tot vrijdag, tussen 6 uur 's ochtends en 19.00 uur 's avonds (Breedveld 1999). In vergelijking met de jaren vijftig en zestig bleek het avond- en weekeindwerk zelfs te zijn afgenomen (van 3,8 uur per week in 1955 naar 2,2 uur per week in 1995, *ibid.*; zie ook Breedveld en Van den Broek 2000). De resultaten uit het TBO 2000 wijzen erop dat ook in 2000 het arbeidsproces nog stevig verankerd is in een herkenbaar ritme (figuur 6.1).

Uit de figuur komt naar voren dat er in 2000 vooral gedurende de perioden overdag – op een dinsdag in oktober – beduidend meer personen aan het werk waren dan in 1980 (op piekmomenten 8 à 9% meer). Ook in 2000 echter blijft het percentage werkenden tot 5 uur, half 6 's morgens onder de 1% van de bevolking steken. Om 19.00 uur 's avonds was in 2000 5,6% van de bevolking werkzaam, tegen 4,1% in 1980. Ook in de vroege ochtend waren er in 2000 wat meer mensen aan het werk dan in 1980 (bijvoorbeeld om 06.00 uur: 1,7% respectievelijk 1,3%).

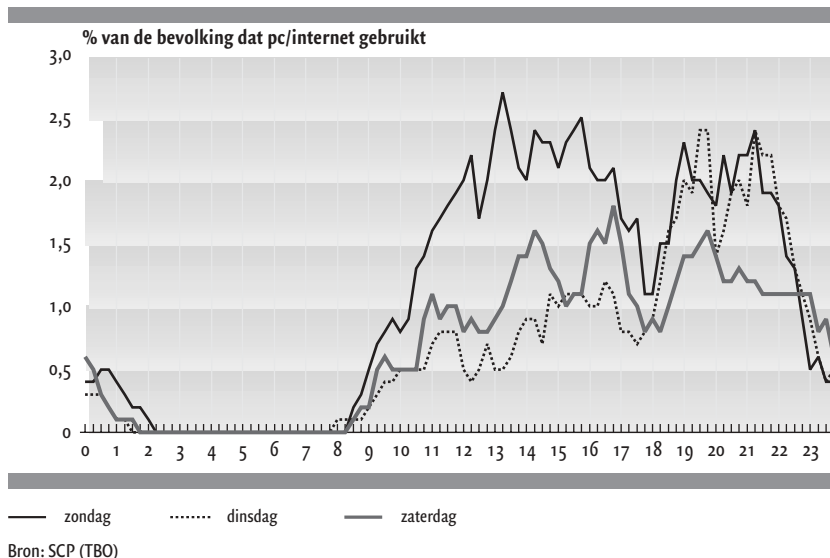
Figuur 6-1 Arbeid per kwartier van de dag, dinsdag, 1980 en 2000, bevolking van 12 jaar en ouder

Voor zowel de vroege ochtend als het begin van de avond geldt echter dat de stijging in het aandeel werkenden in absolute zin beduidend kleiner is dan de stijging in het aandeel werkenden tijdens traditionele werktijden. Met andere woorden: de toename van de arbeidsparticipatie heeft grotendeels plaatsgevonden binnen het traditionele dagvenster ‘van 9 tot 5’, en niet in de avond en nacht. Wel kan worden geconstateerd dat de traditionele lunch-dip in het arbeidsproces in 1980 relatief groter was dan in 2000. Klaarblijkelijk onderbraken in 2000 minder mensen hun werk om te lunchen (of boodschappen te doen) dan in 1980.

Het de-klok-rond beschikbaar zijn van informatie in de virtuele wereld zou kunnen doen geloven dat het internetgebruik zich onttrekt aan het collectieve ritme. Maar ook het gebruik van ICT is tijd- en plaatsgebonden. In figuur 6.2 is het gebruik van ICT (hier: internet en pc in de vrije tijd) uitgezet tegen het dagverloop. Dit is gedaan voor het jaar 2000 voor de zondag, de zaterdag en de dinsdag.

Figuur 6-2 Tijdstippen van pc/internet op verschillende dagen van de week, 2000, bevolking van 12 jaar en ouder

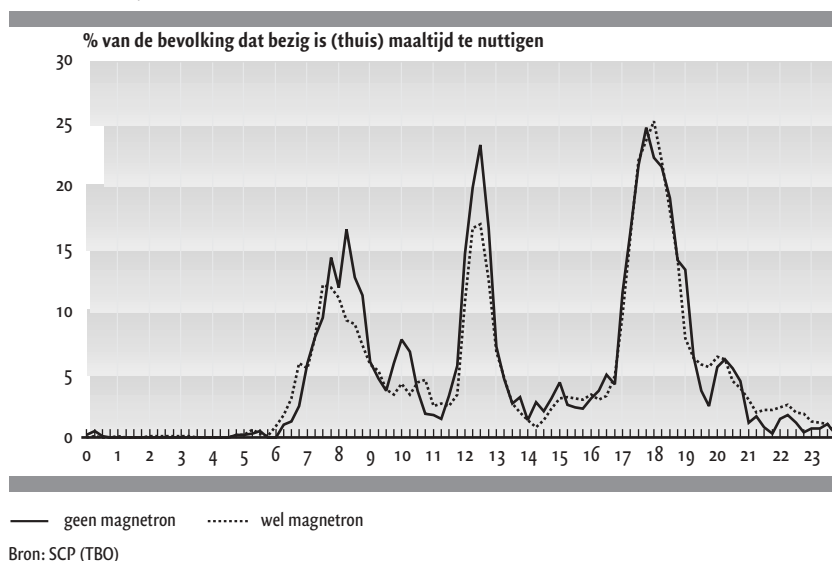

Uit de figuur komt naar voren dat ook ICT-gebruik niet helemaal ‘footloose’ plaatsvindt. Er werd geen pc- of internetgebruik in de vrije tijd gedetecteerd tussen zondagnacht/morgen 02.00 uur en 08.30 uur. Op zaterdag vonden er geen ICT-activiteiten plaats van 01.45 uur tot wederom 08.30 uur, en op dinsdag niet van 01.30 uur tot 08.00 uur. Duidelijk is dat de pc de meeste mensen op de vroege ochtend nog niet echt kan bekoren. Gedurende de dag zwelt het ICT-gebruik duidelijk aan. Op weekenddagen vindt er veel ICT-gebruik plaats in de middaguren. Op doordeweekse dagen piekt het pc/internetgebruik vooral tussen 19.00 en 22.00 uur. Ook op zondagavond zitten relatief veel mensen achter hun pc, op zaterdag is dat duidelijk minder. Op beide weekenddagen is er een duidelijke dip in het ICT-gebruik waarneembaar rond de klok van zes, als vermoedelijk het avondeten wordt geserveerd. Op dinsdag is dat wat minder. Al met al wijkt het beeld van het ICT-gebruik wat betreft timing nauwelijks af van dat van andere, vergelijkbare vormen van vrijetijdsbesteding (vgl. Van den Broek et al. 1999).

Op weekdays wordt internet thuis voor privé-doeleinden vooral ‘s avonds tussen 19.00 uur en 22.00 uur gebruikt. Deze piek in het gebruik geldt vooral voor de smalbandgebruikers. Een meerderheid van de breedbandgebruikers heeft de computer altijd aanstaan en is ook permanent on line. Een minderheid is niet altijd on line, maar spreidt de momenten van toegang meer over de dag dan de smalbandgebruikers. In het weekeinde is er minder sprake van piekgebruik dan door de week. Voorzover een piek wel zichtbaar is, tekent deze zich vooral af onder de smalbandgebruikers tussen 12.00 en 15.00 uur (Dialogic 2002).

In de context van de relatie tussen nieuwe technologieën en tijdsindeling is het interessant te zien wat het effect is van zogenoemde ‘tijdssoevereine’ producten op de tijdsindeling. In onderstaande figuur is dat gedaan bij een andere technologische innovatie van de afgelopen tijd, de magnetron. Gekeken is of magnetronbezitters op andere tijdstippen (thuis) eten dan personen die geen magnetron hebben. Dit bleek nauwelijks het geval (figuur 6.3). Magnetronbezitters bleken (op een dinsdag) op vrijwel dezelfde voorspelbare tijden thuis hun maaltijden te nuttigen als niet-magnetronbezitters. Hooguit bleken magnetronbezitters wat vaker later op de avond nog iets te nuttigen. Een mengeling van biologische, sociale en culturele oorzaken leidde ertoe dat men de vrijheid om voorbereid voedsel te kunnen opwarmen nauwelijks bleek in te zetten om op andere tijden thuis te eten.

Figuur 6-3 Tijdstippen van gebruik maaltijden thuis naar bezit magnetron, 2000, bevolking van 12 jaar en ouder

Een soortgelijke analyse voor videogebruik bleek helaas niet mogelijk omdat er van dit apparaat in verhouding weinig gebruik wordt gemaakt. Het videokijken blijkt zelfs op zijn retour. In 1990 was 5,8% van de tv-kijktijd video-kijktijd, in 1995 5,2% en in 2000 4,0%. Deze percentages combineren bovendien het bekijken van eerder zelfopgenomen programma's en het bekijken van gehuurde of gekochte banden. Als alleen de eerste gebruiksmogelijkheid als ‘time shifting’ wordt opgevat, is wel duidelijk dat de behoefte aan tijdssoevereiniteit in het televisie kijken gering is. Op basis van deze analyses blijkt dat de invloed van ICT op de tijdsindeling niet moet worden overschat.

6.4 Conclusies: de macht der gewoonte

Is informatie- en communicatietechnologie inderdaad de sleuteltechnologie die onze levens ingrijpend aan het veranderen is? De opmars van ICT in het voorbije decennium is opmerkelijk. De meeste huishoudens zijn inmiddels voorzien van apparatuur die er 10 à 20 jaar geleden nog niet was. Door de aanwezigheid van pc's, mobiele telefoons, betaalkaarten, cd-spelers kan met recht gesproken worden van een digitalisering van de leefwereld. Toch bevindt het pc-gebruik voor vrijetijdsdoeleinden zich – vergeleken met de tijd die wordt besteed aan tv-kijken – nog in het beginstadium.

De komst van geen ander apparaat ging vergezeld van zulke hoge verwachtingen als die van de pc met internetaansluiting. Meer autonomie, tijdwinst, minder files en een beter milieu is maar een kleine greep uit de hoge hoed met zonnige voorspellingen van de utopisten. Bij iedere positieve verwachting zijn er echter ook pessimisten die juist het tegenovergestelde verwachten. In deze situatie van tegenstrijdige verwachtingen kan onderzoek bijdragen aan beter zicht op sociale consequenties van technologische ontwikkelingen. Hierover is echter nog weinig bekend. In dit hoofdstuk is een bescheiden bijdrage geleverd aan het opvullen van deze kennislacune door de relatie tussen ICT en de besteding en indeling van tijd op een drietal punten te verkennen. Er is gekeken naar veranderingen in de omvang van de beschikbare hoeveelheid vrije tijd, in de tijd besteed aan woon-/werkverkeer, alsmede naar de dagindeling.

Bij het trekken van conclusies dienen we echter voorzichtig te zijn. Naast de informatisering zijn er nog meer grote trends die inwerken op de alledaagse praktijk, zoals grotere arbeidsdeelname door vrouwen, individualisering en internationalisering. Door de gunstige economische ontwikkelingen is tegenwoordig een groter deel van de bevolking aan het werk dan lange tijd het geval is geweest. Mogelijk is de informatisering aanjager van de periode van hoogconjunctuur geweest, maar wellicht dat ook het verminderde belang van landsgrenzen eraan heeft bijgedragen evenals de grotere hang naar economische zelfstandigheid van vrouwen. Op grond van de hier gepresenteerde analyses kunnen daarover geen uitspraken gedaan worden. Wel valt te constateren dat de toegenomen arbeidsparticipatie is samengegaan met een daling van de hoeveelheid vrije tijd. Het tijdperk van informatisering heeft (nog) niet tot de door sommigen verwachte tijdwinst geleid. De efficiency-baten als gevolg van de toepassing van ICT in het arbeidsproces lijken vooral te zijn ingezet voor vergroting van de productiecapaciteit en vergroting van het productaanbod, en niet of nauwelijks voor meer vrije tijd (vgl. Schor 1991; Peters 2001).

Ondanks de daling van de gemiddelde hoeveelheid vrije tijd is het nog steeds mogelijk dat Nederlanders hun verplichtingen met behulp van ICT meer naar eigen hand zetten. Door deze autonomie zou de druk die verplichtingen nu eenmaal opleggen, kunnen verminderen en daarmee het werk veraangenaamd worden. Een van de mogelijkheden is om door ICT meer de eigen plaats van werken te bepalen. Als 'de dienst het toestaat' zou er dan af en toe thuis gewerkt kunnen worden. Maar de gestegen arbeidsparticipatie ging gepaard met een meer dan evenredige groei van de

reistijd. Het ongemak van langer reizen en meer files strookt niet met de hooggespannen verwachtingen over meer autonomie.

Tot slot blijkt ICT nauwelijks te hebben geleid tot een flexibilisering van de werktijden. In vergelijking met decennia terug wordt er eerder meer op 'kantoortijden' gewerkt dan minder. Het gebruik van pc en internet over de diverse uren van de dag wekt ook allerm minst de indruk dat dit gebruik los van tijd (en plaats) plaatsvindt. 's Nachts en in de vroege ochtend blijken mensen er nauwelijks toe te bewegen achter hun pc plaats te nemen. Daar kan nog aan toegevoegd worden dat de magnetron evenmin heeft gezorgd voor een flexibilisering van de eettijden. De technologie mag dan snel veranderen, de gedragspatronen zijn vooralsnog bijzonder stabiel. Wat Frissen (1999) al concludeerde voor de invloed van ICT op de arbeid, geldt ook voor de inrichting van het dagelijkse leven. ICT krijgt geleidelijk een plaats in alledaagse praktijken en routines. ICT wordt daarbij grotendeels ingepast in bestaande ritmes en aangepast aan bestaande wensen en behoeften van mensen. Als het om de dagindeling gaat, blijkt ICT daarmee eerder sociale gewoonten te bevestigen dan te veranderen. Een in opkomst zijnde e-cultuur wijkt in dit opzicht daarom minder af van wat we gewend waren dan door velen werd gedacht.

Noten

- 1 Dit hoofdstuk is een ingekorte en gewijzigde versie van het artikel *De tijd van de digitale revolutie* (De Haan et al. 2001).
- 2 Peters (2000) constateerde dat de arbeidstijd van werkenden wel steeg tussen 1980 en 1995. Het verschil heeft te maken met de groep waarover uitspraken worden gedaan. Peters' conclusie betreft een uitsnede uit de beroepsbevolking (25-44 jaar), terwijl hier wordt uitgegaan van de werkzame beroepsbevolking van 15-64 jaar.

7 Het gebruik van media en ICT als informatiebronnen

7.1 Inleiding: cultuur, informatie en ICT

Dat de moderne samenleving gekarakteriseerd wordt als een *informatiesamenleving* betekent zeker niet dat in vroeger tijden de uitwisseling van informatie geen rol speelde. Met de term wordt aangegeven dat informatie een meer centrale plaats in de samenleving, met name in de economie, is gaan innemen. De verwante term ‘kenniseconomie’ verwijst hiernaar. De opkomst van informatie- en communicatietechnologie, in het bijzonder het internet, heeft bij velen het gevoel versterkt dat zij in een maatschappij leven die door informatiestromen wordt gedomineerd. Door de digitale technologie zijn de communicatiemogelijkheden en de voorwaarden voor het produceren, opslaan, verwerken en doorgeven van informatie enorm uitgebreid. Het is deze exponentiële verruiming van de mogelijkheden die de naam informatiesamenleving extra plausibel maakt. Of de cultuur van deze informatiesamenleving daarmee ook als een e-cultuur kan worden aangemerkt, is evenwel nog maar de vraag.

In het eerste hoofdstuk is ingegaan op de verhouding tussen cultuur, informatie en communicatie, en ICT. Er werd gesteld dat de introductie van ICT op zichzelf niet tot culturele veranderingsprocessen kan leiden. Ten eerste is technologie slechts één van vele factoren die richting geven aan de culturele ontwikkeling en valt haar impact moeilijk te isoleren van die van deze andere factoren. Ten tweede wordt technologie op haar beurt mede vormgegeven door de cultuur waaruit ze voortkomt. Er is dus eerder sprake van wederzijdse beïnvloeding dan van een enkele invloed van de een op de ander. Ten derde dient ICT ook echt gevolgen te hebben voor de wijze waarop mensen zich informeren en met elkaar communiceren om culturele verandering te stimuleren. In die zin kan men de opkomst van een e-cultuur aflezen aan deze waarneembare patronen van informatie en communicatie. Naarmate meer van de dagelijkse interacties en het zoeken naar informatie via ICT verlopen en zij een ander karakter krijgen, kan met meer reden gesproken worden over een verschuiving in de richting van een e-cultuur. In hoofdstuk 3 werd het gebruik van ICT behandeld als een voorwaarde voor verandering van de cultuur. In dit hoofdstuk komen de consequenties van dit gebruik aan de orde voor de mate waarin gedrukte en audiovisuele media ter hand worden genomen.

ICT is een verzamelnaam voor technologieën ten behoeve van informatie en communicatie.¹ In hoofdstuk 5 is al beschreven hoe de directe communicatie tussen mensen aan het verschuiven is. Oude communicatievormen worden steeds vaker aangevuld met door elektronica totstandgekomen vormen van *communicatie*. Soms ontstaan zelfs communicatienetwerken die geen basis hebben in fysieke ontmoetingen (‘virtual networks’). In dit hoofdstuk wordt de blik gericht op het gebruik dat Nederlanders

maken van bronnen van informatie over diverse onderwerpen. Mensen verschillen niet alleen in de onderwerpen waarnaar hun belangstelling uitgaat, maar ook in de informatiebronnen die zij hiervoor raadplegen. Niet elke bron van informatie is even bruikbaar voor elk onderwerp. Voor informatie over de lokale politiek raadpleegt men bij voorkeur geen buitenlandse krant, en voor het buitenlandse nieuws zal men het huis-aan-huisblad niet snel opslaan.

De opkomst van nieuwe ICT, en vooral van het internet, heeft mogelijk twee gevolgen gehad. In de eerste plaats zijn mensen de 'nieuwe media' als een onderwerp van hun belangstelling gaan beschouwen. Op de tweede plaats zijn zij het intern gaan gebruiken als bron van informatie over allerlei onderwerpen, inclusief die nieuwe media maar ook de cultuur in engere zin: artistieke expressie. De vorm en structuur waarin informatie op het internet wordt aangeboden (combinatie van tekst, beeld en geluid, alsmede het snel kunnen vinden van gerelateerde informatie via hyperlinks) heeft mogelijkgevolgen voor de wijze waarop mensen zich informeren. Zij hebben een laagdrempelige toegang tot vele bronnen die over hetzelfde onderwerp berichten, zodat ze berichtgeving kunnen vergelijken en er kritischer mee kunnen omgaan. Een andere mogelijkheid is echter dat het enorme aanbod hen afschrikt en zij zich juist concentreren op een enkele bron waarvan ze de betrouwbaarheid niet goed kunnen inschatten. Hoe het ook zij, het zich informeren via internet zal het gebruik van gedrukte en audiovisuele media niet onberoerd laten. Of het daarmee gerechtvaardigd is na 'woordcultuur' en 'beeldcultuur' van 'e-cultuur' te gaan spreken, zal afhangen van de daadwerkelijke concurrentieverhouding tussen gedrukte en audiovisuele media en internet.

Drie vragen zullen van een voorlopig antwoord worden voorzien – voorlopig, omdat in de periode 1995-2000 ICT weliswaar een enorm snelle opmars heeft gemaakt, maar vermoed kan worden dat we nog maar aan het begin van een ontwikkeling staan. De eerste twee vragen hebben betrekking op cultuur in brede zin. De derde vraag behandelt specifiek het onderwerp 'kunst en cultuur'. Hierbij komt bij wijze van 'uitstapje' ook cultuur in engere zin, het terrein waarop het cultuurbeleid van de opdrachtgever van dit onderzoek, het ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen, voornamelijk is gericht, in dit rapport aan de orde.

- 1 Zijn er verschuivingen waar te nemen in het gebruik van media en ICT?
- 2 Is het internet een aanvullende bron van informatie of vervangt het al langer bestaande informatiebronnen?
- 3 Informeren in 'kunst en cultuur' geïnteresseerden zich in toenemende mate via het internet?

Bij de beantwoording van deze vragen wordt gebruikgemaakt van de bestanden van het Tijdsbestedingsonderzoek (TBO) dat vanaf 1975 om de vijf jaar is gehouden. De gegevens hebben steeds betrekking op tijdsbesteding aan media en ICT in de thuis-situatie. Pc- en internetgebruik op het werk en op school is in het TBO-dagboek niet als aparte activiteit geregistreerd. Waar het in het vervolg over tijdsbesteding aan pc

en internet gaat, is dus steeds de tijdsbesteding thuis in de vrije tijd bedoeld. Gaat het evenwel over het gebruik van gedrukte media, audiovisuele media en internet als informatiebronnen (vanaf § 7.4), dan geldt die beperking in principe niet. Het betreft daar vragen uit de TBO-vragenlijst, waarbij het onderscheid tussen thuis en elders niet is gemaakt.

In hetgeen volgt wordt de blik eerst gericht op trends in het media- en ICT-gebruik (§ 7.2). Hier worden verschuivingen in het gebruik van de media belicht en wordt het mediagebruik van bezitters van een pc en een internettoegang vergeleken met dat van niet-bezitters. Vervolgens wordt nader ingegaan op het gebruik van media en internet als bronnen van informatie over verschillende onderwerpen (§ 7.3 en 7.4). Speciale aandacht krijgen daar het gebruik van het internet (voor welke onderwerpen wendt men zich tot het world wide web of nieuwsgroepen?) en het zoeken naar informatie over nieuwe media. Net als in eerdere SCP-studies naar mediagebruik (Knulst en Kalmijn 1988; Knulst en Kraaykamp 1996) komt daarbij de vraag aan de orde of media in een onderlinge concurrentieverhouding staan ('substitutie' van oude door nieuwe media) of dat zij elkaar aanvullen. Nadat zo de 'e-cultuur' in brede zin is belicht, komt de 'e-cultuur' in engere zin aan bod (§ 7.5). Bekeken wordt in hoeverre Nederlanders zich via het internet informeren over kunst en cultuur en of er hierin verschillen tussen wel en niet in kunst geïnteresseerden bestaan. Een conclusie (§ 7.6) sluit het hoofdstuk af.

7.2 Media- en ICT-gebruik in Nederland 1975-2000

In het laatste kwart van de vorige eeuw is de media- en ICT-uitrusting van Nederlandse huishoudens behoorlijk veranderd (zie hoofdstuk 3, tabel 3.1). Een geavanceerde televisie- en pc-uitrusting heeft haar intrede gedaan in de meeste huishoudens. Deze technologie maakt het mogelijk binnen de eigen vier muren van een enorm media-aanbod gebruik te maken. Zeker met de opkomst van het internet is de hoeveelheid informatie die men zou kunnen raadplegen enorm gegroeid. Alleen al daarom kan het gebruik van media en ICT geen gelijke tred houden met de groei van het aanbod. Het gegeven dat men per dag maximaal 24 uur ter beschikking heeft, waarbinnen vele andere activiteiten dienen te worden verricht, legt een verdere beperking op (zie Breedveld en Van den Broek 2001). Door gedurende een volle week de tijdsbesteding te meten kan worden belicht in welke mate Nederlanders van media gebruikmaken en welke verschuivingen daarin hebben plaatsgevonden (tabel 7.1).

Tabel 7.1 Media- en ICT-gebruik: lezen van gedrukte media, televisie kijken, radio luisteren, lezen, computer- en internetgebruik als hoofdbezigheid, bevolking van 12 jaar en ouder, 1975-2000 (in procenten, uren per week en index 2000, 1995 = 100)

	1975	1980	1985	1990	1995	2000	index
deelname (%)	99	100	100	100	99	99	100
gedrukte media	96	95	94	91	89	84	94
radio ^a	68	60	52	50	41	36	89
televisie ^b	94	96	98	97	96	97	101
computer/internet			4	13	23	45	193
tijdsbesteding (uren per week)	18,5	17,8	19,0	18,8	18,8	18,7	100
gedrukte media	6,1	5,7	5,3	5,1	4,6	3,9	86
radio ^a	2,2	1,8	1,4	1,2	0,8	0,7	79
televisie ^b	10,2	10,3	12,1	12,0	12,4	12,4	100
computer/internet			0,1	0,5	0,9	1,8	186
tijdsbesteding deelnemers (uren per week)	18,6	17,9	19,0	18,9	18,9	18,8	100
gedrukte media	6,4	6,0	5,7	5,6	5,2	4,7	91
radio ^a	3,2	3,0	2,7	2,4	2,1	1,8	89
televisie ^b	10,9	10,8	12,4	12,4	12,9	12,7	99
computer/internet			3,5	3,7	4,0	3,9	97

a Inclusief audio (cd's, platen en cassettes).

b Inclusief video, teletekst en kabelkrant.

Bron: SCP (TBO)

Het is niet verbazend dat de beschreven veranderingen in de media- en ICT-uitrusting in het eigen huishouden in grote lijnen parallel lopen met verschuivingen in gebruik. Duidelijk is dat 'oude' media (gedrukte media en radio) aan populariteit inboeten. Hierbij moet wel in acht worden genomen dat het in tabel 7.1 om hoofdactiviteiten gaat. Maar ook als nevenbezigheid – bijvoorbeeld het luisteren naar de radio tijdens het werk of het lezen tijdens een treinreis – moeten boeken, tijdschriften, kranten en de radio terrein prijsgeven (Huysmans en De Haan 2001).

In de periode 1995-2000 is de deelname (gedefinieerd als minimaal één kwartier in de onderzoekswEEK) aan deze media teruggelopen. Daar staat bijna een verdubbeling van de deelname aan computer- en internetgebruik tegenover. Deze tendensen komen ook naar voren in de tijdsbestedingscijfers. Kijkt men evenwel naar de tijdsbesteding van de deelnemers, dan zijn de veranderingen minder scherp. Alleen bij het lezen van gedrukte media wordt een significante daling² gedurende de laatste vijf jaar van de meetperiode gevonden.³

Wat verder opvalt is dat het totale mediatijdsbudget (met uitzondering van het meetjaar 1980) gedurende de hele periode constant is gebleven op 18,5 à 19 uur per week. Binnen een hoeveelheid vrije tijd die de laatste vijf jaar is gedaald van 47,3 naar 44,8 uur (Van den Broek 2001) betekent dat een relatieve groei. Maar het woord 'relatief' is zeer op zijn plaats gezien de (moeilijk kwantificeerbare) groei van de aangeboden

informatie. Binnen de beschikbare tijd en gelegenheid kan men een steeds kleiner deel van de thuis beschikbare informatie tot zich nemen, zeker wanneer men over een pc met internetaansluiting beschikt. Het is daarom interessant te bezien of bezitters van pc en internet in hun mediagebruik afwijken van niet-bezitters (tabel 7.2; aangezien in 2000 het bezit van een internetaansluiting niet is gemeten, worden voor dit jaar de gebruikers en niet-gebruikers vergeleken).

Tabel 7.2 Media- en ICT-gebruik als hoofdactiviteit van pc-bezitters en niet-bezitters (1985-2000), van bezitters van een internetaansluiting (1995) en van internetgebruikers (2000), Nederlandse bevolking van 12 jaar en ouder (in uren per week)

	1985		1990		1995		2000	
	pc-bezitters	niet-bezitters	pc-bezitters	niet-bezitters	pc-bezitters	niet-bezitters	pc-bezitters	niet-bezitters
media totaal	18,2	19,2	18,1	19,1	17,5	20,1	17,6	21,3
gedrukte media	4,7	5,5	4,7	5,3	4,0	5,2	3,6	4,8
radio ^a	1,1	1,4	0,9	1,3	0,7	1,0	0,5	1,0
televisie ^b	11,7	12,2	11,1	12,4	11,1	13,8	11,2	15,2
computer/internet	0,7	0,0	1,3	0,1	1,7	0,2	2,4	0,3
					1995		2000	
					internet-toegang	geen toegang	internet-gebruikers	niet-gebruikers
media totaal				18,9	18,8	19,6	18,5	
gedrukte media				4,1	4,6	3,7	4,0	
radio ^a				0,4	0,9	0,5	0,7	
televisie ^b				9,4	12,5	11,0	12,8	
computer/internet				4,9	0,8	4,5	0,9	

a Inclusief audio (cd's, platen en cassettes).

b Inclusief video, teletekst en kabelkrant.

Bron: SCP (TBO)

Er zijn duidelijke verschillen aanwijsbaar tussen pc-bezitters en niet-bezitters. In de eerste plaats besteden pc-bezitters minder tijd aan de media (incl. computer/internet). De grotere hoeveelheid tijd die zij achter de pc doorbrengen wordt meer dan gecompenseerd door de geringere hoeveelheid tijd die zij aan gedrukte en audiovisuele media besteden. In grote lijnen komen dezelfde verschillen naar voren uit de vergelijking tussen bezitters (gebruikers) van een internetaansluiting en niet-bezitters (-gebruikers). De verschillen voor het lezen van gedrukte media zijn evenwel niet significant, en internetbezitters (-gebruikers) lijken ietwat enthousiastere mediagebruikers dan de niet-bezitters (-gebruikers).

De vraag dringt zich uiteraard op in hoeverre het enkele beschikken over een computer verantwoordelijk is voor dergelijke verschillen in het gebruik van de media. De verschillen zouden ook kunnen voortkomen uit verschillen in achtergrondkenmerken.

Pc-bezitters en -gebruikers vormen namelijk geen dwarsdoorsnede van de bevolking. Zij verschillen van niet-bezitters naar sekse (mannen meer dan vrouwen), leeftijd (jongeren meer dan ouderen), opleiding (hoger en middelbaar opgeleiden meer dan lager opgeleiden), inkomen (hogere inkomens meer dan lagere inkomens) en arbeidsmarktpositie (werkenden en studerende meer dan huisvrouwen/-mannen, gepensioneerden en werklozen/arbeidsongeschikten) (Huysmans en De Haan 2001).

Voor pc-bezit is door middel van regressieanalyses voor de jaren 1985-2000 nagegaan of de kenmerken sekse, leeftijd, opleiding, huishoudinkomen en arbeidsmarktpositie (d.i. of men als voornaamste dagtaak betaald werk heeft, studeert, de eigen huishouding verzorgt, werkloos/arbeidsongeschikt is of gepensioneerd is) de verschillen in tabel 7.2 kunnen verklaren. Uit de analyses komt inderdaad naar voren dat de verschillen voor het mediatijsbudget als geheel, en voor gedrukte media, radio en televisie in het bijzonder, grotendeels worden verklaard door deze kenmerken. Slechts de invloed van pc-bezit op de tijdsbesteding aan radio luisteren blijft significant wanneer gecontroleerd is voor de genoemde achtergrondkenmerken. De conclusie moet dan ook luiden dat het pc-bezit als zodanig geen verklaring biedt voor verschillen in mediagebruik. Het lijkt er daarmee niet op dat het beschikken over een pc in de thuissituatie als vanzelf tot andere patronen van informatiegebruik leidt. Wel kan worden gesteld dat achtergrondkenmerken als de eerdergenoemde via pc-bezit tot verschillende mediagebruikspatronen aanleiding geven.

7.3 Media en ICT als informatiebronnen

Mediagebruik vloeit niet direct voort uit datgene wat de media aanbieden. Niet alleen omdat niet alle huishoudens over alle media beschikken, maar ook omdat mensen verschillende voorkeuren en interesses hebben en niet aan elke van deze interesses met (elk van deze) media tegemoetkomen. Als men is geïnteresseerd in sport kan men op regelmatige basis de sportpagina's in de krant lezen, dagelijks het sportjournaal bekijken, maar men kan er ook met gelijkgestemden over praten. Als het erom gaat te verklaren waarom mensen voor informatie over bepaalde thema's de media als informatiebronnen gebruiken, zijn er twee vragen te beantwoorden. Primair is het de vraag hoe het komt dat sommigen op zoek gaan naar informatie over deze thema's en anderen niet. De vervolgvraag luidt waarom sommigen, gegeven hun interesse in een thema, meer gebruikmaken van bepaalde bronnen van informatie en minder of geen gebruikmaken van alternatieve bronnen.

Het zou te ver van het onderwerp wegvoeren hier een overzicht te presenteren van theoretische antwoorden op deze vragen, laat staan ze aan een empirische toetsing te onderwerpen. Bij wijze van denkkader kan bij de communicatiewetenschappelijke literatuur over het concept *publieksactiviteit* te rade worden gegaan voor een antwoord op beide vragen (Renckstorf 1994; McQuail 2000; Huysmans, 2001: 24-37). Mediagebruik en meer specifiek het op zoek gaan naar informatie wordt daar geduid vanuit

de betekenisverlening van mensen aan hun omgeving. Deze betekenisverlening bouwt voort op eerder in het leven vergaarde kennis (de kennisvoorraad) en op relevanties die samenhangen met doelen die men in het leven nog wil bereiken (vgl. Schütz 1974; Schütz en Luckmann 1979; Huysmans 2001: 34-35). Het gebruiken van informatie – verkregen uit hetzij de massamedia, hetzij het sociale netwerk – kan een ritueel, routinematig ofwel een doelgericht, instrumenteel karakter hebben. Ritueel gebruik van informatie vindt plaats in situaties die met de aanwezige kennis zonder problemen van betekenis kunnen worden voorzien (denk aan regelmatig terugkerende handlingsopvolgingen: boodschappen doen – koken – eten – afwassen – journaal kijken). Instrumenteel gebruik vindt plaats in situaties waarin de kennisvoorraad ontoereikend is voor deze betekenisverlening (denk bijvoorbeeld aan een situatie waarin men fysieke pijn ervaart en een medische diagnose wordt gezocht; of wanneer de aankondiging van een nieuwe tv-serie de nieuwsgierigheid heeft geprikkeld en de eerste aflevering wordt bekeken om te zien of het volgen ervan de moeite waard zal zijn) (vgl. Renckstorf en Wester 1989; Rubin 1984; McQuail 2000: 389).

Het antwoord op de vervolgvraag naar het gebruikmaken van bronnen kan volgens dezelfde literatuur in de individuele beoordeling van mogelijke handelingen ('handelingsontwerpen'; Schütz 1974) gezocht worden. In de kennisvoorraad bevinden zich evaluaties van eerdere handelingen. Zo kan men in eerdere situaties van psychische vermoeidheid hebben ervaren dat het kijken naar een voetbalwedstrijd op televisie of het lezen van een boek deze vermoeidheid helpt verlichten of althans tijdelijk te vergeten. Doet zich een soortgelijke situatie van vermoeidheid voor, dan raadplegen mensen volgens deze theorie hun kennisvoorraad voor handelingsontwerpen die voor deze situatie geschikt zijn. Voor het gebruik van informatiebronnen betekent dit dat mensen op basis van evaluaties van hun eerdere ervaringen kennis bezitten over wat zij van deze bronnen kunnen verwachten ('verwachte gratificaties'; Palmgreen et al. 1985). Deze inschatting van de bruikbaarheid van informatiebronnen in het verleden vormt de achtergrond voor verschillen in het daadwerkelijk gebruiken ervan in het heden.

Dit terugvallen op handelingsontwerpen uit de kennisvoorraad verklaart echter niet waarom mensen gebruik gaan maken van nieuwe media. Zij hebben er immers aanvankelijk nog geen ervaring mee kunnen opdoen. Het theoretische antwoord luidt dat de relevantie van sommige zaken, zoals nieuwe media, uit sociale druk of uit nieuwsgierigheid kan voortkomen (vgl. Schütz en Luckmann 1979: 233-234).⁴ Van buitenaf opgelegd of van binnenuit gemotiveerd maken mensen kennis met nieuwe ontwikkelingen, ook wanneer het nut ervan niet onmiddellijk duidelijk is. Door deze gedwongen kennismaking ontdekken mensen in elk geval de mogelijkheden van de nieuwe media. Dit kan leiden tot de ontwikkeling van nieuwe handelingsontwerpen ('voor het laatste nieuws kan ik nieuwssites op het world wide web raadplegen'), die na verloop van tijd in de kennisvoorraad een plaats vinden.

Kennis en relevanties zijn volgens deze theorie verantwoordelijk voor verschillen in interesse in bepaalde onderwerpen; verwachtingen ten aanzien van informatiebronnen hebben vervolgens verschillen in het gebruik van deze bronnen voor de interessant geachte onderwerpen tot gevolg.

Is het gebruik van bronnen van informatie tussen 1995 (toen nog slechts 4 procent van de Nederlanders over een internetaansluiting in het eigen huishouden beschikte) en 2000 veranderd doordat gebruikers het internet als een bruikbaar informatiebron zijn gaan beschouwen dan de gedrukte en audiovisuele media? Een indicatie hiervoor kan worden verkregen uit het SCP-Tijdsbestedingsonderzoek (TBO). 'Gebruik' wordt hier gesplitst in drie delen: deelname (minimaal een kwartier in de onderzochte week van een medium gebruikgemaakt), tijdsbesteding van deelnemers en niet-deelnemers tezamen, en tijdsbesteding van deelnemers (tabel 7.3).

Tabel 7.3 Gebruik van media en ICT (gedrukte media, audiovisuele media en internet): deelname en tijdsbesteding als hoofdactiviteit door Nederlandse bevolking van 12 jaar en ouder, 1995-2000

	deelname (%)		tijdsbesteding ^a		tijdsbesteding deelnemers ^a	
	1995	2000	1995	2000	1995	2000
dagblad	69	62	2,0	1,8	3,0	3,0
opinieblad	9	7	0,1	0,1	1,0	1,1
overige bladen/tijdschriften	70	63	1,2	1,1	1,8	1,7
radio ^b	30	26	0,5	0,4	1,8	1,8
televisie ^c	96	97	12,3	12,2	12,8	12,6
teletekst/kabelkrant	15	18	0,1	0,2	0,9	0,9
internet	–	24	–	0,5	–	2,1
totaal	99	99	16,3	16,3	16,4	16,4

a In uren per week.

b Exclusief audio (cd's, lp's, cassettes).

c Inclusief video, exclusief teletekst en kabelkrant.

Bron: SCP (TBO)

Aangezien de gegevens in tabel 7.3 niet uitsluitend betrekking hebben op media en internet als bron van informatie (maar ook als bron van vermaak, van gezelschap en in het geval van internet ook van interactie), geven ze zicht op het gebruik in het algemeen. Het eerste wat opvalt is dat het gebruik in totaal niet is veranderd. Zowel in 1995 als 2000 maakte nagenoeg de hele bevolking (99%) in een week gebruik van minimaal een van de genoemde media/ICT. In beide meetjaren werd er ruim 16 uur aan besteed. Hieruit kan men afleiden dat over de gehele bevolking gezien er een soort winst-en-verliesrekening geldt: wat er bij het ene medium aan tijdsbesteding bijkomt, moet er bij de andere zijn afgegaan.⁵ Van het internet, waarvan het gebruik in 1995 niet specifiek is gemeten, kan gerust worden gesteld dat het gebruik in termen van deelname flink is gegroeid. Uitgedrukt in besteding van vrije tijd is de winst nog bescheiden te noemen. Nederlanders vanaf 12 jaar besteden gemiddeld een halfuur per week on line oftewel drie procent van de aan media en internet bestede tijd. Toch heeft de opmars van het internet tot een verschuiving in het mediagebruik geleid. In rangorde komt internet

al op de vierde plaats na televisie, dagblad en overige bladen/tijdschriften, en vóór radio, teletekst/kabelkrant en opinieblad.⁶

Verschuivingen in het gebruik zijn voornamelijk te vinden in het deelnamepercentage. Tussen 1995 en 2000 is de deelname aan het gebruik van gedrukte media en radio gedaald, hetgeen in de jaren 1975-1995 ook al het geval was (Huysmans en De Haan 2001). In die gevallen waarin dat het meest drastisch gebeurde, de dagbladen en overige bladen/tijdschriften, is ook de daling in tijdsbesteding significant. Daarentegen steeg het gebruik van teletekst en kabelkrant significant.⁷ De stijging komt geheel voor rekening van het teletekstgebruik; de kabelkrant laat een lichte (niet-significante) daling in deelname en tijdsbesteding zien.⁸ Teletekst en internet zijn in het rijtje de jongste loten aan de stam. Het lijkt er dan ook op dat er een verschuiving van oude media richting nieuwe plaatsvindt (zie Van Eijck et al. 2001). Nadere beschouwing geeft echter een genuanceerder beeld, zoals uit de nu volgende analyse blijkt.

Als men al van een medium gebruikmaakte, dan besteedde men er in 2000 evenveel tijd aan als voorheen. De gebruikers van de diverse media, zo laten de meest rechtse kolommen van tabel 7.3 zien, zijn deze trouw gebleven.⁹ In de tijdsbesteding van de gebruikers is per mediumtype nauwelijks verandering opgetreden. De voorlopige conclusie voor wat betreft de verschuivingen tussen de media zou dan ook luiden dat gedrukte en audiovisuele media en internet bij een gesloten budget lijken te concurreren om de gunst van de gebruiker. Maakten Nederlanders in 1995 gebruik van gemiddeld 2,9 van de zes media, in 2000 waren dat er 2,7, een significante daling. Wordt het internet meegeteld in 2000 (en wordt dus een situatie van zes met een van zeven media vergeleken), dan is er geen verandering waarneembaar. Op het eerste gezicht is het internet daarmee een gedeeltelijk substituut voor de oudere massamedia. Nadere analyses wijzen echter uit dat de zaken niet zo eenvoudig liggen. Wanneer van het collectieve naar het individuele niveau wordt overgegaan, blijkt er iets anders aan de hand te zijn. In 2000 zijn het namelijk de internetgebruikers die eerder meer dan minder gebruikmaken van de zes oudere media dan de niet-gebruikers (2,8 tegen 2,7; verschil niet significant). Een gedetailleerdere analyse van de gegevens is nodig om te beoordelen hoe de vork in de steel zit. Een uitsplitsing van de deelnamecijfers naar deelgroepen geeft een genuanceerder beeld van de verschuivingen (tabel 7.4).

Tabel 7.4 Deelname aan gebruik van media en ICT als hoofdactiviteit naar sekse, leeftijd, opleidingsniveau^a, inkomen^b en arbeidsmarktpositie, Nederlandse bevolking van 12 jaar en ouder, 1995-2000 (in %)

	dagblad		opinieblad		tijdschrift/ ov. bladen		radio		televisie		teletekst/ kabelkrant		inter- net		totaal		
	1995	2000	1995	2000	1995	2000	1995	2000	1995	2000	1995	2000	2000	1995	2000	1995	2000
	totaal	69	62	9	7	70	63	30	26	96	97	15	18	24	99	99	
man	70	63	10	9	64	57	32	26	96	96	18	22	30	99	99		
vrouw	68	61	7	5	76	69	28	25	96	98	12	14	19	99	100		
12-19 jaar	31	21	3	0	55	42	32	32	97	97	8	6	32	98	98		
20-34 jaar	57	46	7	4	62	56	20	15	96	97	13	18	34	99	99		
35-49 jaar	81	68	8	6	74	63	26	19	96	96	16	20	27	100	99		
50-64 jaar	86	80	10	10	79	74	38	33	95	98	15	21	20	100	100		
≥ 65 jaar	85	79	18	12	79	72	44	38	96	98	21	20	6	99	100		
lo, lbo, mavo	69	58	5	4	71	62	36	33	96	98	18	20	11	99	99		
mbo, havo, vwo	62	57	7	3	71	64	27	23	97	98	13	18	29	99	99		
hbo, wo	79	75	18	16	66	63	23	19	96	95	12	16	36	99	99		
eerste kwartiel (laag)	64	58	8	3	69	62	36	31	95	97	16	20	11	98	99		
tweede kwartiel	67	66	7	6	72	66	34	26	95	98	16	22	20	99	99		
derde kwartiel	74	68	5	8	70	62	26	21	97	95	17	18	26	99	99		
vierde kwartiel (hoog)	78	74	15	16	70	64	22	20	99	99	10	20	38	100	100		
studerend, schoolgaand	38	27	5	1	56	44	29	28	97	96	9	9	36	99	97		
werkend	71	63	9	7	68	61	25	19	97	97	14	18	30	99	99		
huishouding	78	70	8	4	83	77	31	30	96	97	15	19	13	100	99		
werkloos,																	
arbeidsongeschikt	71	60	8	11	60	66	37	21	93	94	17	26	16	98	100		
gepensioneerd	85	81	16	12	78	72	44	42	95	98	23	23	9	98	100		

a Huidige of voltooide opleiding.

b Netto huishoudinkomen.

Bron: SCP (TBO)

Uit tabel 7.4 komt naar voren dat het internet voor sommige, maar niet voor alle groepen een compensatie vormt voor de teruggang bij de gedrukte en audiovisuele media. Bij de leeftijds- en arbeidsmarktgroepen zijn het de 'jongere' groepen (t/m 49 jaar) alsmede studerenden en werkenden die het meest intensief van internet gebruikmaken. Bij hen wordt ook de grootste teruggang in het lezen van bladen wordt aangetroffen. Kijkt men daarentegen naar de opleidingsgroepen, dan zijn het daar juist de minst actieven op internetgebied (de lager opgeleiden) die het lezen van bladen de rug toekeren. Bij deze groep is de teruggang in deelname aan het aantal media (van de zes in 1995) significant. De middelbaar en hoger opgeleiden daarentegen zijn niet minder van deze zes media gebruik gaan maken. Telt men het internet erbij op, dan stijgt hun gebruik zelfs significant. Bij deze groepen is er daarmee sprake van

een verruiming van het gebruik in plaats van een vervanging van ‘oud’ door ‘nieuw’. Aangezien het gaat om dezelfde groep – Nederlanders vanaf 12 jaar – die in deelgroepen wordt uiteengelegd, kan daarom niet in zijn algemeenheid worden beweerd dat er van een vervanging van oude door nieuwe media sprake is.¹⁰

7.4 Gebruik van informatiebronnen sinds de opkomst van internet

Het gebruik van de media en internet is daarmee in de breedte geschetst. De vraag die nog openstaat, is in welke mate het gebruik van de media als bronnen van informatie is veranderd sinds de brede acceptatie van het internet een aanvang nam. In het TBO is voor een reeks onderwerpen de vraag gesteld of men er dagblad, opinieblad, tijdschriften/overige bladen, radio, televisie, teletekst/kabelkrant en (in 2000) internet voor gebruikt, of dat men niet in het onderwerp is geïnteresseerd. In de vraagstelling is tussen 1995 en 2000 één verandering opgetreden. ‘Nieuwe media’ is er als onderwerp bijgekomen ten koste van ‘informatie over emancipatie/positie van de vrouw’ (tabel 7.5; vgl. Van Dijk et al. 2000: 64-74).

Tabel 7.5 Onderwerpspecifiek gebruik van informatiebronnen, Nederlandse bevolking van 12 jaar en ouder, 1995-2000 (in %)

	dagblad		opinieblad		tijdschrift/ ov. bladen		radio		televisie		teletekst/ kabelkrant		inter- net	niet ge- ïnteres- seerd	
	1995	2000	1995	2000	1995	2000	1995	2000	1995	2000	1995	2000	2000	1995	2000
buitenlands nieuws	65	60	6	5	2	2	30	26	84	82	5	9	5	8	7
buitenlandse politiek	46	40	5	3	2	1	20	15	62	61	3	4	2	29	29
binnenlands nieuws	72	69	5	4	3	3	37	30	86	82	7	9	4	3	4
binnenlandse politiek	56	50	5	5	2	1	27	20	70	66	4	5	2	19	22
gemeentepolitiek	40	37	1	1	26	26	6	4	9	10	13	11	1	31	34
nieuws woonplaats	50	49	1	0	36	37	7	5	10	13	21	20	1	9	9
financieel nieuws	28	30	3	3	2	4	4	5	19	19	2	5	4	61	57
misdaad, rechtszaken	55	50	2	2	4	3	11	10	56	58	3	4	2	21	20
sociaal-economisch															
nieuws	42	42	5	5	3	2	9	8	38	40	1	2	2	40	37
informatie over milieu	55	49	6	4	13	10	15	11	64	54	2	2	2	14	20
nieuws voor de consument	32	34	5	3	25	21	9	7	46	42	2	2	3	23	27
informatie over emanci- patie/positie van de vrouw	23	-	5	-	9	-	7	-	22	-	1	-	-	57	-
verkeersproblemen, openbaar vervoer	40	37	2	1	8	6	23	24	34	32	6	8	3	29	29
informatie over kunst en cultuur	36	35	5	4	12	11	7	4	29	25	2	1	3	45	47
sportnieuws	46	42	1	1	7	6	16	14	61	58	7	8	3	31	32
wetenschap en techniek	28	31	6	5	13	12	5	4	32	32	1	1	5	45	42
onderwijs	40	39	4	4	11	9	8	7	33	34	1	2	4	40	40
nieuwe media	-	20	-	3	-	13	-	3	-	21	-	1	18	-	48

- = niet gemeten.

Bron: SCP (TBO)

Uit de gebruikspercentages valt op te maken dat internet als informatieverschaffer nog niet erg populair is. Informatie over nieuwe media zelf wordt nog het meest geraadpleegd. Achttien procent van de bevolking van 12 jaar en ouder zoekt hiernaar wel eens op internet. Van de onderwerpen in tabel 7.5 komen buitenlands nieuws en wetenschap en techniek op een gedeelde tweede plaats. Deze informatie wordt maar door vijf procent van de bevolking op het net gelezen. Nederlanders kennen vooralsnog lang niet dezelfde prominentie toe aan het internet als informatiebron als zij dit doen aan televisie, dagbladen en in mindere mate radio. Deze media worden voor bijna elk van de 18 soorten informatie vaker gebruikt dan internet.

Tabel 7.5 biedt tevens informatie over veranderingen in het gebruik van de gedrukte en audiovisuele informatiebronnen in de periode waarin de opmars van internet in Nederlandse huishoudens plaatsvond. Een aantal van de dalingen in de gebruikspercentages van de 'oude' media dagblad, radio en televisie zijn significant. Deze verschuivingen kunnen echter niet alleen aan het toegenomen gebruik van internet worden toegeschreven. Voor milieu- en consumentenaangelegenheden is namelijk de algehele interesse gedaald, wat de daling bij de gedrukte en audiovisuele media verklaart. Voor de daling bij binnenlands en buitenlands nieuws en politiek lijkt niet alleen het internet, maar ook teletekst en kabelkrant een compenserende rol te spelen.

Het internetgebruik voor informatie over kunst en cultuur staat nog in de kinderschoenen. Toch beschikt een relatief groot aantal musea en theaters over een redelijk uitgebreide website (Broekhuizen en Huysmans 2002).¹¹ Wat opvalt is het grote aantal Nederlanders dat zegt niet in kunst en cultuur geïnteresseerd te zijn: bijna de helft. Radio en televisie, met hun brede informatieaanbod worden voor dit onderwerp relatief weinig benut, terwijl de meer op doelgroepen gerichte tijdschriften en bladen het relatief gezien goed doen. In paragraaf 7.5 gaan we hier nader op in.

Het gebruik van het internet strekt zich uit over alle onderwerpen, behalve over onderwerpen die betrekking hebben op de eigen woonplaats. De media met een (inter)nationale scope – televisie, radio en ook het internet – zijn daarvoor in de ogen van de gebruikers minder bruikbaar dan het (regionale) dagblad, de huis-aan-huisbladen (ondergebracht bij overige bladen en tijdschriften) en de kabelkrant. Gezien de geringe percentages lijkt het nog te vroeg om uitspraken te kunnen doen over de vraag voor welke thema's het internet een vervangende of aanvullende rol voor de gedrukte en audiovisuele media zal gaan vervullen. Vooralsnog is het internet vooral een belangrijke bron voor informatie over nieuwe media zelf.

Ook ten aanzien van het gebruik van de media en internet als informatiebron is de vraag relevant of de brede beschikbaarheid van wereldwijde informatie op internet een aanvulling op of een vervanging voor het al langer bestaande aanbod betekent. Een vergelijking van het aantal media dat per onderwerp werd geraadpleegd in 1995 (exclusief internet) en 2000 (internet inbegrepen) biedt hierop enig zicht (tabel 7.6). Als het internet vooral een aanvulling op het bestaande media-aanbod is, dan zou het gemiddeld aantal geraadpleegde bronnen moeten toenemen.

Tabel 7.6 Aantal bronnen dat per onderwerp wordt geraadpleegd, Nederlandse bevolking van 12 jaar en ouder, 1995-2000

	1995	2000 incl. internet	2000 excl. internet
buitenlands nieuws	1,9	1,9	1,8
buitenlandse politiek	1,4	1,3	1,2
binnenlands nieuws	2,1	2,0	2,0
binnenlandse politiek	1,6	1,5	1,5
gemeentepolitiek	0,9	0,9	0,9
nieuws woonplaats	1,3	1,3	1,2
financieel nieuws	0,6	0,7	0,7
misdaad, rechtszaken	1,3	1,3	1,3
sociaal-economisch nieuws	1,0	1,0	1,0
informatie over milieu	1,6	1,3	1,3
nieuws voor de consument	1,2	1,1	1,1
informatie over emancipatie/positie van de vrouw	0,7	–	–
verkeersproblemen, openbaar vervoer	1,1	1,1	1,1
informatie over kunst en cultuur	0,9	0,8	0,8
sportnieuws	1,4	1,3	1,3
wetenschap en techniek	0,8	0,9	0,8
onderwijs	1,0	1,0	1,0
nieuwe media	–	0,8	0,6
gemiddeld over alle onderwerpen	1,22	1,18	1,15

– = niet gemeten.

Bron: SCP (TBO)

Gemiddeld over alle onderwerpen waarnaar is gevraagd, is er in de periode 1995-2000 geen verandering opgetreden in het aantal bronnen dat men ervoor raadpleegt. Hierbij moet wel worden bedacht dat de deelnemers aan het onderzoek in 1995 zes en in 2000 zeven mogelijkheden kregen voorgelegd. Ter vergelijking is de meest rechtse kolom toegevoegd, waarin het internet buiten beschouwing is gelaten. Gezien de kleine verschillen tussen de cijfers met en zonder internet in 2000 zou het te ver gaan van een verschuiving in de richting van langs digitale weg verkregen informatie te spreken, al biedt internet een lichte compensatie. Wanneer men het internet in 2000 buiten beschouwing laat, worden immers nagenoeg dezelfde getallen gevonden (behalve bij 'nieuwe media'). In de tabel doen zich geen grote verschuivingen voor bij de afzonderlijke onderwerpen, al zijn er enkele wel significant. De daling bij milieu is op zijn minst gedeeltelijk toe te schrijven aan de gedaalde algehele interesse in het onderwerp. Wellicht zijn de media er ook minder over gaan berichten en is daardoor hun bruikbaarheid in de ogen van de gebruikers kleiner geworden. Op die ervaren bruikbaarheid voor de afzonderlijke bronnen kan meer licht worden geworpen door per bron te bezien voor hoeveel onderwerpen ze gemiddeld worden gebruikt. Een daling van dit gemiddelde betekent dat een bron voor een breed spectrum van 17 onderwerpen als minder bruikbaar wordt beschouwd (tabel 7.7).

Tabel 7.7 Aantal onderwerpen dat per informatiebron wordt geraadpleegd, Nederlandse bevolking van 12 jaar en ouder, 1995-2000

	1995	2000
dagblad	7,3	6,9
opinieblad	0,6	0,5
overige bladen/tijdschriften	1,7	1,5
radio	2,3	1,9
televisie	7,3	7,1
teletekst/kabelkrant	0,8	0,9
internet	–	0,4
totaal van alle bronnen	20,1	19,3

– = niet gemeten.

Bron: SCP (TBO)

De tendensen in het gebruik van de media en internet als bronnen van informatie weerspiegelen die van het gebruik in het algemeen (tabel 7.3). Voor dagblad, overige bladen/tijdschriften en radio is een significante daling zichtbaar in het aantal thema's waarvoor zij worden geraadpleegd. Teletekst en internet zitten ook hier in de lift, maar maken de daling bij de gedrukte en overige audiovisuele media niet geheel goed. Het totaalaantal onderwerpen (met dubbel telling) lijkt te dalen, maar de daling is net niet significant. Zonder dubbel telling¹² blijft het aantal onderwerpen waarover men zich informeert echter stabiel op 12,0 van de 17 gevraagde onderwerpen. Nederlanders hebben dus geen smallere interesse gekregen, maar zij specialiseren zich in hun zoektocht naar informatie over de gemiddeld 12 thema's die hen interesseren meer dan voorheen op de media van hun voorkeur. Eenzelfde conclusie is eerder getrokken voor het lezen van gedrukte media. Ook daar is sprake van een specialisatie in de leesvoorkeuren. Men combineert steeds minder verschillende soorten lectuur (Huysmans en De Haan 2001: 85-86), mogelijk als reactie op het zich uitdijende lecturaanbod.

Uitgaande van de idee dat culturele verandering de samenleving als geheel raakt, zou er ook voor groepen binnen de samenleving een patroon van verschuiving in informatiegebruik richting internet gevonden moeten worden. Een blik op verschillen naar sekse, leeftijd, opleidingsniveau, netto-huishoudinkomen en arbeidsmarktpositie geeft evenwel een gedifferentieerd beeld (tabel 7.8).

Tabel 7.8 Aantal onderwerpen waarvoor informatiebronnen worden geraadpleegd naar sekse, leeftijd, opleidingsniveau^a, inkomen^b en arbeidsmarktpositie, Nederlandse bevolking van 12 jaar en ouder, 1995-2000

	dagblad		opinieblad		tijdschrift/ ov. bladen		radio		televisie		teletekst/ kabelkrant		inter- net		totaal		
	1995	2000	1995	2000	1995	2000	1995	2000	1995	2000	1995	2000	2000	1995	2000	1995	2000
	totaal	7,3	6,9	0,6	0,5	1,7	1,5	2,3	1,9	7,3	7,1	0,8	0,9	0,4	20,1	19,3	
man	7,9	7,5	0,8	0,7	1,8	1,6	2,5	2,2	7,6	7,3	0,9	1,0	0,6	21,5	21,0		
vrouw	6,7	6,3	0,4	0,3	1,6	1,5	2,2	1,6	7,1	6,9	0,7	0,8	0,3	18,7	17,7		
12-19 jaar	3,8	3,3	0,2	0,1	1,0	1,1	1,6	1,5	6,2	5,9	0,6	0,7	0,7	13,6	13,3		
20-34 jaar	7,0	6,4	0,7	0,7	1,8	1,8	2,6	2,4	7,9	7,6	1,1	1,4	0,6	21,2	21,0		
35-49 jaar	8,5	7,7	0,7	0,5	2,0	1,7	2,3	2,2	7,5	7,5	0,8	1,2	0,6	22,0	21,4		
50-64 jaar	7,8	8,1	0,5	0,5	1,5	1,5	2,4	1,7	6,9	7,1	0,5	0,5	0,1	19,6	19,5		
≥ 65 jaar	7,8	7,2	0,6	0,3	1,5	1,1	2,3	1,3	7,0	6,4	0,5	0,4	0,0	19,8	16,8		
lo, lbo, mavo	5,9	5,4	0,2	0,2	1,2	1,0	1,7	1,5	6,6	6,9	0,7	0,7	0,1	16,5	15,8		
mbo, havo, vwo	7,3	6,8	0,5	0,4	1,8	1,6	2,4	1,8	7,6	7,1	0,8	1,1	0,5	20,5	19,3		
hbo, wo	9,6	9,2	1,3	1,1	2,4	2,1	3,2	2,7	8,1	7,5	0,8	1,1	0,8	25,5	24,3		
eerste kwartiel (laag)	6,0	5,4	0,5	0,1	1,6	1,1	2,2	1,4	6,9	7,0	0,8	0,7	0,1	18,0	15,9		
tweede kwartiel	7,2	6,9	0,5	0,3	1,5	1,4	2,3	1,8	7,3	7,3	0,8	0,8	0,2	19,7	18,7		
derde kwartiel	8,1	8,0	0,6	0,7	1,9	1,9	2,4	2,3	7,7	7,4	0,9	1,2	0,5	21,5	22,0		
vierde kwartiel (hoog)	8,9	9,5	1,0	1,1	2,1	1,9	2,8	2,4	7,7	7,8	0,7	1,3	0,8	23,3	24,9		
studerend, schoolgaand	4,9	4,2	0,5	0,2	1,3	1,5	2,0	1,7	7,0	6,2	0,8	0,9	0,7	16,5	15,4		
werkend	8,2	7,6	0,8	0,7	2,0	1,7	2,6	2,3	7,7	7,3	0,9	1,1	0,6	22,2	21,5		
huishouding	6,8	6,3	0,2	0,2	1,5	1,3	2,0	1,4	6,7	7,4	0,6	0,8	0,1	17,9	17,5		
werkloos,																	
arbeidsongeschikt	6,0	5,9	0,5	0,1	1,3	1,2	1,9	0,9	7,0	7,1	0,7	0,7	0,2	17,6	16,2		
gepensioneerd	8,3	7,6	0,7	0,3	1,7	1,2	2,3	1,5	7,2	6,7	0,6	0,4	0,0	20,9	17,8		

a Huidige of voltooide opleiding.

b Netto-huishoudinkomen.

Bron: SCP (TBO)

Een daling in het gebruik van informatiebronnen is voornamelijk te lokaliseren bij vrouwen, ouderen (gepensioneerden) en mensen met een lager inkomen, de groepen die ook weinig van het internet gebruikmaken. Het internet wordt vooral door hun tegenvoetters als bron van informatie gebruikt: mannen, jongeren, hoger opgeleiden, mensen met een hoger inkomen en studerende/werkende. Bij deze groepen is de daling in het gebruik van informatiebronnen beperkt gebleven en in een enkel geval (hogere inkomens) lijkt er eerder sprake van een stijging dan een daling, doch deze is niet significant. De stijging in het gebruik van teletekst loopt niet geheel parallel met het gebruik van internet: alleen voor de hoogste inkomensgroep en werkende is dit het geval.

Het zijn niet altijd de groepen waarvan het teletekstgebruik is toegenomen en/of die het meest op internet zijn te vinden, die de gedrukte en audiovisuele media de rug hebben toegekeerd. Bij de twee jongste groepen (12-19 en 20-34 jaar) vertaalt het internetgebruik zich bijvoorbeeld niet in significante afnames van het gebruik van de andere media. Bij de groep 35-49-jarigen is er wel een daling in het lezen van dagbladen en overige bladen/tijdschriften waarneembaar. Daar staat tegenover dat 65-plussers en mensen met lagere inkomens de radio en de overige bladen/tijdschriften als bronnen van informatie minder hoog zijn gaan achten, terwijl zij deze dalingen niet compenseren met 'nieuwe' media.

Samengevat kan men dus niet stellen dat de opkomst van internet en (in mindere mate) teletekst als informatiebronnen tot een navenante daling in het gebruik van de andere bronnen heeft geleid. Er lopen verschillende tendensen door elkaar. Bij ouderen en mensen met een lager inkomen is sprake van een algehele daling in het gebruik van informatiebronnen die niet met specifieke media samenhangt. Bij andere groepen, mensen van middelbare leeftijd, mensen met een middelbare opleiding en werkenden, zou men wel kunnen spreken van een vervanging van oude door nieuwe media. Een derde categorie, gevormd door de twee hoogste inkomensgroepen, combineert een gelijk gebleven gebruik van oude media met een relatief intensief gebruik van teletekst en internet.

Als er van culturele verandering sprake is als gevolg van een veranderende omgang met informatie, dan spelen daarbij twee trends tegelijkertijd mee. Ten eerste zijn de verschillen tussen de groepen met veel respectievelijk weinig informatiegebruik tussen 1995 en 2000 groter geworden, met name tussen hogere en lagere inkomensgroepen. Ten tweede is het internet vooral een gewilde bron van informatie gebleven voor de groepen die toch al tot de intensiefste informatiegebruikers gerekend konden worden – met één opvallende uitzondering: de jongeren. Het staat nog te bezien of en in welke mate deze beide trends zich doorzetten in de komende jaren. Aanvankelijke verschillen tussen groepen in bezit van een internetaansluiting thuis zijn inmiddels aan het teruglopen, en het is niet denkbeeldig dat dit op termijn tot overeenkomstige ontwikkelingen bij het gebruik zal gaan leiden.

7.5 *Cultuurdeelname en informatie over kunst en cultuur*

Veranderingen in het gebruik van de media en ICT in het algemeen en meer specifiek als informatiebronnen kunnen worden gezien als indicaties voor een gedaanteverandering van de cultuur in brede zin. Het woord cultuur heeft echter ook een meer beperkte betekenis. Het gaat dan om cultureel erfgoed en artistieke expressie in bijvoorbeeld de schilderkunst en het ballet. Ook deze cultuur in enge zin ondergaat mogelijk een transformatie onder invloed van ICT. Te denken valt dan aan het gebruik van digitale technieken in het artistieke scheppingsproces zelf, maar ook aan het behouden of vergroten van de toegankelijkheid van cultureel erfgoed en collecties langs digitale weg. ICT wordt steeds vaker gebruikt om het potentiële kunstpubliek te bereiken.

Schilderkunstenaars tonen op het world wide web in een virtueel museum hun scheppingen, popmuzikanten verkopen hun nieuwste cd's via hun eigen website, en ook verloopt de kaartverkoop voor theater, bioscoop en soms musea via internet. Meer in het algemeen worden in Nederland culturele instellingen aangespoord gebruik te maken van ICT om een jonger en meer divers samengesteld publiek te bereiken (OCenW 1999). Een SCP-onderzoek naar websites van musea en theaters in Nederland heeft laten zien dat vele culturele instellingen inmiddels van het web gebruikmaken om hun (potentiële) publiek van informatie te voorzien (Broekhuizen en Huysmans 2002).

In hoeverre het cultuurminnend publiek zich ook via het web informeert over culturele zaken staat nog te bezien. Uit tabel 7.5 viel al op te maken dat 3% van de bevolking zich via internet informeert over kunst en cultuur. Men kan er gevoeglijk van uitgaan dat degenen die regelmatig een voorstelling of expositie bezoeken intensievere informatiegebruikers op het gebied van kunst en cultuur zijn dan mensen die zelden of nooit in een theater of museum komen. Dit maakt het waarschijnlijk dat de eerste groep alle informatiebronnen intensiever zal gebruiken dan de tweede groep. Vermoed kan echter worden dat bij die bronnen die beter aan de interesses van kunst- en cultuurliefhebbers tegemoetkomen, het verschil in gebruik tussen liefhebbers en niet-liefhebbers groter zal zijn. Het internet onderscheidt zich van de andere informatiebronnen (tot op zekere hoogte met uitzondering van teletekst) doordat het interactiviteit tussen aanbieder en gebruiker van informatie mogelijk maakt. Via internet kan een informatieaanbieder de gebruiker meer maatwerk leveren dan via de andere media. Om die reden zou verwacht mogen worden dat het verschil in internetgebruik voor informatie over kunst en cultuur tussen liefhebbers en niet-liefhebbers relatief groter is dan bij de andere media.

Allereerst is het de vraag wie deze bezoekers van culturele instellingen zijn. Voor de doeleinden van deze studie is deze groep beperkt tot degenen die minstens een keer per jaar naar een theatervoorstelling of concertuitvoering ('podiumbezoekers') of naar een tentoonstelling ('museumbezoekers') gaan.¹³ Bezoekers van culturele instellingen zijn over het algemeen hoger opgeleid, hebben een hogere leeftijd en een hoger inkomen en zijn vaker werkend of studierend dan niet-bezoekers. Met name de sociale omgeving waarin mensen opgroeien en het door hen genoten opleidingsniveau zijn van invloed op cultuurdeelname, zelfs tot op hogere leeftijd (De Haan en Knulst 2000). In tabel 7.9 is een en ander nader uitgesplitst voor podium- en museumbezoek.

Tabel 7.9 Podium- en museumbezoek (minstens een keer per jaar) naar sekse, leeftijd, opleidingsniveau^a, inkomen^b en arbeidsmarktpositie, Nederlandse bevolking van 12 jaar en ouder, 1995-2000

	podia ^c		musea ^d	
	1995	2000	1995	2000
totaal	49	49	54	54
man	47	44	57	56
vrouw	52	54	52	52
12-19 jaar	35	27	53	45
20-34 jaar	52	55	49	49
35-49 jaar	55	53	58	58
50-64 jaar	54	55	56	66
≥ 65 jaar	40	41	56	47
lo, lbo, mavo	36	35	41	41
mbo, havo, vwo	53	50	57	52
hbo, wo	68	69	73	75
eerste kwartiel (laag)	42	38	49	43
tweede kwartiel	45	49	47	52
derde kwartiel	54	54	56	59
vierde kwartiel (hoog)	64	69	66	71
studerend, schoolgaand	43	37	57	48
werkend	55	55	57	57
huishouding	45	48	47	48
werkloos, arbeidsongeschikt	41	38	41	61
gepensioneerd	46	44	60	54
pc-bezitters	55	54	59	59
niet-pc-bezitters	43	37	48	43
internet ^e	69	56	68	62
geen internet ^e	49	47	54	52

a Huidige of voltooide opleiding.

b Netto-huishoudinkomen.

c Toneel, concert, operette, opera, cabaret of musical.

d Museum of tentoonstelling.

e In 1995 bezit internetaansluiting, in 2000 gebruik van internet.

Bron: SCP (TBO)

Hoger opgeleiden en mensen met een hoger huishoudinkomen zijn oververtegenwoordigd onder de bezoekers van podia en musea. Zoals eerder in dit hoofdstuk is uiteengezet, zijn deze groepen ook koplopers in het gebruik van informatiebronnen in het algemeen, en van internet in het bijzonder. Uit tabel 7.9 blijkt dat pc- en internet-bezitters (-gebruikers) vaker podium- en museumbezoekers zijn dan niet-bezitters (-gebruikers). Zij beschikken derhalve relatief vaak over de mogelijkheid zich via het internet te informeren over culturele aangelegenheden. De vraag is nu in hoeverre zij

dit daadwerkelijk doen. Door het gebruik van informatiebronnen voor kunst en cultuur in 1995 te vergelijken met dat in 2000, kan worden gezien in hoeverre het internet daadwerkelijk een rol is gaan spelen in het contact tussen kunstenaar(-sgroep) en publiek (tabel 7.10).

Tabel 7.10 Gebruik van bronnen voor informatie over kunst en cultuur door bezoekers^a en niet-bezoekers^b van podia en musea, Nederlandse bevolking van 12 jaar en ouder, 1995-2000

	dagblad		opinieblad		tijdschrift/ ov. bladen		radio		televisie		teletekst/ kabelkrant		inter- net		niet ge- interes- seerd	
	1995	2000	1995	2000	1995	2000	1995	2000	1995	2000	1995	2000	1995	2000	1995	2000
totaal	36	35	5	4	12	11	7	4	29	25	2	1	3	45	47	
bezoekers podia	49	50	8	6	18	17	9	6	34	31	2	1	4	32	31	
niet-bezoekers	23	20	2	2	6	4	5	2	25	19	1	1	2	58	63	
bezoekers musea	47	50	7	6	17	16	9	6	37	33	2	1	4	32	29	
niet-bezoekers	23	17	2	1	5	5	4	1	20	15	1	1	2	61	69	

a Minstens een keer per jaar.

b Minder dan een keer per jaar.

Bron: SCP (TBO)

In tabel 7.10 is het gebruik van de verschillende bronnen van informatie over kunst en cultuur (zie tabel 7.5) uitgesplitst naar de groepen podiumbezoekers versus niet-bezoekers en hetzelfde is gedaan voor het museum. Opvallend is dat het gebruik van audiovisuele media – radio en televisie – voor deze soort van informatie is gedaald. Uit de tabel blijkt dat zowel bezoekers als niet-bezoekers deze media minder zijn gaan gebruiken, al is de teruggang voor de bezoekers (met één uitzondering: radio bij de museumbezoekers) niet significant. Bezoekers van podia en musea zijn zoals verwacht veel sterker in informatie over kunst en cultuur geïnteresseerd, maar toch zegt een derde van de bezoekers niet in deze informatie geïnteresseerd te zijn. Niet iedereen lijkt dus uit vrije wil een cultuurdeelnemer. Daarentegen geeft ongeveer een op de drie niet-bezoekers aan wel in kunst en cultuur geïnteresseerd te zijn. Het potentiële publiek is daarmee een stuk groter dan het feitelijke publiek.

De bezoekers hebben een duidelijke voorkeur voor het dagblad als informatiebron. Voor de niet-bezoekers delen dagblad en televisie de eerste plaats. Een vergelijking leert dat de interactieve mogelijkheden van het internet er nog niet toe hebben geleid dat het verschil in percentage tussen bezoekers en niet-bezoekers (4 versus 2) relatief groter is dan bij de andere media.¹⁴ Vooral nog lijken de gedrukte media en de radio meer aan de wensen van de bezoekers tegemoet te komen dan het internet. Het oudste medium, het dagblad, domineert nog altijd de informatievoorziening over kunst en cultuur.

7.6 Conclusie: een culturele e-volutie

Een verschuiving richting een e-cultuur zou af te lezen moeten zijn, zo luidde het uitgangspunt van dit hoofdstuk, aan een verschuiving in het gebruik van de media, meer specifiek in het gebruik van die media als bronnen van informatie. Een van de gevolgen van de internetrevolutie zou moeten zijn dat het internet een prominente plaats als informatieverschaffer voor grote groepen in de samenleving inneemt. In dit hoofdstuk zijn verschuivingen in het media- en ICT-gebruik in de vrije tijd in drie stappen in kaart gebracht. Eerst zijn verschuivingen in de deelname en tijdsbesteding aan het gebruiken van de diverse media en ICT in het algemeen behandeld. Vervolgens is specifiek ingegaan op verschuivingen in het gebruik van informatiebronnen. Ten slotte is nog specifiek het gebruik van de media en het internet voor informatie over kunst en cultuur belicht.

Op de eerste vraag naar het gebruik van gedrukte en audiovisuele media en internet luidt het antwoord dat er inderdaad verschuivingen zichtbaar zijn. Steeds minder mensen maken anno 2000 gebruik van gedrukte media en de radio, hetgeen zich vertaalt in een dalende tijdsbesteding voor de bevolking als geheel – gebruikers en niet-gebruikers samengenomen. Teletekst en internet zijn sinds 1995 in de gunst van het publiek gestegen. De stijging in deelname aan internetgebruik van 23 naar 45% is aanzienlijk. Uitgedrukt in de totale hoeveelheid aan media bestede tijd is de stijging minder indrukwekkend. Anno 2000 besteedt de Nederlander in zijn vrije tijd 1,8 uur per week achter de pc, waarvan 0,5 uur op het internet. Afgezet tegen de bijna 19 uur per week voor alle informatiebronnen gezamenlijk, is de internettijd nog altijd bescheiden te noemen.¹⁵ Wel is duidelijk dat pc- en internetbezitters wat betreft verdeling van hun aandacht over de diverse media nogal verschillen van de niet-bezitters, maar deze verschillen kunnen grotendeels worden toegeschreven aan verschillen in achtergrondkenmerken en niet aan het beschikken over de pc-uitrusting als zodanig.

Wanneer groepen binnen de bevolking met elkaar worden vergeleken, wordt duidelijk dat bij vrijwel alle groepen een daling in het gebruik van de gedrukte en audiovisuele media heeft plaatsgevonden. Het internet compenseert deze daling geheel of gedeeltelijk en zou daarom een vervanging genoemd kunnen worden. Maar voor met name middelbaar en hoger opgeleiden geldt dat ‘aanvulling’ een betere aanduiding is dan ‘vervanging’, omdat bij deze groepen het gebruik van de ‘oude’ media niet is teruggelopen.

De tweede vraag naar het gebruik van de media en ICT als bronnen van informatie krijgt een genuanceerd antwoord. Ook als informatieverschaffers hebben de gedrukte en audiovisuele media een veer moeten laten, al geldt dit niet voor teletekst dat zelfs in de lift zit. Het gebruik van internet staat bij alle onderwerpen met uitzondering van ‘nieuwe media’ echter nog op een behoorlijk laag pitje. Het zou daarom te ver gaan te zeggen dat de opkomst van internet daadwerkelijk als vervanging dient voor het gebruik van de oudere media als bronnen van informatie.

Een blik op verschillen tussen bevolkingsgroepen leert dat er enerzijds sprake is van een algeheel uiteenlopen in het gebruik van informatiebronnen tussen met name hogere en lagere inkomensgroepen die niet aan het internet kan worden toegeschreven. Anderzijds is het internet wel vooral voor de meest intensieve informatiegebruikers een gewilde bron. Er is één uitzondering op die regel: jongeren tot 20 jaar combineren een weinig intensief gebruik van gedrukte en audiovisuele media met een relatief intensief gebruik van internet bij het zich informeren over zeventien onderwerpen.

De derde vraag naar het gebruik van internet voor informatie over kunst en cultuur heeft laten zien dat het vooralsnog gaat om een weinig intensief gebruik: slechts 3% van de Nederlanders surft over het web op zoek naar deze informatie. Geregelde bezoekers van musea en theaters begeven zich zoals verwacht mocht worden vaker op het internet voor deze informatie dan degenen die minder vaak of zelfs nooit een bezoek aan deze culturele instellingen brengen. Het verschil tussen de groepen in het internetgebruik is verhoudingsgewijs echter niet groter dan bij de andere media, hetgeen wel verwacht mocht worden gezien de interactieve mogelijkheden die het net de aanbieders biedt om maatwerk te leveren bij de informatievraag van de gebruiker.

De bevindingen overziend ligt de conclusie voor de hand dat de internetrevolutie vooralsnog geen grote gevolgen heeft gehad voor de wijze waarop Nederlanders zich informeren over zaken waarnaar hun belangstelling uitgaat. Het net is onmiskenbaar in opkomst: het bezit van een internetaansluiting thuis is in de periode 1995-2000 flink toegenomen. Daarbij is zichtbaar geworden dat aanvankelijke verschillen tussen bevolkingsgroepen aan het verkleinen zijn, terwijl de verschillen in gebruik wat zijn toegenomen. Het ligt voor de hand dat naarmate de bezitsverschillen verder zullen afnemen, de verschillen in gebruik zullen gaan volgen, al zullen niet alle groepen, net zomin als dat bij de andere media het geval is, evenveel tijd aan het medium gaan spenderen. Als bron van informatie heeft het internet (nog) een flinke achterstand op de meest gebruikte informatiebronnen televisie en dagblad. Bij de overige gedrukte media, de radio en teletekst/kabelkrant steekt het echter niet slecht af. Het is echter nog te vroeg om te spreken van een vervangende informatiebron. Daarvoor zijn de daling in het gebruik van de 'oude' media en de stijging in het internetgebruik nog te gering, zoals ook de analyses van het zich informeren over kunst en cultuur hebben laten zien.

Hier kan met reden tegenin worden gebracht dat een periode van vijf jaar wat kort is om te beoordelen of zich culturele transformaties hebben afgespeeld. Zoals ook Castells (2000: 385-386) stelt, kunnen op grond van onderzoek nog geen stevige conclusies worden getrokken over de sociale betekenis van communicatie via het internet; daarvoor is het eenvoudigweg nog te vroeg. Duidelijk is al wel dat de culturele revolutie die in de hoogtijdagen van het internet-optimisme wel werd voorspeld, niet heeft plaatsgevonden. Op zijn best kan er van een culturele e-volutie worden gesproken. De analyses in dit hoofdstuk hebben laten zien dat de basis voor deze evolutie in de afgelopen jaren is gelegd.

Noten

- 1 Over de betekenis van 'ICT' bestaat onduidelijkheid. Wanneer men er alle technologie ten behoeve van informatie en communicatie mee bedoelt, zou men ook de boekdrukkunst eronder kunnen laten vallen. Toch worden gedrukte media over het algemeen niet onder ICT geschaard. Radio, televisie en ook telefonie worden er soms wel en soms niet mee bedoeld. In dit hoofdstuk duiden we er alleen die relatief recente toepassingen mee aan die door digitale computer-technologie, al dan niet in combinatie met transmissienetwerken, mogelijk zijn gemaakt: alle internettoepassingen (www, e-mail, chat, nieuwsgroep, streaming) en pc-gebonden informatiedragers als cd-roms. Naar boeken, tijdschriften en kranten wordt verwezen als 'gedrukte media', naar radio (audio) en televisie (video, teletekst, kabelkrant) als 'audiovisuele media'. Dit stelt ons beter in staat de opkomst van (deze) ICT te bezien tegen de achtergrond van al langer bestaande gedrukte en audiovisuele media.
- 2 In dit hoofdstuk is bij significantietoetsing een alfawaarde van 0,01 gehanteerd. Dit betekent dat er een kans van een op honderd bestaat dat een gevonden significant resultaat op steekproeftoevalligheden berust en niet op een werkelijk verschil.
- 3 Binnen dit dalende tijdsbudget blijft opmerkelijk genoeg het lezen naar soort lectuur (boeken, tijdschriften, kranten/nieuwsbladen en huis-aan-huisbladen/reclamefolders) onder deelnemers aan elke soort constant. Boekenlezers besteedden in 2000 3,1 uur per week aan hun liefhebberij, lezers van kranten en nieuwsbladen 3,0 uur, lezers van tijdschriften 1,6 uur en lezers van huis-aan-huis-bladen en reclamefolders 0,8 uur. Deze cijfers lagen in 1995 op hetzelfde niveau. Wat veranderd is, is dat lezers van boeken steeds minder ook lezers van kranten en tijdschriften zijn en vice versa. Lezers lijken zich dus steeds meer toe te leggen op een of enkele soorten lectuur, waardoor het gecombineerde cijfer toch daalt (zie Huysmans en De Haan 2001: 86).
- 4 In het eerste geval spreken Schütz en Luckmann (1979: 233-234) van 'sozial auferlegte thematische Relevanz', in het tweede van 'motivierte thematische Relevanz'.
- 5 Dit hoeft uiteraard niet op het niveau van de individuele mediagebruiker het geval te zijn; het gaat hier om een winst-en-verliesrekening over de gehele bevolking, waarin ook verschuivingen in de bevolkingssamenstelling doorwerken (zie Huysmans en De Haan 2001).
- 6 Het luisteren naar de radio (en geluidsdragers) geschiedt voor het overgrote deel als nevenbezigheid bij andere hoofdbezigheden (zie Huysmans en De Haan 2001: 83), zodat niet gesteld kan worden dat de radio qua gebruik reeds is 'voorbijgestreefd' door internet.
- 7 Teletekst en kabelkrant kijken worden hier samengevoegd omdat in de verdere analyses van het gebruik van informatiebronnen deze ook zijn samengenomen en daar niet afzonderlijk kunnen worden bekeken. De overeenkomst tussen beide – het bekijken van stilstaand beeld op een televisie – kan niet verhullen dat de soort informatie die er wordt aangeboden behoorlijk verschilt. Teletekst biedt vooral regio-overstijgende (nationaal en internationaal getinte) informatie, terwijl kabelkranten zich vooral toeleggen op lokale informatie.

- 8 Mogelijk is het gestegen aandelenbezit in brede lagen van de bevolking hiervoor verantwoordelijk; velen volgen de beurskoersen via teletekst (zie ook tabel 7.5). Evenmin kan uitgesloten worden dat de groei in het teletekstgebruik een effect is van de opkomst van het internet. Nieuwsfeiten worden door teletekst niet alleen op televisie, maar ook op de website (<http://teletekst.nos.nl/cgi-bin/tt/nos/page/101>) snel gemeld. Er wordt zelfs een gratis screensaver aangeboden die de belangrijkste actuele nieuwspagina's laat zien. Via de internetaansluiting op het werk zijn meer mensen in de afgelopen jaren mogelijk vertrouwd geraakt met de informatievoorziening op teletekst. Het percentage gebruikers steeg in de hier beschreven periode van 10 naar 16.
- 9 Deze conclusie kan bevreemding wekken, omdat in tabel 7.1 van een significante daling in de door deelnemers aan lezen bestede tijd sprake is. Het verschil tussen de tabellen wordt verklaard doordat lezers (tabel 7.1) zich steeds meer concentreren op de gedrukte media van hun voorkeur. 'Lezers' zijn dus in steeds mindere mate lezers van én dagbladen én tijdschriften én opiniebladen (zie Huysmans en De Haan 2001).
- 10 Het maken van een onderscheid tussen vervanging en aanvulling wordt ook bemoeilijkt doordat informatie uit gedrukte en audiovisuele media ook op het internet is te vinden. Veel dagbladen onderhouden een eigen nieuwssite waarin soms ook een archief van eerdere edities is te raadplegen. Alle omroepen bieden achtergrondinformatie bij hun programmering aan. Radio-uitzendingen kunnen veelal door een 'streaming' in real time via het internet worden beluisterd. Televisieprogramma's worden soms ook langs deze weg aangeboden, zij het niet altijd 'live'. De vragen in het TBO geven geen informatie over de mate waarin men via het internet van gedrukte en audiovisuele media gebruikmaakt.
- 11 In 1999 had 24 procent van de bekende musea een eigen website, begin 2002 lag dat percentage op 39 (zie Broekhuizen en Huysmans 2002). De meting van het TBO2000 lag ongeveer in het midden tussen deze peilingen, zodat ongeveer een derde van de musea toen waarschijnlijk over een website beschikte.
- 12 Wanneer een respondent heeft aangegeven voor bijvoorbeeld het onderwerp 'binnenlandse politiek' zowel dagblad, opinieblad als televisie te gebruiken, is dit onderwerp 'met dubbel telling' drie keer meegeteld, 'zonder dubbel telling' slechts een keer.
- 13 Er is een aanzienlijke maar geen volledige overlap tussen de groep podiumbezoekers en museumbezoekers. In 2000 behoorde 35% van de Nederlanders van 12 jaar en ouder tot beide groepen; 19% was museumbezoeker maar geen podiumbezoeker, 14% was podiumbezoeker maar geen museumbezoeker, en 32% was geen van beide. Van de podiumbezoekers was 71% ook museumbezoeker; omgekeerd was dat 65%.
- 14 Hier niet gepresenteerde logistische regressie-analyses naar de invloed van pc-bezit op het gebruiken van internet voor het onderwerp kunst en cultuur in 2000 laten zien dat gecontroleerd voor sekse, leeftijd, opleiding, huishoudinkomen en arbeidsmarktpositie het hebben van een pc geen zelfstandige invloed uitoefent op het internetgebruik. Verschillen in pc-infrastructuur thuis verstoren de interpretatie van de percentageverschillen dus niet.
- 15 Ook bevolkingsgroepen die vooroplopen qua internetgebruik, mannen, jongeren en hoger opgeleiden, besteedden in 2000 gemiddeld niet meer dan 0,7 uur per week oftewel zo'n zes minuten per dag aan het internet in hun vrije tijd (Huysmans en De Haan 2001). Dat neemt natuurlijk niet weg dat juist deze groepen in hun opleiding of op hun werk relatief veel achter de pc zitten.

8 Verkenning van de e-cultuur, een samenvatting en slotbeschouwing

In deze studie zijn de contouren geschetst van een geleidelijke culturele verandering. De opmars van informatie- en communicatietechnologie (ICT) gaat gepaard met het veranderen van opvattingen, vaardigheden en gedragingen die een centrale rol spelen in het dagelijks leven. Vooral van het internet wordt een fundamentele en ook duurzame transformatie van de cultuur verwacht. Deze transformatie is hier aangeduid als een verandering in de richting van een e-cultuur. Bij deze verkenning van de e-cultuur dient men zich te realiseren dat we mogelijk aan het begin staan van een langdurig veranderingsproces dat zich op globale schaal afspeelt. Culturele verworvenheden in Nederland veranderen niet op stel en sprong en zijn mede afhankelijk van internationale ontwikkelingen. De verkenning krijgt daarmee niet alleen een tentatief, maar ook een voorlopig karakter.

De opkomst van een e-cultuur is beschreven vanuit een breed cultuurbegrip. Het gaat daarbij om de cultuur van een samenleving met zowel *ideële* als *materiële* kenmerken. Aan de ideële kant bevinden zich symboolsystemen zoals de taal en de informatie die via deze symboolsystemen wordt overgedragen op nieuwe generaties. Deze informatie is niet neutraal maar bezit een normatieve lading. Ze bevat een systeem van *opvattingen* over in wat voor soort wereld we leven, een systeem van *algemene morele waarden* die voortkomen uit of gerechtvaardigd worden door die opvattingen en een systeem van normen dat de algemene waarden toepast op concrete situaties en voorschrijft hoe de leden van een groep dienen te handelen in verschillende omstandigheden (Lenski en Lenski 1987: 40). Technologie (technologische kennis) is onderdeel van de culturele informatie en ook deze is normatief geladen. Is technologie aan de ideële kant te lokaliseren, de *voortbrengselen* van die technologie (apparaten) kunnen onder de *materiële cultuurproducten* worden geschaard.

In de informatiesamenleving is de kennis van het vervaardigen van computerchips, software en transmissietechnologie van elementair belang. De ontwikkeling van technologische kennis heeft de opkomst van 'multimedia' mogelijk gemaakt. Hierin vindt een integratie plaats van de informatica, de telecommunicatie en de audiovisuele media, drie technologische domeinen die zich onafhankelijk van elkaar hebben ontwikkeld. Verder zal breedbandtechnologie in de nabije toekomst de bestaande media-infrastructuur (telefoon- en coaxkabel) gaan vervangen. Hierdoor wordt een snellere overdracht van informatie mogelijk gemaakt. Juist deze informatie- en communicatietechnologieën geven de wederzijdse beïnvloeding van de ideële en de materiële kant van de cultuur mede vorm doordat ze de 'bestaansvoorwaarden' voor informatie-uitwisseling veranderen – en bijgevolg de cultuur die ze heeft voortgebracht. ICT kan worden beschouwd als katalysator in een proces van culturele verandering.

De overgang naar een e-cultuur op het niveau van de samenleving is vertaald naar het individuele niveau om culturele verandering empirisch te kunnen beschrijven. De term *e-cultuur* verwijst naar de verspreiding van nieuwe technologie, naar de toepassing ervan voor verschillende doeleinden, met name informatie en communicatie, en naar verschuivingen in opvattingen, waarden en normen die hiermee samenhangen. Aan de hand van bestaande gegevens zijn indicatoren op een rij gezet waarmee een eerste, voorzichtige beschrijving is gegeven van de mate, het tempo en de wijze van verandering van het dagelijks leven van Nederlanders door het bezit en gebruik van ICT. Het gaat daarbij om de omgang met ICT, in het bijzonder met internet, onder brede lagen van de bevolking. De beschrijving is toegespitst op de *voorwaarden* waaraan voldaan moet zijn voordat het dagelijks leven kan veranderen en de *gevolgen* van het omgaan met ICT-technologie voor het alledaagse handelen.

De voorwaarden zijn uitgewerkt als vier vormen van toegang tot ICT: motivatie, bezit, gebruik en vaardigheden (Van Dijk 2001a). Bij motivatie gaat het om psychische toegang tot ICT: de belangstelling ervoor en de wil om er gebruik van te maken en de afwezigheid van angst voor nieuwe technologie. Bezit betekent in dit verband de beschikbaarheid van apparatuur en een internetaansluiting thuis of op het werk, op school of universiteit. Een derde toegangscomponent is het daadwerkelijke gebruik van de beschikbare mogelijkheden. Daarbij kan een onderscheid gemaakt worden tussen omvang en diversiteit van het gebruik. Dit gebruik is mede afhankelijk van de vierde vorm van toegang, namelijk de beschikking over digitale vaardigheden.

De *gevolgen* van ICT-gebruik voor het dagelijks handelen en de interactie van mensen is op drie terreinen empirisch onderzocht, namelijk het onderhouden van sociale contacten, patronen van dagindeling en het gebruik van de media als informatiebronnen.

Daarmee stonden in dit onderzoek naar de verandering van de Nederlandse cultuur in de richting van een e-cultuur de volgende vragen naar de voorwaarden en de (sociale) gevolgen van het gebruik van ICT in het dagelijks leven centraal.

Voorwaarden voor ICT-gebruik: in welke mate hebben Nederlanders toegang tot ICT-toepassingen?

- Motivatie. Zijn Nederlanders tijdens de opkomst van ICT positiever over technologie gaan denken? (hoofdstuk 2)
- Bezit en gebruik. In hoeverre zijn nieuwe vormen van ICT (pc's en internet) in Nederlandse huishoudens aanwezig en in hoeverre wordt er gebruik van gemaakt? (hoofdstuk 3)
- Vaardigheden. In hoeverre zijn Nederlanders vaardig in de omgang met ICT? (hoofdstuk 4)

Gevolgen van ICT-gebruik: in welke mate verandert het dagelijkse handelen van Nederlanders door hun omgang met ICT?

- Sociale interactie. In hoeverre verloopt de communicatie met anderen via diverse soorten elektronische media? (hoofdstuk 5)
- Dagindeling. Is onder invloed van ICT een verschuiving in patronen van dagindeling zichtbaar? (hoofdstuk 6)
- Gebruik van media als informatiebronnen. Welke gevolgen heeft de opkomst van ICT voor de tijd die aan andere media wordt besteed? In hoeverre wordt internet als informatiebron voor verschillende onderwerpen gebruikt? Wordt internet als een aanvullende of vervangende informatiebron gebruikt? (hoofdstuk 7)

Positievare opvattingen over digitale technologie

De jaren tachtig en negentig van de vorige eeuw kunnen worden omschreven als een periode waarin de waardering voor digitale technologie groeide. Tussen 1985 en 2000 is de Nederlandse bevolking positiever gaan oordelen over technologische innovaties. ICT speelde hierbij een voortrekkersrol, want vooral voor internet en e-mail is de waardering gegroeid. De waardering voor digitale technologie is ook groter dan die voor biotechnologie en militair-industriële technologie. Een meerderheid van de Nederlanders (68%) denkt positief over digitale technologie (en milieutechnologie), maar wisselend over biotechnologie, kernenergie en militaire technologie. Voor de laatste twee vormen van technologie is ook niet of nauwelijks sprake van groeiende waardering in de loop der tijd. Waardering voor ICT is dus geen onderdeel van een positievare opvatting over technologie in het algemeen.

De typische *early adopters* (mannen, jongeren en hoger opgeleiden) zijn in de groep personen met positieve oordelen over techniek oververtegenwoordigd. Dit wijst erop dat de verspreiding van positieve opvattingen verloopt via lijnen die ook kenmerkend zijn voor de diffusie van producten (Rogers 1996).

Een wat technocratische visie

Opvattingen over technologie vormen de basis voor *algemene morele waarden* die verbonden zijn met technologie. Dat mensen positief over technologie oordelen, mogelijk omdat het hun praktisch voordeel biedt bij verschillende activiteiten, wil nog niet zeggen dat zij instemmen met het gebruik van die technologie op alle terreinen. In verschillende situaties komt de toepassing van technologie in conflict met andere waarden zoals autonomie en privacy. Technologie kan namelijk ook ingezet worden om controle over mensen uit te oefenen en gegevens vrij te geven die zij liever voor zichzelf hadden gehouden. Aangezien praktisch individueel nut niet hoeft samen te gaan met een waardering van toepassingen in algemeen maatschappelijke aangelegenheden kan er ook een discrepantie bestaan tussen de opvattingen over technologie en de maatschappelijke waardering ervoor. In dit onderzoek is een groot vertrouwen in de techniek en de neiging om de met techniek verbonden waarden voorrang boven andere te verlenen aangeduid als een technocratische visie. Deze visie is afgemeten aan

houdingsvragen over de noodzaak tot aanpassen aan de stand van de techniek, de volledige vrijheid die wetenschappers en technici moeten krijgen om de vooruitgang te dienen en het vertrouwen in het probleemoplossend vermogen van technologie. Tijdens de opmars van ICT werd het denken iets sterker beheerst door technocratische controle. Zowel de groep met een afkeer van technologie als die met appreciatie voor technologie werd kleiner, maar gemiddeld werd er per saldo toch wat technocratischer gedacht. Met techniek verbonden waarden krijgen dus iets vaker voorrang boven andere waarden.

Bezit van ICT

De verspreiding van technologie wortelt in een gunstig oordeel over ICT. De groeiende waardering voor digitale technologie verlaagt de psychische drempels voor aanschaf en gebruik van deze technologie. In hoofdstuk 1 is de verspreiding van pc en internettoegang al beschreven als een diffusieproces. Het pc-bezit steeg van 18% van de Nederlandse bevolking in 1985 naar 70% in 2000. Het percentage personen dat thuis toegang heeft tot internet steeg van 16% in 1998 naar 57% in 2001 (CBS 2002). Dit diffusieproces kent voorlopers en achterblijvers. De hogere statusgroepen, mannen en jongeren lopen voorop en de lagere statusgroepen, vrouwen en ouderen volgen. Afgemeten aan het bezit van een pc worden de verschillen tussen bevolkingsgroepen kleiner, met de 65-plussers als belangrijke uitzondering op deze regel. De verdere verspreiding van de pc onder de Nederlandse bevolking zal gepaard gaan met een verdere daling van de ongelijkheid in het bezit. Deze democratisering van het bezit schept ook meer gelijkheid in de mogelijkheden om via nieuwe apparatuur op tal van terreinen tot inzicht of activiteit te komen.

Het gebruik van ICT

De computer met internetaansluiting is op weg een plek te veroveren in de vrijetijdsbesteding van vrijwel iedereen. In 2000 bracht 45% van de bevolking wekelijks ten minste een kwartier van de vrije tijd achter het computerscherm door. Vijf jaar eerder was dat nog maar 23%. In tegenstelling tot bij het bezit worden bij het gebruik van de pc de verschillen tussen bevolkingsgroepen groter. Mannen en jongeren hebben hun pc-gebruik meer opgevoerd dan vrouwen respectievelijk ouderen.

Infrastructuur

Toegang tot internet en de beschikbare gebruiksmogelijkheden zijn mede afhankelijk van het soort infrastructuur dat wordt gebruikt. Breedbandtoegang biedt meer mogelijkheden dan smalbandtoegang. Zoals opgemerkt staan we nog maar aan het begin van technologische ontwikkelingen. Het internetgebruik van personen met een breedbandaansluiting geeft mogelijk een indicatie voor het toekomstige gebruik door bredere lagen van de bevolking. Eind 2001 had ongeveer 6% van de Nederlandse huishoudens een breedbandinternetaansluiting (Dialogic 2002). Mogelijk verloopt de aansluiting op breedband eveneens volgens een proces dat voorlopers en volgers kent. De wijze waarop een kleine groep zich nu over de digitale snelweg beweegt, geeft in dat geval

een indicatie van het gebruik dat grote groepen in de toekomst van internet zullen maken. Breedbandgebruikers (kabel, ADSL en glasvezel) zijn meer dagen per week en meer keren per dag on line dan gebruikers van smalband (modem en ISDN). De toegevoegde waarde van breedband komt het best tot uitdrukking bij entertainment-toepassingen. Breedbandgebruikers downloaden vaker films en muziek en kijken en luisteren hier ook vaker naar. De filmbeelden variëren van losse fragmenten tot complete speelfilms. Ook bij het vergaren van informatie blijken breedbandgebruikers vooral vaker bestanden te downloaden, meer gebruik te maken van streaming media en vaker informatie via portals te zoeken. Kleine verschillen zijn er ook bij het chatten en het gebruik van messenger-diensten. Deze communicatietoepassingen zijn gebaat bij het always on-principe van breedband.

Digitale vaardigheden

De groepen die vooroplopen bij de verspreiding van ICT zijn tevens de groepen die vooroplopen bij het verwerven van digitale vaardigheden, namelijk jongeren, mannen en hoger opgeleiden. Uit onderzoek onder jongeren komt naar voren hoe het verwervingsproces van digitale vaardigheden verloopt (De Haan en Huysmans 2002). Jongeren leren thuis spelenderwijs met de computer omgaan. De toegang tot een computer is een doorslaggevende factor voor het opbouwen van computerervaring. Ondersteuning vanuit de sociale omgeving, vooral de vader, is een aanvullende stimulans om vaardigheden te verwerven. Vrijwel alle geïnterviewde jongeren hadden thuis de beschikking over een computer. In steeds meer huishoudens zijn twee of meer computers aanwezig. De jongeren zijn voorboden van een volledig geïnformateerde samenleving. Dit is een samenleving waarin iedereen een computer bezit en handig is in de omgang ermee. Nieuwe generaties zullen van jongs af aan met een computer opgroeien, digitale vaardigheden spelenderwijs verwerven en het gebruik vanzelfsprekend afstemmen op hun interesses en doelen.

Vooralsnog zijn de verschillen tussen jongeren en ouderen vrij groot. Vooral 65-plussers blijven achter bij het bezit en gebruik van ICT. Dit betekent tevens dat zij over minder digitale vaardigheden beschikken dan jongeren. In hoofdstuk 2 bleek al dat ouderen minder positief denken over ICT dan jongeren. Ouderen zijn te kenschetsen als achterblijvers in het diffusieproces. Velen van hen zullen eerst over psychische drempels heen moeten voordat zij de computer en zijn on line mogelijkheden gaan gebruiken. Bij het leerproces van digitale vaardigheden zijn overeenkomsten met jongeren zichtbaar. Ook ouderen leren het meest door zelf dingen op de computer te proberen. Een verschil met jongeren is dat ouderen meer gebruikmaken van formele leerwegen, terwijl jongeren meer informele wegen bewandelen. Ouderen noemen vaker het volgen van computer cursussen en het raadplegen van computerhandboeken als leerbronnen. In de toekomst zullen steeds meer ouderen door de gebruiksmogelijkheden overgaan tot de aanschaf van een computer. Aangezien ook ouderen leren door te experimenteren, is de aanwezigheid van de pc een belangrijke stimulans tot het verwerven van digitale vaardigheden. Verdergaande verspreiding van computers zal dan ook bijdragen aan het vaardiger worden van ouderen.

Naar volledige toegang

Voor steeds meer Nederlanders zijn de vier vormen van ICT-toegang steeds minder een barrière. De toegenomen en nu hoge appreciatie van digitale technologie wijst op een mentale acceptatie ervan. Diffusie van computers en internettoegang is op weg een situatie van marktverzadiging te bereiken. En met de jongeren, mannen, werkenden en hoger opgeleiden als voorhoede zijn de Nederlanders ook steeds meer te kenschetsen als digitaal vaardige burgers. Toegangsdrempels zullen steeds minder een probleem vormen voor participatie aan de elektronische wereld. Men kan dus stellen dat de diffusie van ICT redelijk voorspoedig verloopt. De onzekerheid over de gevolgen die de digitale technologie voor het dagelijks leven zou kunnen hebben, heeft plaatsgemaakt voor een vrij geruisloze acceptatie binnen en buiten de eigen vier muren. Deze geleidelijke verspreiding van ICT binnen huishoudens en de inbedding in het dagelijkse leven is wel omschreven als een domesticatieproces (zie Frissen 1999: 21). Uitgegaan kan worden van een volledig geïnformateerde samenleving waarin het niet bezitten en gebruiken van ICT meer het karakter van een keuze dan van een achterstelling heeft (Schnabel 2000). Als toegang minder een probleem wordt, is het interessant de aandacht te verleggen van de diffusie zelf naar de gevolgen ervan.

Gevolgen van ICT-gebruik

Voorwaarden (diffusie) en gevolgen zijn niet eenduidig te onderscheiden. Het gebruik van ICT is hier aangemerkt als een voorwaarde voor culturele verandering, maar het gebruik van computers en internet legt beslag op tijd en is in die zin ook als een cultureel gevolg van de introductie van ICT aan te merken. Aan nieuwe ICT wordt steeds meer tijd besteed en deze tijd gaat ten koste van andere zaken. In de vrijetijdsbesteding is een verschuiving van prioriteiten zichtbaar. Steeds meer Nederlanders oordelen positief over ICT. Dat betekent dat zij het gemak, genot of gewin van ICT herkennen en hier waarschijnlijk ook gebruik van maken. Bestaande handelingen worden steeds vaker op een andere manier uitgevoerd. In plaats van de typemachine bijvoorbeeld wordt nu de tekstverwerker gebruikt, in plaats van het telefoonboek de cd-foongids en in plaats van de telefoon de e-mail. ICT-gebruik verandert daarmee het dagelijkse handelen van Nederlanders. Informatie wordt anders gezocht en geproduceerd en communicatie verloopt vaker via digitale technologie. Daarmee veranderen de codes en de gewoonten van en de interactie tussen mensen. ICT biedt mogelijkheden om de kleinste gedragingen te beïnvloeden, maar verandert het ook fundamenteel de kijk op het leven van mensen en de collectieve ritmes? In hoofdstuk 2 is gedemonstreerd dat een veel positievere houding ten aanzien van ICT samengaat met slechts een lichte verschuiving in de waardeoriëntatie. Mensen zijn maar iets technocratischer gaan denken ondanks hun sterk groeiende affiniteit met ICT. De gevolgen van ICT voor het dagelijks leven zijn in dit rapport verder op drie terreinen onderzocht, namelijk sociale interactie, planning van activiteiten (dagindeling) en het gebruik van media en informatiebronnen.

Van directe naar gemedieerde sociale interactie

Internet biedt mogelijkheden anders met anderen om te gaan (bijvoorbeeld door e-mail, chatboxen en discussielijsten). Groeiend gebruik van deze mogelijkheden betekent een toename van de elektronisch gemedieerde sociale contacten. Aangezien de tijd die aan directe (face-to-face) contacten wordt besteed al sinds langere tijd aan het dalen is, kan men zich afvragen of sociale interactie via het internet inderdaad een vervanging voor ongemedieerde contacten is, of dat er (ook) andere factoren aan het werk zijn. Internet biedt niet alleen mogelijkheden voor het onderhouden van sociale contacten, maar ook voor het aangaan van nieuwe. Communicatie via digitale netwerken lijkt eerder face-to-face contacten aan te vullen, zoals bij de telefoon eerder ook het geval was, dan dat zij deze ondermijnt. De personen met wie Nederlanders e-mailen, zijn namelijk grotendeels dezelfde personen die zij face-to-face ontmoeten. Onderzoek in een nieuwbouwwijk in Rijswijk toont aan dat zeker driekwart van de ondervraagden uitsluitend e-mailt met bekenden. Het resterende kwart heeft via de e-mail ook nieuwe sociale contacten opgedaan. Veelal e-mailen mensen met bekenden die niet in dezelfde woonplaats wonen als zij. Internet biedt het gemak afstanden te verkleinen, maar sluit aan bij bestaande sociale netwerken. Op lokaal niveau volstaat het praatje bij de supermarkt en over de grens kennen we weinig mensen. De meeste e-mailcontacten ontstijgen het lokale niveau, maar overschrijden zelden de landsgrenzen. Digitale netwerken worden meer benut voor e-mailen dan voor chatten of om deel te nemen aan nieuwsgroepen. Internet wordt eerder in bestaande gedrags- en communicatiepatronen geïntegreerd dan dat het deze verandert.

Afgenomen vrije tijd en toegenomen reistijd

Met de opkomst van ICT lijken algemene waarden als efficiëntie en autonomie dominantier te zijn geworden in onze cultuur. Van ICT wordt gezegd dat het mogelijkheden biedt om arbeidsprocessen efficiënter te organiseren, zowel vanuit het oogpunt van de werkgever als vanuit dat van de werknemer. Meer efficiëntie zou tot tijdwinst kunnen leiden en werknemers zouden de planning van hun werkzaamheden beter kunnen afstemmen op hun privé-situatie. In de periode van de opmars van de computers in Nederlandse huishoudens is de omvang van de vrije tijd echter afgenomen, de reistijd toegenomen en zijn patronen van dagindeling veelal stabiel gebleven. Tegen de verwachting in dat efficiënter werken met de pc tot tijdwinst zou gaan leiden, is de omvang van de werktijd van de gemiddelde Nederlander toegenomen. Ondanks de groeiende mogelijkheden om te telewerken is de reistijd langer geworden, en ondanks de belofte van een flexibele dagindeling zijn patronen van werk, eten en slapen tamelijk constant gebleven. De groeiende dominantie van waarden als efficiëntie en autonomie leidt in deze gevallen dus niet tot het gedrag dat verwacht zou kunnen worden. Er is blijkbaar meer aan de hand bij de vertaling van algemene waarden in concreet gedrag.

Naast de informatisering zijn er meer grote trends die inwerken op de alledaagse praktijk, zoals internationalisering en individualisering (zie Schnabel 2000). Door de gunstige economische ontwikkelingen is tegenwoordig een groter deel van de bevolking

aan het werk dan lange tijd het geval is geweest. De mensen die al aan het werk waren, hebben de omvang van hun werktijd niet teruggeschroefd. Mogelijk is de informatisering aanjager van de periode van hoogconjunctuur geweest, maar wellicht dat ook het verminderde belang van landsgrenzen eraan heeft bijgedragen evenals de grotere hang naar economische zelfstandigheid van vrouwen. Op grond van de analyses in hoofdstuk 6 kunnen geen uitspraken over causale relaties worden gedaan. Vooralsnog lijkt het erop dat de efficiencybaten als gevolg van de toepassing van ICT in het arbeidsproces vooral zijn ingezet voor vergroting van de productiecapaciteit en vergroting van het producten- en dienstenaanbod, en niet of nauwelijks voor meer vrije tijd (vgl. Schor 1991; Peters 2001).

Algemene waarden als efficiëntie en autonomie laten zich niet eenduidig vertalen in een systeem van *normen* die voorschrijven hoe de leden van een groep dienen te handelen in verschillende omstandigheden. Meer efficiëntie is niet of nauwelijks vertaald in cao's met kortere werkweken. In een consumentencultuur kiezen Nederlanders eerder voor een hoger loon dan voor meer vrije tijd. Deze utilitaire prioriteit kan uitgelegd worden als het aan invloed winnen van een Weberiaanse rationaliteit. De opkomst van de wetenschap en de ontwikkeling van de technologie dragen volgens Weber (1968, oorspr. 1921) bij aan het doelgericht handelen van mensen waarbij belangrijke algemene waarden uit het oog verloren kunnen worden. Ook de formalisering van de staatsinrichting en de opmars van de kapitalistische economie dragen bij aan het centraler stellen van de doelrationaliteit. Nieuwe technologie biedt tal van mogelijkheden om op uiteenlopende terreinen het rationaliseringsproces voort te zetten. Ritzer (1993) heeft dit beschreven als de 'McDonaldization' van de samenleving. Rationalisering zorgt ervoor dat maatschappelijke processen efficiënter verlopen, cijfermatig vastgelegd kunnen worden en wat betreft de uitkomsten beter te voorspellen zijn. De controle over individueel gedrag wordt groter waardoor het aantal vrijheidsgraden dreigt af te nemen. Technologie kan dus niet alleen door individuen gebruikt worden om hun gedragsmogelijkheden te vergroten, maar ook door anderen om deze mogelijkheden juist te beperken.

Nederlanders lijken zich bovendien meer gelegen te laten liggen aan de druk van de werkgever of de collega's om op het werk aanwezig te zijn dan aan de wens om thuis werk en zorg beter te combineren. Het lijkt erop dat ICT gebruikt wordt als deze aansluit bij wensen, behoeften en belangen, maar dat de mogelijkheden genegeerd worden als die hiermee in strijd zijn.

Stabiele patronen van dagindeling

Het toegenomen gebruik van ICT blijkt nauwelijks gepaard te zijn gegaan met een flexibilisering van werktijden. In vergelijking met decennia terug wordt er eerder meer op 'kantoortijden' gewerkt dan minder. Het gebruik van pc en internet over de diverse uren van de dag wekt ook allerminst de indruk dat dit los van tijd (en plaats) plaatsvindt. 's Nachts en in de vroege ochtend blijken mensen er nauwelijks toe te bewegen achter hun pc plaats te nemen. Daar kan nog aan toegevoegd worden dat

een flexibilisering van de eettijden met de snelle acceptatie van de magnetron evenmin heeft plaatsgevonden. De technologie mag dan snel veranderen, de patronen van dag-indeling zijn vooralsnog bijzonder stabiel. Wat Frissen (1999) al concludeerde voor de invloed van ICT op de arbeid, geldt ook voor de inrichting van het dagelijkse leven. ICT krijgt geleidelijk een plaats in alledaagse praktijken en routines. Deze wordt daarbij grotendeels ingepast in bestaande ritmes en aangepast aan de wensen en behoeften van mensen.

Internet als vervangende en/of aanvullende informatiebron

De opmars van ICT is samengegaan met verschuivingen in het gebruik van gedrukte en audiovisuele media. Tussen 1980 en 2000 is de tijd die besteed wordt aan het lezen van gedrukte media en aan het luisteren naar de radio geleidelijk gedaald. Daarentegen zijn teletekst en internet sinds 1995 in de gunst van het publiek gestegen. De televisiekijktijd bleef nagenoeg constant. Het percentage wekelijkse internetgebruikers steeg van 23 in 1995 naar 45 in 2000. Anno 2000 besteedt de Nederlander in zijn vrije tijd 1,8 uur per week achter de pc, waarvan 0,5 uur op het internet. Afgezet tegen de totale mediatijd (inclusief pc en internet) van bijna 19 uur per week is de internettijd nog altijd bescheiden te noemen.

De verdeling van de aandacht over de diverse media verschilt tussen pc- en internet-bezitters en niet-bezitters. Pc-bezitters besteden minder tijd aan gedrukte en audiovisuele media. Ze lezen, luisteren en kijken minder, en compenseren dit maar ten dele met hun pc-gebruik. Het is echter niet mogelijk om het mediagebruik van de early adopters als een indicatie van het toekomstige mediagebruik van iedereen te beschouwen. De verschillen tussen bezitters en niet-bezitters kunnen namelijk grotendeels aan verschillen in achtergrondkenmerken toegeschreven worden en niet aan het beschikken over de pc-uitrusting als zodanig.

Onder vrijwel alle bevolkingsgroepen is het gebruik van gedrukte media en radio gedaald. Het groeiend internetgebruik compenseert deze daling geheel of gedeeltelijk en zou daarom een vervanging genoemd kunnen worden. Dit mag in zijn algemeenheid gelden, wanneer men kijkt naar groepen binnen de bevolking valt de winst-en-verliesrekening niet zo eenduidig uit. Voor met name middelbaar en hoger opgeleiden geldt dat 'aanvulling' een betere aanduiding is dan 'vervanging', omdat bij deze groepen het gebruik van de 'oude' media niet is teruggelopen.

Ook als informatieverschaffers hebben de gedrukte en audiovisuele media terrein verloren. Tussen 1995 en 2000 werden zowel teletekst als internet intensiever als informatiebron gebruikt. Het gebruik van internet staat bij een breed scala aan onderwerpen (met uitzondering van 'nieuwe media') evenwel nog op een laag pitje. Voor het verwerven van informatie kan in ieder geval (nog) niet gezegd worden dat internet het gebruik van de oudere media vervangt. De bevolkingsgroepen die vooroplopen bij het gebruik van internet raadplegen ook de andere informatiebronnen intensiever. Deze regel kent echter één uitzondering, namelijk de jongeren tot 20 jaar die relatief intensief internetgebruik combineren met een weinig intensief gebruik van de overige

bronnen. Het zoeken van informatie op internet lijkt gestuurd te worden door de interesses die internetgebruikers al hebben. Het voert misschien ook te ver te verwachten dat belangstelling voor politiek of kunsten zou ontstaan uit de aanwezigheid van een nieuw medium.

Weinig Nederlanders zoeken op internet naar informatie over kunst en cultuur: slechts 3% doet dit wel eens. Personen die door het geregeld bezoeken van musea en theaters blij hebben gegeven van culturele interesse zoeken vaker culturele informatie op het internet dan niet-bezoekers. Maar dit verschil in internetgebruik voor culturele doeleinden is verhoudingsgewijs niet groter dan bij de andere media, terwijl met de interactieve mogelijkheden van websites in potentie beter aan de wensen van de geïnteresseerden tegemoetgekomen kan worden dan met de informatieverspreiding via massamedia.

De internetrevolutie heeft vooralsnog geen grote gevolgen gehad voor de wijze waarop Nederlanders zich in de media informeren over zaken waarnaar hun belangstelling uitgaat. Als bron van informatie heeft het internet (nog) een flinke achterstand op de meest gebruikte informatiebronnen televisie en dagblad. Bij de overige gedrukte media, de radio en teletekst/kabelkrant steekt het echter niet slecht af. Het is echter nog te vroeg te spreken van een vervangende informatiebron. Bij een voortgaande verspreiding, een verbetering van de infrastructuur en een verbreding van het aanbod kan echter het belang van internet als informatieverschaffer verder toenemen en kan het ook een deel van de tijdsbesteding aan 'oude' media gaan afsnoepen. Net als in het verleden gebeurde, zou dat een aanleiding kunnen zijn voor een heroriëntatie van deze media op de functies die zij voor hun gebruikers vervullen en de wijze waarop zij aan deze functies inhoud geven. Het is echter mogelijk dat de integratie van bestaande distributie- en ontvangsttechnologie in één systeem er op termijn toe leidt dat er van afzonderlijke mediatypen niet echt meer sprake zal zijn. Ook hier wordt het tempo van de verandering niet bepaald door wat technisch mogelijk is, maar door wat op een zeker moment door de gebruikers wordt geaccepteerd.

Tot besluit: een e-voluerende cultuur

In dit rapport zijn ontwikkelingen in de laatste twee decennia van de twintigste eeuw besproken. Deze periode kan gekenschetst worden als die van de opkomst van ICT en zelfs van een nieuw type samenleving, de informatiesamenleving. De geleidelijke en voortgaande verspreiding van ICT is gepaard gegaan met een aantal veranderingen in het denken en handelen van Nederlanders en hun onderlinge interactie. Nederlanders zijn positiever over informatietechnologie gaan denken, zijn er meer tijd aan gaan besteden en gebruiken de beschikbare mogelijkheden om digitaal te communiceren. Hoewel schoorvoetend, informeren zij zich tevens vaker via digitale media. De aantrekkelijkheid van nieuwe ICT schuilt grotendeels in direct praktisch nut en comfort. Dieperliggende waardeoriëntaties en vaste patronen van dagindeling blijken vooralsnog tamelijk robuust. Met technologie verbonden waarden als efficiëntie, autonomie en flexibiliteit leiden niet altijd tot de gedragingen die op grond van technische mogelijk-

heden verwacht zouden kunnen worden. Mogelijk dat andere waarden als permanente bereikbaarheid of het volledig geïnformeerd zijn dominanter worden door de beschikbare mogelijkheden. Het onderzoek naar het gebruik van informatiebronnen wijst er echter al op dat Nederlanders geen volledige informatie wensen, maar dat zij zich willen informeren over onderwerpen die hun interesse al hebben.

Het ligt in de lijn van het denken over diffusie van innovaties dat ook de invloed van ICT op het culturele leven de weg van de geleidelijkheid zal bewandelen. Er is eerder sprake van een evolutie dan van een revolutie. Een periode van twintig jaar is dan eigenlijk nog te kort om te beoordelen of zich culturele transformaties hebben voltrokken. De sociale betekenis van communicatie via het internet is nog onduidelijk. Wel is duidelijk dat de culturele revolutie die in de hoogtijdagen van het internet-optimisme werd voorspeld niet heeft plaatsgevonden en ook niet zal plaatsvinden. De verspreiding van de pc en van het internet geschiedt, wanneer men de vijf millennia van de invoering van het schrift tot het begin van de brede verspreiding van de pc en internet als maatstaf neemt, inderdaad met een duizelingwekkende snelheid. Met deze introductie van nieuwe wegen voor intermenselijk contact is aan een belangrijke voorwaarde voor culturele verandering voldaan. Maar vijfduizend jaar culturele ontwikkeling hebben een vastere basis aan het denken en handelen gegeven, en een groter houvast voor cognitie en communicatie dan we geneigd zijn te denken. Deze verkenning heeft aan de hand van een aantal indicatoren laten zien dat het menselijk denken en handelen slechts zeer geleidelijk verandert als gevolg van de informatie- en communicatietechnologie. Maar het verandert niettemin. ICT knaagt niet aan de wortels van onze cultuur; wel wordt deze door de wortels langzaam opgenomen. Dit is niet een proces dat zich als een revolutie laat omschrijven. Op zijn best kan er van een culturele e-volutie worden gesproken.

An exploration of the e-culture: summary

This study outlines the contours of a gradual cultural shift. The advent of information and communication technology (ICT) goes hand in hand with changes in attitudes, skills and behaviour that play a central role in daily life. The Internet, in particular, is expected to bring about a fundamental and also lasting cultural transformation. This transformation is designated here as a shift in the direction of an e-culture. In the exploration of this e-culture it needs to be borne in mind that we may be at the start of a long-term process of change taking place at a global level. Cultural achievements in the Netherlands do not change by leaps and bounds; they also depend in part on international developments. This means that the survey is not just tentative but also provisional in nature.

The advent of an e-culture is described here in terms of a broad definition of culture. This concerns the culture of a society with both *ideal* and *material* characteristics. On the ideal side are symbol systems such as the language and information transferred to new generations by these symbol systems. This information is not neutral but has a normative charge. It embraces a system of *attitudes* concerning the kind of world in which we live, a system of *general moral values* arising from or justified by those attitudes and a system of *norms* that applies the general values to concrete situations and describes how the members of a group should act in various circumstances (Lenski and Lenski 1987: 40). Technology (technological knowledge) is part of the cultural information and it too is normatively charged. While technology may be classified on the ideal side, the *outputs* of that technology (appliances) may be ranged among the *material cultural products*.

Knowledge concerning the manufacture of computer chips, software and transmission technology are of vital importance in the information society. The development of technological knowledge has made the advent of 'multimedia' possible. This concerns the integration of information technology, telecommunications and audiovisual media – three technological domains that have developed independently of one another. In addition, broadband technology will replace the existing media infrastructure (telephone and coaxial cable) in the near future, thereby permitting the more rapid transfer of information. It is these information and communication technologies that help shape the mutual interaction between the ideal and material side of culture by changing the 'conditions for existence' of information exchange - and consequently the culture that has produced them. ICT may be regarded as a catalyst in a process of cultural change.

The shift to an e-culture at the level of society in general is translated to the individual level so as to enable cultural change to be empirically described. The term *e-culture* refers to the diffusion of new technology, its application for various purposes (especially information and communication) and shifts in related attitudes, values and norms. On the basis of existing data a series of indicators is compiled with which an initial, cautious description is provided of the extent, pace and ways of change in the daily life of broad layers of the Dutch population as a result of their possession and use of ICT. The description focuses on the *conditions* that must be satisfied before daily life can change at all and the *consequences* of using ICT technology for everyday activity.

These *conditions* are described as four different types of access to ICT: motivation, possession, use and skills (Van Dijk 2001). Motivation concerns psychical access to ICT: the interest in it, the will to use it and the lack of fear of new technology. Possession means in this context the availability of equipment and an Internet connection at home or at work, school or university. The third component of access is the actual use that people make of the available possibilities. Here a distinction can be drawn between the scale and diversity of the use. The use depends in part on the fourth form of access, namely the possession of digital skills.

The *consequences* of ICT use for everyday activity and the interaction of people are empirically investigated in three fields, namely the maintenance of social contacts, patterns of daily activity and the use of the media as sources of information.

The following questions concerning the conditions and (social) consequences of the use of ICT in daily life are central in this investigation into the change in Dutch culture in the direction of an e-culture:

Conditions for ICT use: to what extent do the Dutch have access to ICT applications?

- motivation: has the advent of ICT made the Dutch think more positively about technology? (Chapter 2)
- possession and use: to what extent are new forms of ICT (PCs and the Internet) present in Dutch households and to what extent are they used? (Chapter 3)
- skills: how skilled are the Dutch in coping with ICT? (Chapter 4)

Consequences of ICT use: to what extent is the daily life of Dutch people changing by their use of ICT?

- social interaction: to what extent does communication with others take place by means of various electronic media (Chapter 5)
- time structures: has ICT led to a shift in people's daily patterns of activity? (Chapter 6)
- use of media as sources of information: what consequences does the advent of ICT have for the time devoted to other media? To what extent is the Internet used as a source of information for various topics? Is the Internet used as a supplementary or a replacement source of information? (Chapter 7)

More positive attitudes towards digital technology

The 1980s and 1990s may be described as a period of growing appreciation of digital technology. Between 1985 and 2000 the Dutch population began to assess technological innovations more positively. In this regard ICT played a pioneering role, as there has been a particular increase in appreciation of the Internet and e-mail. Digital technology is also valued more highly than biotechnology and military-industrial technology. A majority of the Dutch (68%) have positive views about digital technology (and environmental technology), but hold varying views about biotechnology, nuclear energy and military technology. In the case of the latter two there has been little if any growth in appreciation over time. Therefore, the appreciation of ICT is not part of a more general positive attitude towards technology.

The typical early adopters (males, young people and those with higher education) are overrepresented in the group of people with positive views on technology. This indicates that the spread of positive attitudes is taking place along lines that are also characteristic for the diffusion of products (Rogers 1996).

A somewhat more technocratic vision

Attitudes towards technology provide the foundation for *general moral values* related to technology. The fact that people assess technology positively - possibly because of its practical utility in various areas - does not necessarily mean that people approve the use of that technology in all domains. In various situations the application of technology is at variance with other values, such as autonomy and privacy. Technology can after all also be used to exercise control over people and to release information that people would otherwise have preferred to have kept to themselves. Since practical individual utility need not go hand in hand with an appreciation of ICT applications in the wider society there can also be a discrepancy between the attitudes towards technology and the level of public appreciation associated with it. In this study a marked level of confidence in technology and the tendency to accord priority to the values associated with technology is designated as a *technocratic vision*. This vision is measured in terms of attitudinal questions concerning the need to adjust oneself to the state of technology, the unfettered freedom that scientists and technicians should have in the interest of progress, and the confidence in the problem-solving capacity of technology. During the emergence of ICT people's thinking became somewhat more dominated by technocratic control. Both the group with an aversion to technology and that which appreciate it became smaller, but on average and on balance people began to think somewhat more technocratically. Values associated with technology are therefore somewhat more frequently given priority over other values.

Possession of ICT

The diffusion of technology is rooted in positive assessments of ICT. The growing appreciation of digital technology is lowering the psychological thresholds for the acquirement and use of this technology. In Chapter 1 the distribution of PCs and

Internet access have been described as a diffusion process. PC ownership rose from 18% of the Dutch population in 1985 to 70% in 2000. The number of people with access to the Internet at home rose from 16% in 1998 to 57% in 2001 (CBS 2002). This diffusion process has its frontrunners and laggards. The high status groups, males and young people lead the way, while the lower status groups, women and older people bring up the rear. Measured in terms of PC ownership the differences between population groups become smaller, with the over 65s as an important exception to this rule. The further distribution of PCs among the Dutch population will go hand in hand with a further decline in inequality in ownership. This democratisation of ownership will also create greater equality in the possibilities for obtaining insight or developing activities in all sorts of fields by means of the new equipment .

The use of ICT

The computer with Internet connection is on the way towards becoming a virtually standard element in people's leisure time. In 2000, 45% of the population spent at least a quarter of an hour of their weekly leisure time at their computer. Five years before the figure was just 23%. In contrast to the ownership patterns, the differences in the use of PCs among population groups are widening: males and young people have increased their PC use to a greater extent than women and older people have.

Infrastructure

Access to the Internet and its applications depends in part on the type of infrastructure being used. Broadband access (cable, ADSL and fibre-optic) provides greater opportunities than does narrowband access (modem and ISDN). As noted before, we are still in the early stages of technological development. Internet use among people with a broadband connection may provide an indication of the future use by broader layers of the population. At the end of 2001 approximately 6% of Dutch households had a broadband Internet connection (Dialogic 2002). It is possible that broadband connection will follow a similar process of frontrunners and followers as was the case with PCs and narrowband access. In that case the way in which a small group is now operating on the electronic superhighway will provide an indication of the use that large groups will make of the Internet in the future. Broadband users are online more days per week and more times per day than narrowband users. The added value of broadband is best reflected in the use of entertainment applications. Broadband users more frequently download films and music, and they watch and listen to them more frequently. 'Film' in this respect varies from isolated fragments to full feature films. Similarly in collecting information broadband users download files more frequently, make greater use of streaming media and seek information more frequently via portals. There are also minor differences with regard to chatting and the use of messenger services. These communication applications benefit from the always-on principle of broadband.

Digital skills

The groups taking the lead in the distribution of ICT are also those at the forefront in acquiring digital skills, namely young people, males and those with higher education. Research among young people provides indications of the nature of the process of acquiring digital skills (De Haan and Huysmans 2002). Young people learn how to handle their computer at home with playful ease. Having access to a computer is a decisive factor in building up computer experience in itself. Support from the direct social environment - especially the father - is a supplementary factor in acquiring skills. Virtually all the young people interviewed in the spring of 2001 (aged 15-18 years) had domestic access to a computer. More and more households have two or more computers. Young people are the heralds of a fully digitised society, i.e. a society in which everyone owns a computer and knows how to use it. New generations will grow up with the computer from an early age, acquire digital skills effortlessly and naturally gear its use to their interests and purposes.

At present the differences between the young and old remain fairly wide. The over 65s, in particular, lag behind in terms of ownership and use of ICT. This implies also that they have fewer digital skills than young people. Older people may be regarded as laggards in the diffusion process. Chapter 2 reveals that older people view ICT less positively than young people. Many of them will first need to overcome psychical thresholds before they start using the computer and its online possibilities. Similarities with young people are evident in the learning process of digital skills. Older people too learn the most by trying things out themselves on the computer. One difference between the young and old is that older people make greater use of formal learning pathways, while young people go down more informal paths. Older people more frequently state that they take computer courses and consult computer handbooks as learning sources. In the future ever more older people will be acquiring a computer for the possibilities it affords. Since older people learn by experimenting, the availability of the PC is an important stimulus for their acquisition of digital skills as well. The ongoing distribution of computers will therefore also contribute towards greater skills among older people.

Towards full access

The four forms of ICT access (motivation, ownership, use, skills) are becoming less and less of a barrier for more and more Dutch people. The increased and now high level of appreciation of digital technology points to a mental acceptance of that technology. The diffusion of computers and Internet access is on the way towards reaching market saturation point. And with the young people, males, employed and better educated as the vanguard the Dutch may be increasingly characterised as digitally skilled citizens. Access thresholds will be a decreasing problem towards participation in the electronic world. It may therefore be argued that the diffusion of ICT is proceeding reasonably favourably. The uncertainty concerning the possible consequences that digital

technology could have for daily life has given way to a fairly tacit acceptance within and without people's own four walls. This gradual diffusion of ICT within households and its embedding in daily life has been aptly described as a domestication process (see Frissen 1999: 21). It may safely be assumed that we are heading towards a fully digitised society in which the non-possession and non-use of ICT is more by way of choice than underprivilege (Schnabel 2000). If access becomes less of a problem it becomes interesting to direct the attention from diffusion to the consequences of ICT use.

Consequences of ICT use

It is not, however, possible to draw a clear-cut distinction between conditions (diffusion) and consequences. The use of ICT is designated here as a precondition for cultural change, but the use of computers and the Internet imposes demands on time and may in that sense also be regarded as a cultural consequence of the introduction of ICT. Ever more time is devoted to new ICT and that time is at the expense of other matters. The shift of priorities is discernible in the changes in leisure activities. Ever more Dutch people hold positive views towards ICT. This means that they recognise the ease, pleasure or benefits of ICT and probably also make use of it. Everyday activities are ever more frequently performed in a different way. The word processor has for example replaced the typewriter, the CD phone guide the telephone book and e-mail the telephone. ICT use is therefore changing the daily life of Dutch people. Information is sought and produced in a different way and communication more frequently takes place through digital technology. The codes and habits of, and interaction between people are consequently changing. ICT provides opportunities to influence the smallest activities, but does it also fundamentally alter people's look at life and collective rhythms? The consequences of ICT for daily life have been explored in this report in three fields, namely social interaction, the planning of activities (daily schedules) and the use of media as information sources.

From direct to mediated social interaction

The Internet provides possibilities for interacting differently with others than before (e.g. by e-mail, chat boxes and discussion lists). The growing use of these possibilities means an increase in electronically mediated social contacts. Since the time devoted to direct (face-to-face) contacts has been declining for some time now, it may be asked whether social interaction via the Internet does indeed constitute a replacement of unmediated contacts or whether other factors are (also) at work. The Internet not only provides opportunities for the maintenance of social contacts but also for entering into new ones. Communication via digital networks appears to be supplementing face-to-face contacts rather than undermining them, as was also the case previously with the telephone. The people with whom the Dutch exchange e-mails are largely the same as those they meet face-to-face. Research in a new suburb in Rijswijk indicates that at least three-quarters of the respondents exchange e-mails solely with people they know. The remaining quarter has built up new social contacts through e-mail as well.

Generally speaking people exchange e-mails with acquaintances not living in the same locality. The Internet provides the convenience of shrinking distances but at the same time builds on existing social networks. Most e-mail contacts transcend the local level but seldom cross the national borders. The digital networks are used more for e-mailing than for chatting or taking part in newsgroups. The Internet is more inclined to be integrated into existing behavioural and communication patterns than to change them.

Decreased leisure time and increased travelling time

General values such as efficiency and autonomy seem to have become more dominant in our culture with the advent of ICT. ICT is said to offer opportunities to organise labour processes more efficiently, from the viewpoint of both employer and employee. The greater efficiency might result in time gains and employees might be able to coordinate the planning of their activities more effectively with their private circumstances. During the period of advent of computers in Dutch households the volume of leisure time has however decreased, travelling time has increased and people's daily patterns of activity have generally remained stable. Contrary to the expectation that working more efficiently with PCs would result in time gains, the average Dutch person's working hours have increased. Despite the growing possibilities for teleworking, travelling times have increased and, despite the promise of flexible daily schedules, working, eating and sleeping patterns have remained fairly constant. In these cases the growing dominance of values such as efficiency and autonomy does not therefore lead to the behaviour that might be expected. There is evidently more at work when the translation of general values into concrete behaviour is concerned.

Apart from computerisation there are other major trends affecting everyday practice, such as internationalisation and individualisation (see Schnabel 2000). The favourable state of the economy means that a greater proportion of the population are in employment than it has been the case for a long time. Those who already had jobs have not reduced the volume of their working hours. It is possible that ICT spurred on the period of economic boom, but the reduced importance of national borders may also have contributed to this, together with the greater drive for economic independence among women. On the basis of the analyses in Chapter 6 it is not possible to make any statement about causal relationships. For the time being it appears that the efficiency gains due to the application of ICT in the labour process have been used in particular to enhance production capacity and increase the range of products and services, and little if at all to generate more leisure time (cf. Schor 1991; Peters 2001).

General values such as efficiency and autonomy cannot be readily translated into a system of norms prescribing how the members of the group should act in various circumstances. Greater efficiency has barely if at all been translated into collective labour agreements with shorter working weeks. In a consumer culture the Dutch are more inclined to opt for higher pay than for more free time. This utilitarian priority

could be interpreted as the widening influence of a Weberian rationality. According to Weber (1968, originally 1921), the advent of science and the development of technology contributed to the goal-directed behaviour of people by consequence of which important general values can be lost to sight. Similarly the formalisation of the system of government and the advent of the capitalist economy have contributed towards the greater centrality of goal-rationality. New technology provides numerous opportunities to continue the rationalisation process in divergent fields. Ritzer (1993) has described this as the 'McDonaldization' of society. Rationalisation ensures that social processes take place more efficiently, can be laid down statistically and are more predictable in terms of outcomes. The control over individual behaviour becomes greater, so that the number of degrees of freedom is at risk of becoming smaller. Technology can therefore be used not just by individuals in order to increase their behavioural opportunities but also by others in order to restrict those opportunities.

In addition, the Dutch appear more inclined to submit to the pressure of their employer or colleagues to be present at work than to the desire to combine work and care more effectively at home. The signs are that ICT is used if it fits in with wishes, needs and interests but that the possibilities are disregarded if they conflict with those factors.

Stable daily patterns of activity

The increased use of ICT has barely led to an increase in the flexibility of working hours. Compared with previous decades the amount of work in 'office hours' has if anything increased. The use of PCs and the Internet at various hours of the day in no way creates the impression that this use is independent of time (and place). People turn out to have little if any inducement to sit at their PC at night or in the early morning, in much the same way as the rapid acceptance of the microwave failed to result in more flexible mealtimes. Technology may change rapidly, but people's daily patterns of activity have remained highly stable. What Frissen (1999) already concluded for the impact of ICT on employment also applies to the organisation of daily life. ICT is gradually obtaining a place in everyday practices and routines. In doing so it is largely being fitted into existing rhythms and adapted to people's wishes and needs.

The Internet as a replacement and/or supplementary source of information

The advent of ICT has been associated with shifts in the use of printed and audiovisual media. Between 1980 and 2000 there was a gradual decline in the time devoted to reading printed media and listening to the radio. By contrast teletext and the Internet have gained in popularity among the public since 1995. Television viewing has remained virtually constant. The proportion of weekly Internet users rose from 23% in 1995 to 45% in 2000. In 2000 the Dutch spent on average 1.8 hours of leisure time at their PC each week, of which 0.5 hours on the Internet. Compared with the total media time (including the PC and Internet) of nearly 19 hours a week, the time devoted to the Internet can therefore still be regarded as modest.

The relative attention paid to the various media differs between PC and Internet owners and non-owners. PC-owners devote less time to printed and audiovisual media. They read, listen and watch less, and offset this only in part with their PC use. It is however not possible to regard the media use of the early adopters as an indication of the future media use of all people. The differences between owners and non-owners can largely be attributed to differences in background characteristics and not to the ownership of PC equipment as such.

The use of printed media and radio has fallen among virtually all population groups. The growing Internet use has offset this decline in whole or in part and could therefore be regarded as a replacement. While this may apply in overall terms, the profit and loss account is less clear-cut when one examines groups within the population. Particularly with regard to those with secondary and higher education, 'supplement' would be a better designation than 'replacement', since the use of the 'old' media has not declined among these groups.

The printed and audiovisual media have also lost ground as information-providers. Between 1995 and 2000 the use of both teletext and the Internet as sources of information increased. In respect of a wide range of topics (with the exception of 'new media'), the use of the Internet remains however on the back burner. It is certainly not possible to say at this stage that the Internet is replacing the use of older media in the gathering of information. The population groups taking the lead in the use of the Internet consult the other sources of information more intensively as well. This rule does however have one exception, namely young people aged under 20, who combine relatively intensive Internet use with low-intensity use of the other sources. Searching for information on the Internet appears to be guided by the interests that Internet users already have. After all, it would perhaps be going too far to expect the existence of a new medium to give rise to interest in politics or the arts.

Few Dutch people look at information on the arts and culture on the Internet: just 3% do so occasionally. People who have displayed evidence of cultural interests by their regular attendance of museums and theatres consult cultural information on the Internet more frequently than non-visitors. This difference in Internet use for cultural purposes between visitors and non-visitors is, however, relatively not greater than for the other media, while the interactive possibilities of websites potentially enable the wishes of interested parties to be met more effectively than the dissemination of information by the mass media.

The Internet revolution has not as yet had major consequences for the way in which the Dutch use the media to inform themselves on matters of interest to them. As a source of information the Internet still lags heavily behind the most commonly used sources of information, namely television and newspapers. However, in relation to

the other printed media - radio and teletext/cable newspaper - the Internet does not compare unfavourably, although it is still too early to speak of a replacement source of information. But with continuing diffusion, an improvement of the infrastructure and a widening of the range on offer there could be a further increase in interest in the Internet as a provider of information and the Internet could possibly eat into some of the time spent on 'old' media. Just as happened in the past, this could lead to a reorientation of these media on the functions they fulfil for the users and the way in which they put those functions into practice. It is also possible that the integration of existing distribution and reception technology into a single system could in due course mean the virtual elimination of separate media types. Here again the pace of change is not determined by what is technically feasible but by what is accepted by the users at a certain point.

In conclusion: an e-volving culture

This report has discussed developments during the final two decades of the 20th century. This period may be characterised as that of the advent of ICT and even of a new type of society, the information society. The gradual and continuing spread of ICT has been coupled with a number of changes in the thinking and behaviour of, as well as the interaction between, Dutch people. The Dutch have come to view information technology more positively, have devoted more time to it and use the available possibilities to communicate digitally. Although hesitantly, they also more frequently seek information with the aid of digital media. The attractiveness of new ICT is largely based on its direct practical utility and comfort. More deeply based value orientations and fixed daily patterns have so far remained fairly robust. Values associated with technology such as efficiency, autonomy and flexibility do not always give way to behaviour that might be expected on the basis of technical possibilities. It is possible that other values such as permanent accessibility or being fully informed are becoming more dominant as a result of the available possibilities. The research into the use of sources information indicates however that Dutch people do not want full information but want to inform themselves about topics in which they are already interested.

It would be consistent with thinking about the diffusion of innovations for the influence of ICT on cultural life to follow the path of gradualism as well. The process is more one of an evolution than a revolution. A period of 20 years, then, is short in order to assess whether cultural transformations have taken place. The social significance of communication by the Internet remains unclear. What is clear is that the cultural revolution predicted when optimism about the Internet was at its height has not taken place and neither will it take place. Taking the five millennia from the introduction of writing until the start of widespread distribution of the PC and Internet as the measure, the spread of the PC and the Internet is indeed taking place at dizzying speed. This introduction of new ways of interpersonal contact satisfies an important condition

for cultural change. But five thousand years of cultural development have given thinking and behaviour a more solid basis and a stronger frame of reference for cognition and communication than we are apt to realise. On the basis of a number of indicators this survey reveals that human thinking and behaviour are changing only very gradually as a result of the information and communication technology. But changing they are. ICT may not be gnawing at the roots of our culture, but it is gradually being absorbed by those roots. This is not a process that can be described as a revolution. At best we may speak of a cultural e-volution.

Bijlage

Gebruikte databestanden

Beeld van de wetenschap in de samenleving (BVW2000)

Ter gelegenheid van het vijftigjarig bestaan van de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO) is een onderzoek gehouden naar het beeld van de wetenschap in de Nederlandse samenleving. Tevens werden enkele speciale groepen ondervraagd: wetenschapsjournalisten, leden van adviesraden en Kamerleden. Het onderzoek bestrijkt de volgende onderwerpen: de inhoud van het begrip wetenschap, informatie over wetenschap, kennis en inzicht op de terreinen van de exacte en sociale wetenschappen, opvattingen over en evaluatie van de technologie, evaluatie van de wetenschap in het algemeen en het raakvlak van wetenschap en beleid. Naast de enquête zijn er acht diepte-interviews gehouden, vijf met wetenschapsjournalisten en drie met beleidsambtenaren.

Doelpopulatie	Nederlandse bevolking 16 jaar en ouder; speciale groepen: wetenschapsjournalisten, leden adviesraden en Kamerleden
Soort onderzoek	enquête
Steekproefeenheid	huishouden
Entiteiten	personen
Steekproefkader	publieksonderzoek: centERpanel; wetenschapsjournalisten: leden Vereniging voor Wetenschapsjournalisten
Steekproefmethode	centERpanel; alle deelnemende leden van panelhuishoudens
Verzamelmethode	computervragenlijst (panel); schriftelijke vragenlijst (speciale groepen)
Opdrachtgever	Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO); Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP)
Uitvoerder veldwerk	CentERdata
Frequentie	eenmalig
Weging	naar leeftijd, geslacht en opleiding
Veldwerkperiode	publieksonderzoek: 10 en 17 maart 2000; speciale groepen: voorjaar 2000
Steekproefomvang	publieksonderzoek: 1.818 huishoudens; wetenschapsjournalisten: 170 personen; leden adviesraden: 550 personen; Kamerleden: 224 personen
Respons	publieksonderzoek: 1.244 huishoudens (68%); 1.777 personen; wetenschapsjournalisten: 59 personen; leden adviesraden: 107 personen; Kamerleden: 26 personen

Culturele Veranderingen in Nederland (CV)

Het doel van het onderzoek Culturele Veranderingen in Nederland is het systematisch peilen van meningen onder de Nederlandse bevolking om inzicht te krijgen in de culturele veranderingen. Het onderzoek is gebaseerd op enquêtevragen uit een aantal onderzoeken die vóór 1975 zijn gehouden en wordt in principe jaarlijks herhaald. Het steekproefaantal wordt zodanig gekozen dat de nettorespons rond de 2.000 personen ligt.

Doelpopulatie	Nederlandse bevolking vanaf 16 jaar
Soort onderzoek	enquête
Steekproefeenheid	persoon
Entiteiten	personen
Steekproefkader	voor de adressensteekproef: postcodebestand
Steekproefmethode	gestratificeerde drietrapssteekproef: gemeenten, adressen, personen
Verzamelmethode	mondellinge en vanaf 1988 ook schriftelijke vragenlijst; vanaf 1998 wordt de mondellinge vragenlijst met behulp van de computer afgenomen (computer assisted personal interviewing, CAPI)
Opdrachtgever	Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP)
Uitvoerder veldwerk	Nederlands Instituut voor de Publieke Opinie en het Markt-onderzoek (NIPO)
Frequentie	1975, jaarlijks herhaald vanaf 1979, met uitzondering van 1982, 1984 en 1990; na 1999 tweejaarlijks
Weging	geen
cv'89	
Veldwerkperiode	augustus 1989-november 1989
Respons	2.008 personen
cv'93	
Veldwerkperiode	september 1993-januari 1994
Respons	1.968 personen

Gebruik van nieuwe communicatiemiddelen (GNC)

'Gebruik van nieuwe communicatiemiddelen' is een onderzoek naar het bezit en gebruik van de producten van de nieuwe informatie- en communicatietechnologie in Nederlandse huishoudens.

Doelpopulatie	Nederlandse bevolking van 18 jaar en ouder
Soort onderzoek	enquête
Steekproefeenheid	adres

Entiteiten	personen
Steekproefkader	adresbestand KPN-Telecom
Steekproefmethode	aselecte steekproef van postcodes, random één adres per post-code, eerst-jarige persoon na een bepaalde datum
Verzamelmethode	schriftelijke vragenlijst
Opdrachtgever	Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP)
Uitvoerder veldwerk	Universiteit Utrecht, capaciteitsgroep Sociologie
Frequentie	eenmalig
Weging	naar geslacht, leeftijd, burgerlijke staat, stemgedrag in 1998, geregistreerd staan in KPN-Telecom-telefoonboek, wonen in een van de vier grote steden
Veldwerkperiode	najaar 1998
Steekproefomvang	6.000 huishoudens
Respons	2.538 personen (43%)

ICT-gebruik op scholen (ICTS2001)

Om inzicht te krijgen in het computerbezit en computergebruik op scholen is voor het SCP een afzonderlijke vragenlijst voor leerlingen opgenomen in het project 'School en cultuur' dat wordt uitgevoerd door de Universiteit Utrecht, de Katholieke Universiteit Brabant, de Vrije Universiteit Amsterdam en Cultuurnetwerk Nederland. Tevens heeft per school een ICT-coördinator een aparte vragenlijst ingevuld. Bovendien zijn enkele gegevens over de scholen zelf ontleend aan de kwaliteitskaarten van de Onderwijsinspectie.

Doelpopulatie	leerlingen in het voortgezet onderwijs; schoollocaties voortgezet onderwijs
Soort onderzoek	enquête
Steekproefeenheid	klas
Entiteiten	personen; scholen
Steekproefkader	schoollocaties die deelnemen aan het Cultuur en School-project van de UU
Steekproefmethode	clustersampling plaatsen, scholen, klassen: 3vmb, 3havo, 4havo, 3vwo, 4vwo, 5vwo
Verzamelmethode	schriftelijke vragenlijsten; door leerlingen klassikaal ingevuld
Berichtgever	de gegevens over de scholen zijn deels verstrekt door de ICT-coördinatoren, deels afkomstig van de kwaliteitskaart van de Inspectie van Onderwijs
Opdrachtgever	Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP)
Uitvoerder veldwerk	Universiteit Utrecht
Frequentie	eenmalig
Veldwerkperiode	mei 2001
Respons	1.213 leerlingen; 66 scholen; 62 coördinatoren

Onderzoek De Strijp 2001 (STRP2001)

Onder inwoners van de nieuwbouwwijk De Strijp in Rijswijk ZH is een onderzoek gehouden in het kader van het project Toekomstverkenning sociale structuur om een vergelijking te kunnen maken tussen vier Nederlandse wijken vanuit het perspectief van sociale integratie en sociale cohesie. Centrale aspecten die in het onderzoek aan de orde komen zijn: identificatie van de bewoners met hun wijk en wijkgenoten en onderlinge contacten van de bewoners; vertrouwen in maatschappelijke instellingen; de politieke en maatschappelijke participatie (lidmaatschap van verenigingen, vrijwilligerswerk, informele zorgverlening). De vragen zijn voor een belangrijk deel ontleend aan de vraagstelling in het project Culturele Veranderingen in Nederland.

Doelpopulatie	inwoners van de wijk De Strijp in Rijswijk ZH
Soort onderzoek	enquête
Steekproefeenheid	adres, persoon
Entiteiten	personen
Steekproefkader	1.387 woningen in De Strijp
Steekproefmethode	tweetrapssteekproef: adressen; personen: eerst-jarige van 16 jaar of ouder
Verzamelmethode	mondellinge en schriftelijke vragenlijst
Opdrachtgever	Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP)
Uitvoerder veldwerk	GfK PanelServices
Frequentie	eenmalig
Veldwerkperiode	maart 2001
Steekproefomvang	440 adressen bruto; 277 adressen netto
Respons	201 personen (73% van de nettosteekproef)

Publieksonderzoek technologische vernieuwingen (PTV85)

Onderzoek naar de houding van het Nederlandse publiek tegenover technologische innovaties: kernenergie, automatisering, milieutechnologie, computertechnologie, militaire technologie, DNA-technologie, communicatietechnologie en reageerbuisbaby's.

Doelpopulatie	Nederlandse bevolking van 16 jaar en ouder
Soort onderzoek	enquête
Steekproefeenheid	adres
Entiteiten	personen
Steekproefkader	PTT-afgiftepuntenbestand
Steekproefmethode	geclusterde adressensteekproef; persoon via loting; random-route procedure bij non-respons
Verzamelmethode	mondellinge vragenlijst
Opdrachtgever	Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP)
Uitvoerder veldwerk	Intomart b.v.
Frequentie	eenmalig

Weging	naar plaats in gezin en leeftijd
Veldwerkperiode	mei 1985
Steekproefomvang	2.136 personen
Respons	2.037 personen (95%)

Tijdsbestedingsonderzoek (TBO)

Het Tijdsbestedingsonderzoek is een vijfjaarlijks onderzoek onder de Nederlandse bevolking. Het onderzoek bevat naast achtergrondvragen algemene vragen over tijdsbesteding. Bovendien wordt de respondent gevraagd zijn activiteiten gedurende één week per kwartier in een dagboek bij te houden.

Doelpopulatie	Nederlandse bevolking van 12 jaar en ouder
Soort onderzoek	enquête
Steekproefeenheid	persoon
Entiteiten	personen
Steekproefkader	PTT-afgiftepuntenbestand
Steekproefmethode	drietrapssteekproef: gemeente, adres, persoon; stratificatie naar gemeente
Verzamelmethode	mondelijke vragenlijst; in 2000 computer assisted personal interviewing (CAPI); dagboek
Opdrachtgever	Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) en andere
Uitvoerder veldwerk	Intomart b.v.
Frequentie	vijfjaarlijks, sinds 1975
Weging	naar leeftijd, geslacht, urbanisatiegraad/stedelijkheid, plaats in het gezin (tot 2000), gezinssituatie (2000) en werkzaamheid/inkomensbron

TBO'75

Veldwerkperiode	oktober 1975
Verslagperiode	dagboek: 5-11 oktober en 12-18 oktober 1975
Respons	1.309 personen (76%)

TBO'80

Veldwerkperiode	oktober 1980-november 1980
Verslagperiode	dagboek: 5-11 oktober en 12-18 oktober 1980
Respons	2.730 personen (54%)

TBO'85

Veldwerkperiode	oktober 1985-november 1985
Verslagperiode	dagboek: 29 september-5 oktober en 6-12 oktober 1985
Respons	3.263 personen (54%)

TBO'90	
Veldwerkperiode	oktober 1990-november 1990
Verslagperiode	dagboek: 30 september-6 oktober en 7-13 oktober 1990
Respons	3.415 personen (40%) (3.158 volledige cases en 257 onvolledige cases)
TBO'95	
Veldwerkperiode	oktober 1995-november 1995
Verslagperiode	dagboek: 1-7 oktober en 8-14 oktober 1995
Respons	3.227 personen (18%)
TBO2000	
Veldwerkperiode	oktober 2000-november 2000
Verslagperiode	dagboek: 1-7 oktober, 8-14 oktober en 29 oktober-4 november 2000
Respons	1.813 personen (25%)

Literatuur

Adoni en Mane (1984)

H. Adoni en S. Mane. Media and the social construction of reality: Toward an integration of theory and research. In: *Communication Research* 11 (1984) 3 (323-340).

Ang (1996)

I. Ang. Living room wars. Rethinking media audiences for a postmodern world. London: Routledge, 1996.

Balle (2001)

F. Balle. Médias et sociétés. Presse – Édition – Cinéma – Radio – Television – Internet – CD-Rom – DVD (10e édition). Paris: Montchrestien, 2001.

Becker et al. (1996)

J.W. Becker, A. van den Broek, P. Dekker en M. Nas. Publieke opinie en milieu; een verkenning van het sociaal draagvlak voor het milieubeleid op grond van survey-gegevens. Rijswijk: Sociaal en Cultureel Planbureau, 1996 (Cahier 124).

Becker en Van Rooijen (2001)

J.W. Becker en P.M. van Rooijen. Het beeld van de wetenschap in Nederland. Opvattingen van de bevolking, wetenschapsjournalisten, adviseurs en kamerleden in 2000. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau/Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek, 2001.

Berger en Luckmann (1966)

P. Berger en T. Luckmann. The social construction of reality. A treatise in the sociology of knowledge. New York: Doubleday, 1966.

Berners-Lee (2000)

T. Berners-Lee, De wereld van het World Wide Web. Amsterdam: Nieuwezijds, 2000.

Bosman et al. (1989)

J. Bosman, E. Hollander, P. Nelissen, K. Renckstorf, F. Wester en C. van Woerkum. Het omgaan met kennis – en de vraag naar voorlichting. Een multidisciplinair theoretisch referentiekader voor empirisch onderzoek naar de vraag naar voorlichting. Nijmegen: Instituut voor Toegepaste Sociale Wetenschappen (ITS), 1989.

Bouwman et al. (2000)

H. Bouwman, R. Hes, T. la Porte en R. Westerveld. De magnetron als informatiebron, trends in informatie- en communicatietechnologie in de huiselijke omgeving in het jaar 2010. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau, 2000.

Breedveld (1999)

K. Breedveld. Regelmatig onregelmatig. Spreiding van arbeidstijden en de gevolgen voor vrije tijd en recreatie. Amsterdam: Thela Thesis, 1999.

Breedveld en Van den Broek (2000)

K. Breedveld en A. van den Broek. Geen angst voor de 24-uurs economie. In: *Economisch Statistische Berichten*, 85(4254) (2000) (379-381).

Breedveld en Van den Broek (2001)

K. Breedveld en A. van den Broek (red.). Trends in de tijd. Een schets van recente ontwikkelingen in tijdsbesteding en tijdsordening. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau, 2001.

- Van den Broek (2001)
 A. van den Broek. Gezinsleven en huiselijk sociale contacten: Huiselijkheid hervonden? In: K. Breedveld en A. van den Broek (red.). Trends in de tijd. Een schets van recente ontwikkelingen in tijdsbesteding en tijdsordening. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau, 2001 (55-64).
- Van den Broek et al. (1999)
 A. van den Broek, W. Knulst en K. Breedveld. Naar andere tijden? Tijdsbesteding en tijdsordening in Nederland, 1975-1995. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau / Elsevier, 1999.
- Broekhuizen en Huysmans (2002)
 J. Broekhuizen en F. Huysmans. Cultuur op het web: het informatie-aanbod op websites van theaters en musea. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau, 2002.
- Castells (2000)
 M. Castells. The information age. Economy, society and culture. Volume 1: The Rise of the Network Society (2nd ed.). Oxford: Blackwell, 2000.
- CBS (2002)
 2001: het jaar in cijfers. Voorburg: Centraal Bureau voor de Statistiek, 2002.
- Coleman et al. (1966)
 J.S. Coleman, E.Q. Campbell, C.J. Hobson, J. McPartland, A.M. Mood, F.D. Weinfeld en R.L. York. Equality of educational opportunity. Washington DC: US Government Printing Office, 1966.
- Decoster (2000)
 K. Decoster. Sociaal kapitaal voor politieke sociologen. Paper voor de markttag sociologie van 18 mei 2000, te Antwerpen.
- Dialogic (1999)
 Dialogic. E-commerce de maat genomen. Utrecht: Dialogic, 1999.
- Dialogic (2002)
 Dialogic. Breedband en de gebruiker. Utrecht: Dialogic, 2002.
- Dickson (1990)
 D. Dickson. Het verval van de geest; de technologische cultuur in het post-moderne europa. Amsterdam: De Balie, 1990.
- Van Dijk (2001a)
 J. van Dijk. De toegankelijkheid van ICT en de kwaliteit van infrastructuur en diensten. In: ministerie van Verkeer en Waterstaat (red.). Mensen in netwerken; een discussiebijdrage van V&W aan het 'digitale kloof debat'. Den Haag: ministerie van Verkeer & Waterstaat, 2001.
- Van Dijk (2001b)
 J.A.G.M. van Dijk. De netwerkmaatschappij. Sociale aspecten van nieuwe media (4de druk). Alphen aan den Rijn: Samsom, 2001.
- Van Dijk et al. (2000)
 L. van Dijk, J. de Haan en S. Rijken. Digitalisering van de leefwereld; een onderzoek naar informatie- en communicatietechnologie en sociale ongelijkheid. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau, 2000 (eindrapport).
- Van Eijck et al. (2001)
 K. van Eijck, W. Knulst en K. van Rees. Van oude naar nieuwe media. Economisch Statistische Berichten, 86(4310) (2001) (440-442).
- Elias en Scotson (1965)
 N. Elias en J. Scotson. The established and the outsiders. Londen: Frank Cass & co, 1965.

- Emmerink en P. van Beek (1997)
 R.H. Emmerink en P. van Beek. Empirical analysis of work schedule flexibility.
 In: *Urban Studies*, 34 (1997) 2, 217-234.
- Fischer (1992)
 C. Fischer. *America calling, a social history of the telephone to 1940*. Berkeley:
 University of California press, 1992.
- Freudenthal (1999)
 A. Freudenthal. *The design of home appliances for young and old consumers*.
 Delft: TU, 1999.
- Frissen (1999)
 V. Frissen. *ICT en arbeid in het dagelijks leven*. Den Haag: Rathenau Instituut,
 1999 (werkdocument 71).
- Gerbner (1979)
 G. Gerbner. *Television's influence of values and behavior*. *Masscommunicatie* 7
 (1979) 6 (215-222).
- Gershuny (2001)
 J. Gershuny. *Web-use and net-nerds: a neo-functionalist analysis of the impact
 of information technology in the home*. Oslo, 2001 (paper IATUR Conference).
- De Haan (2001)
 J. de Haan. *Ict-gebruik*. In: M. de Klerk (red.). *Rapportage ouderen 2001*.
 Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau, 2001 (229-248).
- De Haan en Van den Broek (2000)
 J. de Haan en A. van den Broek. *(Vrije)tijdsbesteding*. In: K. Wittebrood en
 S. Keuzenkamp (red.). *Rapportage jeugd 2000*. Den Haag: Sociaal en Cultureel
 Planbureau, 2000 (25-46).
- De Haan en Knulst (2000)
 J. de Haan en W. Knulst. *Het bereik van de kunsten. Een onderzoek naar veran-
 deringen in de belangstelling voor beeldende kunst en podiumkunst sinds de
 jaren zeventig*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau, 2000 (Het culturele
 draagvlak 4).
- De Haan et al. (2001)
 J. de Haan, K. Breedveld en F. Huysmans. *De tijd van de digitale revolutie*. In:
 C. Hogenhuis, E. van der Panne en T. Hoekstra (red.). *Een nieuwe economie,
 een bevrijde tijd. De rol van ICT in versnelling én onthaasting*. Baarn: Ten Have,
 2001.
- De Haan en Huysmans (2002)
 J. de Haan en F. Huysmans (m.m.v. J. Steyaert). *Van huis uit digitaal; verwerving
 van digitale vaardigheden tussen thuismilieu en school*. Den Haag: Sociaal en
 Cultureel Planbureau, 2002.
- De Hart (2002)
 J. de Hart (red.). *Zekere banden. Sociale cohesie, leefbaarheid en veiligheid*.
 Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau, 2002.
- Hogenhuis et al. (2001)
 C. Hogenhuis, E. van der Panne en T. Hoekstra (red.). *Een nieuwe economie, een
 bevrijde tijd? De rol van ICT in versnelling én onthaasting*. Kampen: Kok, 2001.
- Hogewind en Dijkstra (2001)
 S.N. Hogewind en S. Dijkstra. *Slachtoffers van de informatiesamenleving,
 opgroeien, werken en integreren in een nieuwe tijd*. Den Haag: SMO, 2001.

Huysmans (2001)

F. Huysmans. Mediagebruik en de temporele organisatie van het dagelijks leven in huishoudens. Nijmegen: in eigen beheer, 2001 (proefschrift Katholieke Universiteit Nijmegen).

Huysmans en De Haan (2001)

F. Huysmans en J. de Haan. Media en ICT: Omgaan met een overvloedig aanbod. In: K. Breedveld en A. van den Broek (red.). Trends in de tijd. Een schets van recente ontwikkelingen in tijdsbesteding en tijdsordening. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau, 2001 (75-95).

ISOC (2001)

Internet Society (ISOC). Slim graafwerk; samen werken aan glasvezel in de wijk. Den Haag, 2001.

Janssen (1994)

J. Janssen. Jeugdcultuur; een actuele geschiedenis. Utrecht: De Tijdstroom, 1994.

De Kerckhove (2000)

D. de Kerckhove. Cyberarchitectuur; wetten van de digitale ruimte. Den Haag: SMO, 2000.

Van Kesteren en De Haan (2000)

M. van Kesteren en J. de Haan. Digitaal kapitaal; verschillen in pc-bezit en -gebruik door jongeren en ouderen. In: Tijdschrift voor Communicatiewetenschap 28 (2000) 3 (186-213).

Kloos (1981)

P. Kloos. Culturele antropologie, een inleiding. Assen: Van Gorcum, 1981.

Klumper (2000)

O. Klumper. Ouderen en @penstaartjes; een kwalitatief onderzoek onder ouderen in woonzorgcentra. www.seniorweb.nl/wzc, 2000.

Knulst (1995)

W.P. Knulst. Podia in een tijdperk van afstandsbediening; Onderzoek naar achtergronden van veranderingen in de omvang en samenstelling van het podium-publiek sinds de jaren vijftig. Het culturele draagvlak, deel 1. Den Haag: VUGA, 1995 (Sociaal en Cultureel Planbureau, Cahier 117).

Knulst en Van Beek (1988)

W.P. Knulst en P. van Beek. Publiek en techniek; opvattingen over technologische vernieuwing. Rijswijk: Sociaal en Cultureel Planbureau, 1988.

Knulst en Kalmijn (1988)

W. Knulst en M. Kalmijn, m.m.v. P. van Beek. Van woord naar beeld? Onderzoek naar de verschuivingen in de tijdsbesteding aan de media in de periode 1975-1985. Rijswijk: Sociaal en Cultureel Planbureau, 1988.

Knulst en Kraaykamp (1996)

W. Knulst en G. Kraaykamp, m.m.v. A. van den Broek en J. de Haan. Leesgewoonten. Een halve eeuw onderzoek naar het lezen en zijn belagers. Het culturele draagvlak 2. Rijswijk/Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau/VUGA, 1996

KPMG (2001)

Welkom op de digitale speelplaats. De Meern: KPMG, 2001.

Kraut et al. (1998)

R. Kraut, V. Lundmark, M. Patterson, S. Kiesler, T. Mukopadhyay en W. Scherlis. Internet paradox: A social technology that reduces social involvement and well-being? In: American Psychologist 53 (1998) 9 (1017-1031).

- Kraut et al. (2002)
 R. Kraut, S. Kiesler, B. Boneva, J. Cummings, V. Helgeson en A. Crawford.
 Internet paradox revisited. In: *Journal of Social Issues* (2002), in press.
- Lammerts van Bueren (2000)
 W. Lammerts van Bueren. *Ingehaald door de techniek; een onderzoek naar
 ouderen en technologische ontwikkelingen*. Amsterdam: NIPO, 2000.
- Lenski en Lenski (1987)
 G. Lenski en J. Lenski. *Human Societies. An introduction to macrosociology
 (5th ed.)*. New York: McGraw-Hill, 1987.
- Luhmann (1995)
 N. Luhmann. *Gesellschaftsstruktur und Semantik: Studien zur Wissenssoziologie
 der modernen Gesellschaft, Band 4*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1995.
- Luhmann (1996)
 N. Luhmann. *Die Realität der Massenmedien (2., erw. Aufl.)*. Opladen:
 Westdeutscher Verlag, 1996.
- Luhmann (1997)
 N. Luhmann. *Die Gesellschaft der Gesellschaft*. Frankfurt am Main: Suhrkamp,
 1997.
- McQuail (2000)
 D. McQuail. *Mass communication theory (4th ed.)*. London: Sage, 2000.
- Marotzki (1997)
 W. Marotzki. *Digitalisierte Biographien? Sozialisations- und bildungstheoretische
 Perspektiven virtueller Welten*. In: D. Lenzen en N. Luhmann (red.). *Bildung
 und Weiterbildung im Erziehungssystem. Lebenslauf und Humanontogenese
 als Medium und Form*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1997 (175-198).
- De Meere (2000)
 F. de Meere. *Het publieke beeld van de technologie*. In: *Sociologische Gids* 47
 (2000) 5.
- Nadel (1951)
 S.F. Nadel. *The foundations of social anthropology*. London: Cohen & West, 1951.
- Norris (2000)
 P. Norris. *A virtuous circle: political communication in postindustrial societies*.
 Cambridge: Cambridge University Press, 2000.
- NTIA (2001)
 us Department of Commerce. *Falling through the net: towards digital inclusion*.
<http://www.ntia.doc.gov/>: US Department of Commerce, 2001.
- OCenW (1999)
 ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen. *Cultuur als confrontatie.
 Uitgangspunten voor het cultuurbeleid 2001-2004*. Zoetermeer: ministerie van
 Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen, 1999.
- Ockers (1998)
 B. Ockers. *Kijker te kijk; de plaats van de televisie in de huiskamer*. Arnhem:
 Nederlands Openluchtmuseum, 1998.
- Palmgreen et al. (1985)
 P. Palmgreen, L.A. Wenner en K.E. Rosengren. *Uses and gratifications research:
 the past ten years*. In: K.E. Rosengren, L.A. Wenner en P. Palmgreen (red.). *Media
 gratifications research: Current perspectives*. Beverly Hills: Sage, 1985 (11-37).
- Pelgrum en Ten Brummelhuis (2001)
 W.J. Pelgrum en A.C.A. ten Brummelhuis. *ICT-monitor 2001*. Enschede: OCTO,
 2001.

- Peters (2000)
 P. Peters. The vulnerable hours of leisure; new patterns of work and free time. Amsterdam: Thela Thesis, 2000.
- Peters (2001)
 P. Peters. Onthaasten in het ICT-tijdperk: Utopie of werkelijkheid? In: C. Hogenhuis, E. van der Panne en T. Hoekstra (red.). Een nieuwe economie, een bevrijde tijd. De rol van ICT in versnelling én onthaasting. Kampen: Kok, 2001 (105-125).
- Popper (1978)
 K.R. Popper. Autobiografie. Utrecht/Antwerpen: Het Spectrum, 1978.
- Postman (1986)
 N. Postman. Wij amuseren ons kapot. De geestdodende werking van de beeldbuis. Houten: Het Wereldvenster, 1986.
- Postman (1992)
 N. Postman. Technopoly; the surrender of culture to technology. New York: Vintage Books, 1992.
- Putnam (1993)
 R.D. Putnam. Making democracy work. Princeton: Princeton University Press, 1993.
- Putnam (1995)
 R. Putnam. Bowling alone, America's declining social capital. In: Journal of democracy 6 (1995) 1 (65-78).
- Putnam (2000)
 R.D. Putnam. Bowling alone. New York: Simon & Schuster, 2000.
- Renckstorf (1994)
 K. Renckstorf. Mediagebruik als sociaal handelen. Een handelingstheoretische benadering voor communicatiewetenschappelijk onderzoek. Nijmegen: Instituut voor Toegepaste Sociale Wetenschappen (ITS), 1994.
- Renckstorf (1995)
 K. Renckstorf. Kommunikationswissenschaft als sozialwissenschaftliche Disziplin. Theoretische Perspektiven, Forschungsfragen und Forschungsansätze. Nijmegen: Stichting Centrum voor Duitsland-Studies/Tandem Felix, 1995.
- Renckstorf en Wester (1989)
 K. Renckstorf en F. Wester. Het handelingstheoretisch perspectief voor communicatiewetenschappelijk onderzoek en de interpretatieve onderzoeksbenadering. In: K. Renckstorf en F. Olderaan (red.). Communicatiewetenschappelijke bijdragen 1988-1989. Nijmegen: Instituut voor Toegepaste Sociale Wetenschappen (ITS), 1989 (45-66).
- Rheingold (1993)
 H. Rheingold. The virtual community, homesteading on the electronic frontier. Rading: William Patrick, 1993.
- Rifkin (2000)
 J. Rifkin. The age of access; how the shift from ownership to access is transforming modern life. London: Penguin books, 2000.
- Ritzer (1993)
 G. Ritzer. The McDonaldization of society, an investigation into the changing character of contemporary social life. Thousand Oaks: Pine Forge press, 1993.
- Robinson et al. (1997)
 J.P. Robinson, K. Barth en A. Kohut. Social impact research: personal computers, mass media and the use of time. In: Sociale Science Computer Review 15 (1997) 1 (65-82).

- Rogers (1996)
E. Rogers. *Diffusion of innovations*. New York: Free press, 1996.
- Rosengren (1984)
K.E. Rosengren. Cultural indicators for the comparative study of culture. In: G. Melischek, K.E. Rosengren en J.G. Stappers (red.). *Cultural indicators: An international symposium*. Wenen: Akademie, 1984 (11-32).
- Rubin (1984)
A.M. Rubin. Ritualized and instrumental television viewing. In: *Journal of Communication* 34 (1984) 3 (67-77).
- Schmidt (1994a)
S.J. Schmidt. *Kognitive Autonomie und soziale Orientierung*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1994.
- Schmidt (1994b)
S.J. Schmidt. *Konstruktivismus in der Medienforschung: Konzepte, Kritiken, Konsequenzen*. In: K. Merten, S.J. Schmidt en S. Weischenberg (red.). *Die Wirklichkeit der Medien. Eine Einführung in die Kommunikationswissenschaft*. Opladen: Westdeutscher Verlag, 1994 (592-623).
- Schmidt (1998)
S.J. Schmidt. *Die Zähmung des Blicks. Konstruktivismus – Empirie – Wissenschaft*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1998.
- Schmidt en Zurstiege (2000)
S.J. Schmidt en G. Zurstiege. *Orientierung Kommunikationswissenschaft. Was sie kann, was sie will*. Reinbek bei Hamburg: Rowohlt, 2000.
- Schnabel (2000)
P. Schnabel. Een sociale en culturele verkenning voor de langere termijn. In: CPB en SCP, *Trends, dilemma's en beleid; essays over de ontwikkelingen op langere termijn*, CPB/SCP: Den Haag, 2000.
- Schor (1991)
J. Schor. *The overworked American: the unexpected decline of leisure*. New York: Basic Books, 1991.
- Schütz (1974)
A. Schütz. *Der sinnhafte Aufbau der sozialen Welt. Eine Einleitung in die verstehende Soziologie*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1974 (oorspr. 1932).
- Schütz en Luckmann (1979)
A. Schütz en T. Luckmann. *Strukturen der Lebenswelt*, Band 1. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1979.
- Schütz en Luckmann (1984)
A. Schütz en T. Luckmann. *Strukturen der Lebenswelt*, Band 2. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1984.
- Schwarz (1999)
M. Schwarz. *Digitale media in de technologische cultuur*. Zoetermeer: ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen, 1999.
- SCP (2002)
Sociaal en Cultureel Planbureau. *Werkprogramma 2002-2003*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau, 2002.
- Seniorweb (2000)
Seniorweb. *Jaarverslag 1999*. Utrecht: Seniorweb, 2000.
- Seniorweb (2001)
Seniorweb. *Jaarverslag 2000*. Utrecht: Seniorweb, 2001.

- Stallen en Meertens (1979)
 P.J.M. Stallen en R.W. Meertens. Beoordeling van risico's van kernenergie. In: P. Ester (red.). Sociale aspecten van het milieuvraagstuk. Assen: Van Gorcum, 1979.
- Stappers et al. (1990)
 J.G. Stappers, A.D. Reijnders en W.A.J. Möller. De werking van massamedia. Een overzicht van inzichten. Amsterdam: Arbeiderspers, 1990.
- Van Steensel (2000)
 K.M. van Steensel. Internetgeneratie; de broncode ontcijferd. Den Haag: SMO, 2000.
- Steijn (2001)
 B. Steijn. Werken in de informatiesamenleving. Assen: Van Gorcum, 2001.
- Steyaert (2000a)
 J. Steyaert. ICT en de netwerksamenleving. In: Raad voor maatschappelijke ontwikkeling (red.). Ver weg én dichtbij: ICT en maatschappelijke ontwikkelingen. Den Haag: Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling, 2000 (127-151) (RMO advies 15).
- Steyaert (2000b)
 J. Steyaert. Digitale vaardigheden, geletterdheid in de informatiesamenleving. Den Haag: Rathenau Instituut, 2000.
- Steyaert en De Haan (2001)
 J. Steyaert en J. de Haan. Geleidelijk digitaal; een nuchtere kijk op de sociale gevolgen van ICT. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau, 2001.
- De Swaan (1996)
 A. de Swaan. De mensenmaatschappij. Amsterdam: Bert Bakker, 1996.
- Tacken en De Boer (1990)
 M. Tacken en E. de Boer. Spreiding van werktijden, spreiding van de verkeersspits. Delft: OSPA/Delftse Universitaire Pers, 1990.
- Tapscott (1998)
 D. Tapscott. Growing up digital; the rise of the net generation. New York: McGraw-Hill, 1998.
- Thompson (1995)
 J.B. Thompson. The media and modernity. A social theory of the media. Cambridge: Polity Press, 1995.
- Uslaner (2000)
 E.M. Uslaner. Trust, civic engagement, and the internet. Paper voor de Workshop over elektronische democratie van het Europese Consortium voor Politiek Onderzoek (ECPOR), in Grenoble, 6-11 april, 2000.
- Veenstra (1999)
 R. Veenstra. Leerlingen – klassen – scholen; prestaties en vorderingen van leerlingen in het voortgezet onderwijs. Groningen: Universiteit van Groningen, 1999 (proefschrift).
- Volman (1994)
 M. Volman. Computerfreak of computervrees; sekseverschillen en egalitair informatiekunde-onderwijs. Amsterdam: SCO-Kohnstamm Instituut, 1994.
- Weber (1968, org. 1921)
 M. Weber. Economy and Society. Totowa, NJ: Bedminster Press, 1968, org. 1921.
- Wellman en Hampton (1999)
 B. Wellman en K. Hampton. Living networked in a wired world. In: Contemporary sociology 28 (1999) 6.

Wellman et al. (2001)

B. Wellman, A. Quan Haase, J. Witte en K. Hampton. Does the internet increase, decrease or supplement social capital? Social network, participation and community commitment. In: *American Behavioral Scientist* 45 (2001) 3 (437-456).

De Wilde (2000)

R. de Wilde. *De voorspellers; een kritiek op de toekomstindustrie*. Amsterdam: De Balie, 2000.

Publicaties Sociaal en Cultureel Planbureau

Werkprogramma

Het Sociaal en Cultureel Planbureau stelt elke twee jaar zijn Werkprogramma vast. De tekst van het lopende programma (2002-2003) is te vinden op de website van het SCP: www.scp.nl. Het Werkprogramma is rechtstreeks te bestellen bij het Sociaal en Cultureel Planbureau. ISBN 90-377-0097-7 (EUR 10)

SCP-publicaties

Onderstaande lijst bevat een selectie van publicaties van het Sociaal en Cultureel Planbureau. Deze publicaties zijn verkrijgbaar bij de boekhandel (prijswijzigingen voorbehouden). Een complete lijst is te vinden op de website van het SCP: www.scp.nl.

Sociale en Culturele Rapporten

Sociaal en Cultureel Rapport 1998. ISBN 90-5749-114-1 (EUR 41)

Sociaal en Cultureel Rapport 2000. ISBN 90-377-0015-2 (EUR 34)

The Netherlands in a European Perspective. Social & Cultural Report 2000. ISBN 90-377-0062 4 (English edition 2001) (\$ 99,50)

Nederlandse populaire versie van het SCR 1998

Een kwart eeuw sociale verandering in Nederland; de kerngegevens uit het Sociaal en Cultureel Rapport. Carlo van Praag en Wilfried Uitterhoeve. ISBN 90-6168-662-8 (EUR 11)

Engelse populaire versie van het SCR 1998

25 years of social change in the Netherlands; Key data from the Social and Cultural Report. Carlo van Praag and Wilfried Uitterhoeve. ISBN 90-6168-580-x (EUR 11)

Nederlandse populaire versie van het SCR 2000

Nederland en de anderen; Europese vergelijkingen uit het Sociaal en Cultureel Rapport 2000. Wilfried Uitterhoeve. ISBN 90-5875-141-4 (EUR 13,40)

SCP-publicaties 2001

2001/1 Gewenste groei. Bevolkingsgroei en sociaal-ruimtelijke ontwikkelingen in ex-groeiernen (2001). ISBN 90-377-0031-4 (EUR 15,90)

2001/2 Noch markt, noch staat. De Nederlandse non-profitsector in vergelijkend perspectief (2001). ISBN 90-377-0027-6 (EUR 27,30)

2001/3 Onderwijs in allochtone levende talen. Een verkenning in zeven gemeenten (2001). ISBN 90-377-0050-0 (EUR 13,60)

- 2001/4 Verstandig verzorgd. Een empirisch onderzoek naar de efficiëntie van de intramurale zorg voor verstandelijk gehandicapten (2001). ISBN 90-377-0051-9 (EUR 11,35)
- 2001/5 Trends in de tijd. Een schets van recente ontwikkelingen in tijdsbesteding en tijds- ordening (2001). ISBN 90-377-0068-3 (EUR 15,90)
- 2001/6 Vrij om te helpen. Verkenning betaald langdurig zorgverlof (2001). ISBN 90-377-0053-5 (EUR 18,20)
- 2001/8 Zo gewoon mogelijk. Een onderzoek naar draagvlak en draagkracht voor de vermaatschappelijk in de geestelijke gezondheidszorg (2001). ISBN 90-377-0071-3 (EUR 30)
- 2001/10 Over werken in de postindustriële samenleving (2001). ISBN 90-377-0057-8 (EUR 34,10)
- 2001/11 Rapportage ouderen 2001. Veranderingen in de levenssituatie (2001). ISBN 90-377-0059-4 (EUR 29,55)
- 2001/13 De stad in de omtrek (2001). ISBN 90 377 0060 8, (EUR 18,20)
- 2001/14 De sociale staat van Nederland 2001. ISBN 90-377-0067-5 (EUR 36,15)
- 2001/17a Rapportage minderheden 2001. Deel 1 Vorderingen op school. ISBN 90-377-0075-6 (EUR 22,50)
- 2001/17b Rapportage minderheden 2001. Deel 2 Meer werk. ISBN 90-377-0077-2 (EUR 14,80)
- 2001/17 Deel 1 en 2 Rapportage minderheden 2001. ISBN 90-377-0078-0 (EUR 32,95)
- 2001/18 Armoedemonitor 2001 (2001) ISBN 09-377-0069-1 (EUR 20,42)

SCP Publicaties 2002

- 2002/2 Van huis uit digitaal. Verwerving van digitale vaardigheden tussen thuismilieu en school (2002). ISBN 90-377-0089-6 (EUR 19)
- 2002/3 Voortgezet onderwijs in de jaren negentig (2002). ISBN 90-377-0072-1 (EUR 29,90)
- 2002/4 Boek en markt. Effectiviteit en efficiëntie van de vaste boekenprijzen (2002) ISBN 90-377-0095-0 (EUR 24,50)
- 2002/5 Zekere banden. Sociale cohesie, leefbaarheid en veiligheid (2002). ISBN 90-377-0076-4 (EUR 34,50)
- 2002/6 Niet-stemmers. Een onderzoek naar achtergronden en motieven in enquêtes, interviews en focusgroepen (2002). ISBN 90-377-0098-5 (EUR 19,90)
- 2002/7 Zelfbepaalde zekerheden. Individuele keuzevrijheid in de sociale verzekeringen: draagvlak, benutting en determinanten (2002). ISBN 90-377-0088-8 (EUR 12,50)
- 2002/8 E-cultuur. Een empirische verkenning (2002). ISBN 90-377-0092-6 (EUR 17,50)
- 2002/9 Taal lokaal. Gemeentelijk beleid onderwijs in allochtone levende talen (OALT) (2002). ISBN 90-377-0090-x (EUR 22,50)

Onderzoeksrapporten 2001

- 2001/7 Geleidelijk digitaal (2001). ISBN 90-377-0083-7 (EUR 12)
- 2001/9 Het beeld van de wetenschap (2001). ISBN 90-377-0056-x (EUR 13,60)
- 2001/15 Een model voor strafrechtelijke keten (2001). ISBN 90-377-0066-7 (EUR 18,20)

- 2001/16 *Efficiency of Homes for the Mentally Disabled in the Netherlands* (2001).
ISBN 90-377-0064-0 (EUR 11,35)
- 2001/21 *De leefsituatie van allochtone ouderen in Nederland* (2001). ISBN 90-377-0080-2
(EUR 12,90)

Onderzoeksrapporten 2002

- 2002/1 *Onbetaalde arbeid op het spoor*. ISBN 90-377-0073-X (EUR 12)

Werkdocumenten (rechtstreeks te verkrijgen bij het SCP)

- 67 *De vraag naar kinderopvang* (2001) (EUR 6,80)
- 68 *Trends en determinanten in de sport* (2000) (EUR 6,80)
- 69 *De toekomst van de AWBZ* (2001) (EUR 6,80)
- 70 *The non-profit sector in the Netherlands* (2001) (EUR 6,80)
- 71 *Oudkomers in beeld* (2001) (EUR 6,80)
- 72 *Het nieuwe consumenten* (2001) (EUR 6,80)
- 73 *Voorstudie onderzoek 0-12-jarigen* (2001) (EUR 6,80)
- 74 *Maten voor gemeenten* (2001) (EUR 6,80)
- 75 *Ontwikkelingen in reïntegratie van uitkeringsontvangers* (2001) (EUR 13,60)
- 76 *Tussenrapport Onderwijs in Allochtone Leven Talen* (2001) (EUR 6,80)
- 77 *Ruime kavel of compacte stad?* (2001) (EUR 6,80)
- 78 *Verslaglegging van de modellering van de ouderenzorg ten behoeve van het ramingsmodel
zorg* (EUR 6,80)
- 79 *Sociale cohesie en sociale infrastructuur* (EUR 6,80)
- 81 *Modellering van de gehandicaptenzorg* (EUR 6,80)

Overige publicaties

On Worlds of Welfare. Institutions and their effects in eleven welfare states. ISBN 90-377-0049-7
(\$ 19.95/EUR 22). (Integrale vertaling van *De maat van de verzorgingsstaat*.)

Report on the Elderly 2001. ISBN 90-377-0082-9 (EUR 34) (integrale vertaling van
Rapportage ouderen 2001)

Essay Waarom blijven boeren? (2001). ISBN 90-377-0084-5 (EUR 4,5)

Doelmatigheid in de publieke sector in perspectief (2001). ISBN 90-377-0081-0 (EUR 7)

Particulier initiatief en publiek belang (2002). ISBN 90-377-0086-1 (EUR 19,90)